

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Artikler:

Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790'erne
Af Ole Stender-Petersen

Herredømmets svære balance – den danske koloniadministration i Tranquebar under kasteurolighederne 1787-89
Af Niels Brimnes

Historisk Essay:

Tro, viden og politik
Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede
Af Helle Blomqvist og Per Ingeman

Disputatsopposition:

Politiet, rigets ydre fred og tyskerne
Af Aage Trommer

Kommentar:

Tabernes historie
Af Troels Dahlerup

Dansk Kulturhistorie
Af Carsten Porskrog Rasmussen

Revolution og reform
– om Thorkild Kjærgaards disputats
Af Claus Bjørn

Laug, bystyre og statsmagt i Norden
Af Grethe Jacobsen

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 86 12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 250 kr.

Manuskripter og anmeldelser leveres på diskette ledsaget af en udskrift, tekst i Word Perfect eller som ASCII-fil og indsendes til redaktionen

arkivar, dr. phil. Jørgen Fink
forskningsstipendiat, lic. theol. og
mag. art. Per Ingesman

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

*Udgivet med
støtte fra Statens
humanistiske
Forskningsråd*

*Bogladepri for Ny række,
19. bind, hæfte 4: 250 kr.
ISSN 0107-4725*

HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

XIX

Redigeret af
JØRGEN FINK
under medvirken af
VAGN DYBDAHL, KNUD J.V. JESPERSEN
OG HENNING POULSEN.

Indhold

Afhandlinger

<i>Niels Arne Sørensen</i> : Krigsfortolkninger. Italienske soldater i 1. Verdenskrig	1
<i>Niels Wium Olesen</i> : Jens Otto Krag og »Fremtidens Danmark«	46
<i>Hans Kargaard Thomsen</i> : C.F. Wegener og den danske bonde 1843. Om tilblivelsen af Caspar Frederik Wegeners landbohistoriske skrift fra 1843: »Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde« og om dets samtidspolitiske holdninger	73
<i>Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer</i> : Jernbanesabotagen – havde den militær betydning? En debat	92
Oppositionsindlæg fra disputatshandlinger	
<i>Erik Ulsig</i> : Engelsk samfundskrise i senmiddelalderen? mod Nils Hybel: Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian structural Reorganisation in Late Medieval England	101
<i>Tage Kaarsted</i> : Det tyske mindretal i Nordslesvig; mod Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig. 1920-1932. I-II	115
Historisk Essay	
<i>Steen Bo Frandsen</i> : Men gives der da Provindser i Danmark. En undersøgelse af den regionale dimension i den danske stat i midten af 1800-tallet	129
Kommentar	
<i>Sv. Gram Jensen</i> : Den ny stad og fæstning Hals	154
<i>Ib Gejl</i> : Teori og realiteter	159
<i>Per Ingeman</i> : Kirkeordinansen i ny udgave	163
<i>Jytte Raun</i> : De Fynske Tysklandsarbejdere	209
<i>Niels Skyum-Nielsen</i> † : En nyfundet kilde til Absalons historie	244
Historisk Essay	
<i>Uffe Østergård</i> : Danmarkshistorien mellem statshistorie og nationshistorie	265
Oppositionsindlæg fra disputatshandlinger	
<i>Knud J.V. Jespersen</i> : Den danske udenrigstjeneste 1700-1770; mod Klaus Kjølsten: Det diplomatiske Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700-1770. Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift	291
<i>Vagn Wählin</i> : Et Færø som Færø; mod Jákup Thorsteinsson: Et Færø som Færø. Studier i Færøernes forfatningsmæssige stilling i forhold til Danmark 1834-1852	307
Kommentar	
<i>Erik Rasmussen</i> : Retskrivning og kildekritik. En selvfølge, som ikke følges	334
<i>Jørgen Fink</i> : Den danske industris historie	338
<i>Per Ingeman</i> : Reformationen i Norden	345
<i>Gerda Gram</i> : Norge under besættelsen	351
<i>Grethe Jacobsen</i> : Dansk købstadslovgivning i Middelalderen	393
<i>Søren Juelstorp</i> : Organiseret politisk aktivitet i Danmark i midten af 1830erne	440
<i>Bo Beier Thorup</i> : Under det kolde styrtebad. Et studie i Det konservative Folkepartis erhvervs politik under ministeriet Madsen-Mygdal 1926-29	467
Historisk Essay	
<i>Peter Christensen</i> : Historie og Økologi	501

II

Oppositionsindlæg fra disputatshandling

Vagn Wåhlin: Kystfolk. Kattegat-Skagerraks farvande og kyster som kulturhistorisk region; mod Poul Holm: Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914 508

Kommentar

Knud J.V. Jespersen: Danmarks Historie 1500-1800 524
Svend Gissel: Mønt, mål og vægt i dansk middelalder 534

Ole Stender-Petersen: Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790erne 601

Niels Brimnes: Herredømmets svære balance – den danske koloniadministration i Tranquebar under kasteurolighederne 1787-89 641

Historisk Essay

Helle Blomquist og Per Ingesman: Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede 673

Oppositionsindlæg fra disputatshandling

Aage Trommer: Politiet, rigets ydre fred og tyskerne; mod Henrik Stevnsborg: Politiet 1938-47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed 708

Kommentar

Troels Dahlerup: Tabernes historie 728
Carsten Porskrog Rasmussen: Dansk kulturhistorie 734
Claus Bjørn: Revolution og reform -om Thorkild Kjærgaards disputats 737
Grethe Jacobsen: Laug, bystyre og statsmagt i Norden 744

Anmeldelser og litteraturnyt

- Abitz, E.A. og P.G. Ørberg*: Med lov skal land bygges. Håndskrifter og bogtryk (Anders Bøgh) 360
- Alenius, Marianne, Birger Bergh, Ivan Boserup, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafte Jensen (red.)*: Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen (Per Ingesman) 759
- Amby, Per*: De vovede livet (Henrik Skov Kristensen) 565
- Andersen, Jens*: Thit Jensen, en biografi (Ny Paludan-Müller) 377
- Andresen, Carl Erik & Tine Vammen*: Ungdommens historie 1880-1950 (Hanne Rimmen Nielsen) 578
- Bagge, Sverre*: Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla (Anders Bøgh) 757
- Barfod, Jørgen H.*: Folkets Oprør – Modstandskamp på Amager (Henrik Skov Kristensen) 769
- Becker-Christensen, Henrik*: På højt plan. Handelsundervisning i Sønderborg i 100 år (Michael F. Wagner) 586
- Bergh, Birger, Marianne Alenius, Ivan Boserup, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafte Jensen (red.)*: Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen (Per Ingesman) 759
- Bergström, Carin*: Lantprästens funktion i det agrara samhället 1720-1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet (Per Ingesman) 598
- Bille, Lars, Hans Jørgen Nielsen og Steen Sauerberg*: De uregerlige vælgere – valgkamp, medier og vælgere ved folketingsvalget 1990 (Ole Borge) 569
- Bjerg, Hans Chr.*: »Til fædrelandets forsvar«. Værnepligten i Danmark gennem tiderne (Per Willemoes Jørgensen) 549
- Bjerg, Hans Chr.*: Tordenskiold – Glimt af Wessel (Per Willemoes Jørgensen) 365
- Boje, Per m.fl. (red.)*: Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år (Henrik Fode) 366
- Boje, Per og Knud J.V. Jespersen*: Frugten vokser frem...Træk af Odense Universitets historie 1966-1991. Aage Trommer (red.) (Jens Chr. Manniche) 777
- Boserup, Ivan, Marianne Alenius, Birger Bergh, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafte Jensen (red.)*: Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen (Per Ingesman) 759
- Bramsens, Bo*: Huset Glücksborg, Europas svigerfader og hans efterslægt. 2. udg. 1-2 (Vagn Dybdahl) 562
- Braukmüller, Heide*: Grönland – Gestern und Heute. Grönlands Weg der Dekolonisation (Axel Kjær Sørensen) 191
- Bull, Espen og John Mynderup*: Klaus Riskær Pedersen (Ib Gejl) 192
- Caspersen, Jes Peter*: Sådan var det. Erindringsbilleder. Sønderjyske Levnedsløb nr. 27 (Henrik Becker-Christensen) 595
- Christensen, Jørgen Grønnegård*: Den usynlige stat (Henning Poulsen) 568
- Clausen, H.C.*: Kejserinde Dagmar. Prinsesse af Danmark. Storfyrstinde af Finland (Henrik Bertelsen) 371
- Danmarks Kirker. Ribe amt, hefte 21-23; Århus amt, hefte 37-38; Holbæk amt, hefte 21-22 (Erik Ulsig) 356
- Dejn, Ole*: Fra den stråttækte til amtets største skole. Overlund skole i Vi-

IV

- borg 1740 – 30. november – 1990
(Michael F. Wagner) 585
- Dehn-Nielsen, Henning*: Statsministre
i Danmark (Vagn Dybdahl) 769
- Due-Nielsen, Carsten, Johan Peter
Noack og Nikolaj Petersen*: Dan-
mark, Norden og Nato 1948-1962
(Axel Kjær Sørensen) 189
- Dørge, Henrik og Morten W. Langer*:
Skandalen om Nordisk Fjer – et
magtmenneskes drøm og bedrag (Ib
Gejl) 577
- En skuespiller. Nicolai Neiiendams e-
rindringsblade (Ny Paludan-Müller) 589
- Engberg, Hanne*: En kærlighedshisto-
rie. Maria og Orla Lehmann 1843-
49 (Ny Paludan-Müller) 563
- Engberg, Jens*: »Bliktude«. Blik- og
Rørarbejderforbundet 1890-1990
(Knud Knudsen) 574
- Ettrup, Flemming*: Gå med i Lunden
– dansk travsports historie (Ib Gejl) 380
- Falting, Volkert F.*: Die Dingprotokolle
der Westerharde Föhr und Amrum
1658-1671. Erster Teil 1658-1664
(Troels Dahlerup) 197
- Fauerholdt Jensen, L.E.*: Mark Guld –
Mark jord – leding. Jordinddeling i
Danmark 1200-1340 (Steffen Hah-
nemann) 748
- Fenger, Ole og Chr. Jansen (red.)*: Jyd-
ske Lov 750 år (Anders Bøgh) 360
- Fode, Henrik*: Liberalisme og frihan-
del 1814-1914. Dansk Toldhistorie
III (John T. Lauridsen) 174
- Fogtmann, Chr. P.*: Det blev til De
Bergske Blade (Jette D. Søllinge) . . 372
- Forskning i Statens Arkiver. Bibliogra-
fi over bøger og afhandlinger skre-
vet af arkivarer ved Rigsarkivet,
landsarkiverne og Erhvervsarkivet i
deres forskningstid og udgivet 1980-
89 Ved Ole Degn (Jens Chr. Manni-
che) s. 383
- Friis-Jensen, Karsten, Marianne Alen-
ius, Birger Bergh, Ivan Boserup og
Minna Skafte Jensen (red.)*: Latin og
nationalsprog i Norden efter refor-
mationen (Per Ingesman) 759
- Fritzboøger, Bo*: Skove og skovbrug på
Falster 1652-1685 (Finn Stendal Pe-
dersen) 556
- Fuhrmann, Kai*: Die Auseinanderset-
zung zwischen königlicher und got-
torfischer Linie in den Herzog-
tümern Schleswig und Holstein in
der zweiten Hälfte des 17. Jahrhun-
derts (Hans Schultz Hansen) 595
- Fyllingsnes, Frode*: Undergangen til
dei norrøne bygdene på Grønland i
seinmiddelalderen. Eit forskningsshi-
storisk oversyn (Michael Linton) . . 179
- Geertsen, Kirsten*: Dannet ung pige
søges. Kvinder på kontor 1900-1940
(Hanne Rimmen Nielsen) 193
- Götlind, Anna*: The Messengers of Me-
dieval Technology? Cistercians and
technology in medieval Scandinavia
(Michael Linton) 177
- Halicz, Emanuel*: Russia and Denmark
1856-1864. A Chapter of Russian
Policy towards the Scandinavian
Countries (Johs. Nielsen) 181
- Hamre, Jørgen og Lars N. Hennings-
en*: Dansk bibliotekshistorie i Syd-
slesvig – et bidrag til grænselandets
kulturhistorie 1841-1891-1921-1991
(Hans Schultz Hansen) 385
- Handelens vej er altid kulturens vej,
Det Danske Handelskammer 1742-
1992 (Karsten Ronit) 774
- Hansen, Bent Smidt*: Afhængighed og
identitet. Kultur mødeproblemer i
forbindelse med dansk mission i
Sydindien mellem de to verdenskrige
(Birgitte Thomsen) 775
- Hansen, Hans Schultz*: Danskheden i
Sydslesvig 1840-1918 som folkelig

- og national bevægelse (Henrik Becker-Christensen) 384
- Harling, Poul*: Erik Eriksen. Menne-
sket og politikeren. En biografi
(Henning Poulsen) 571
- Hedeager, Lotte*: Danmarks jernalder.
Mellem stamme og stat (Anders
Bøgh) 357
- Hedegaard, Ole A.*: En general og hans
samtid. General Erik With mellem
Staubing og kaos (Henning Poulsen) 186
- Henningens, Lars N. og Jørgen Ham-
re*: Dansk bibliotekshistorie i Syd-
slesvig – et bidrag til grænselandets
kulthistorie 1841-1891-1921-1991
(Hans Schultz Hansen) 385
- Hjortnæs, Karl*: 20 år efter – et spil om
magt (Vagn Dybdahl) 770
- Hvidt, Kristian (red.)*: Amter & amts-
råd. De første 150 år. Et festskrift i
anledning af anordningen af 13. au-
gust 1841 (Henrik Fode) 366
- Ilsøe, Grethe og Knud Prange (red.)*:
Underdanigst Pro Memoria! Indbe-
retninger til amtmænd på Sjælland
med Møn, Lolland-Falster, Born-
holm 1720-1860 (Jørgen Mikkell-
sen) 763
- Imsen, Steinar*: Norsk bondekommun-
alisme fra Magnus Lagabøte til
Kristian Kvart, Del 1, Middelalderen
(Anders Bøgh) 390
- Jakobsen, Arne og Jørgen Johansen*:
Fremskridtets frontløbere. Ingeni-
øren i dansk litteratur (Michael F.
Wagner) 586
- Jansen, Chr. og Ole Fenger (red.)*: Jyd-
ske Lov 750 år (Anders Bøgh) 360
- Jeg længes...Fra Thit Jensens dagbøger
1891-1928. Ved Jens Andersen (Ny
Paludan-Müller) 378
- Jensen, Helge*: Ritzau privat. Liv og
død i efterladte papirer (Jette D. Søl-
linge) 374
- Jensen, Jørgen*: Thomsens Museum.
Historien om Nationalmuseet (Erik
Christiansen) 778
- Jensen, Jørgen I.*: Carl Nielsen. Dan-
skeren. Musikbiografi (Ib Gejl) 779
- Jensen, Minna Skafte, Marianne Aleni-
us, Birger Bergh, Ivan Boserup og
Karsten Friis-Jensen (red.)*: Latin
og nationalsprog i Norden efter re-
formationen (Per Ingesman) 759
- Jensen, Poul Westergaard*: Kære Fæt-
ter. Striden om modstandsbevægel-
sen i Jylland 1944-45 (Henning
Poulsen) 188
- Jesch, Judith*: Women in the Viking
Age (Michael Linton) 754
- Jespersen, Knud J.V. og Per Boje*:
Frugten vokser frem...Træk af Oden-
se Universitets historie 1966-1991.
Aage Trommer (red.) (Jens Chr.
Manniche) 777
- Johannesson, Kurt*: The renaissance of
the Goths in Sixteenth-Century Swe-
den. Johannes and Olaus Magnus as
Politicians and Historians (Leon
Jespersen) 783
- Johansen, Hans Chr.*: En koncert i ud-
vikling 1942-92. Alm. Brand af
1792 (Karsten Ronit) 575
- Johansen, Jørgen og Arne Jakobsen*:
Fremskridtets frontløbere. Ingeni-
øren i dansk litteratur (Michael F.
Wagner) 586
- Kampmann, Tage, Ingrid Markussen,
Ellen Nørregaard og Vagn Skovgård-
Petersen*: Et folk kom i skole 1814-
1989 (Michael F. Wagner) 583
- Kirchoff, Hans (red.)*: 1940 – da Dan-
mark blev besat. Historisk status
på 50 års afstand (Henning Poul-
sen) 564
- Kirmse, Bruce H.*: Kierkegaard in
Golden Age Denmark (Carl Käh-
ler) 588

VI

- Koch, Jan, Agnete Olsen & Jens Velle*
(red.): Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Anders Bøgh) 750
- Kaarsted, Tage*: Admiralen. Andreas de Richelieu. Forretningsmand og politiker i Siam og Danmark (Jørgen Fink) 370
- Kaarsted, Tage*: De danske ministerier 1953-1992 (Vagn Dybdahl) 765
- Kaarsted, Tage*: For videnskab Og Kunst 1841-1991 (Ny Paludan-Müller) 591
- Langer, Morten W. og Henrik Dørge*: Skandalen om Nordisk Fjer – et magtmenneskes drøm og bedrag (Ib Gejl) 577
- Lauring, Palle*: Brydningstid. Erintringer 1930-46 (Vagn Dybdahl) . . 768
- Lidegaard, Mads*: Glahns Anmærkninger (Axel Kjær Sørensen) 561
- Lööv, Heléne*: Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1914-1950 (Henning Poulsen) 207
- Madsen, Flemming*: Min blå time. Erintringer (Vagn Dybdahl) 572
- Madsen, Mette*: -og så er der kaffe. Seksten år som folkevalgt (Vagn Dybdahl) 767
- Markussen, Ingrid, Tage Kampmann, Ellen Nørgaard og Vagn Skovgård-Petersen*: Et folk kom i skole 1814-1989 (Michael F. Wagner) 583
- Martensen-Larsen, Flemming, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm* (red.): De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970 (Georg Vedel-Smith) . . 771
- Meisner, Morten*: Grevinde Danner – en oprørske kvinde (Ny Paludan-Müller) 183
- Mikkelsen, Birger*: Kong Peder. En biografi af Peder Christensen, borgmester i Helsingør 1919-1946 (Vagn Dybdahl) 571
- Moseholm, Knud og Aksel Nellemann*: Latinskolelærere i Kolding indtil 1856 (Michael F. Wagner) 591
- Mynderup, John og Espen Bull*: Klaus Riskær Pedersen (Ib Gejl) 192
- Møller, Anders Monrad*: Etaten og traditionerne 1914-1945. Dansk Toldhistorie IV (John T. Lauridsen) 174
- Neimann, O.*: Besættelsestiden i Nordjylland (Henrik Skov Kristensen) . . 564
- Nellemann, Aksel og Knud Moseholm*: Latinskolelærere i Kolding indtil 1856 (Michael F. Wagner) 591
- Nicolai, Britta*: Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-1918 (Thorsten Borring Olesen) 199
- Nielsen, Hans Jørgen, Lars Bille og Steen Sauerberg*: De uregerlige vælgere – valgkamp, medier og vælgere ved folketingsvalget 1990 (Ole Bore) 569
- Nielsen, Karl*: Vor mand og råd. Bjørn Andersen til Stenalt, Bjørnsholm og Vår 1532-1583 (Per Ingesman) . . . 554
- Nilsson, Sven A.*: På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige (Leon Jespersen) 596
- Ninn-Hansen, Erik*: Christmas Møller – en stridsmand i dansk politik (Bo Beier Thorup) 185
- Noack, Johan Peter, Carsten Due-Nielsen og Nikolaj Petersen*: Danmark, Norden og Nato 1948-1962 (Axel Kjær Sørensen) 189
- Nordby, Ib*: »Var vi også med?« (Henrik Skov Kristensen) 769
- Nordentoft, Johs. og Søren H. Rasmussen*: Kampagnen mod Atomvåben og Vietnambevægelsen 1960-72 (Axel Kjær Sørensen) 570

- Norseng, Mary Kay:* Dagny (Ny Paludan-Müller) 392
- Nyberg, Tore (red.):* Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden (Michael Linton) 755
- Nørgaard, Ellen, Tage Kampmann, Ingrid Markussen og Vagn Skovgård-Petersen:* Et folk kom i skole 1814-1989 (Michael F. Wagner) . . . 583
- Nørgaard, Erik:* Richard Jensen – myten om en mand (Vagn Dybdahl) . . 572
- Nørregård-Nielsen, Hans Edvard:* Jeg saae det Land. H.C. Andersens rejsekitser fra Italien (Erik Christiansen) 196
- Odén, Birgitta:* Forskarutbildningens förändringar 1890-1975. Historia, Statskunskap, Kulturgeografi, Ekonomisk historia (Jens Chr. Manniche) 780
- Okkels, Mia:* Sikken et liv – og så så længe. En billedbog om Erna Hamilton (Hanne Rimmen Nielsen) 582
- Olsen, Agnete, Jan Koch & Jens Velle (red.):* Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Anders Bøgh) 750
- Ossendorff, Ingo:* »Den Krieg kennen wir nur aus der Zeitung«. Zwischen Kollaboration und Widerstand. Dänemark im II. Weltkrieg (Henning Poulsen) 566
- Pais, Abraham:* Niels Bohr's Times, In Physics, Philosophy, and Polity (Søren Balle) 279
- Pedersen, Finn Stendal (red.):* Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41. ved Anne Riising og Mogens Seidelin (Leon Jespersen) 561
- Pedersen, Karl Peder, Flemming Martensen-Larsen og Ditlev Tamm (red.):* De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970 (Georg Vedel-Smith) . . 771
- Petersen, Esther:* Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899-1940 (Hanne Rimmen Nielsen) 195
- Petersen, H.C. (red.):* Grønlandernes Historie fra urtiden til 1925 (Axel Kjær Sørensen) 550
- Petersen, Nikolaj, Johan Peter Noack og Carsten Due-Nielsen:* Danmark, Norden og Nato 1948-1962 (Axel Kjær Sørensen) 189
- Possing, Birgitte:* Viljens styrke. Natalie Zahle – En biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed (Jens Chr. Manniche) 579
- Poulsen, Bjørn:* Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650 (Poul Enemark) 363
- Prange, Knud og Grethe Ilsøe (red.):* Underdanigst Pro Memoria! Indberetninger til amtmænd på Sjælland med Møn, Lolland-Falster, Bornholm 1720-1860 (Jørgen Mikkelsen) 763
- Rasmussen, Søren H. og Johs. Norden-toft:* Kampagnen mod Atomvåben og Vietnambevægelsen 1960-72 (Axel Kjær Sørensen) 570
- Ravn, Thomas Bloch:* Struer. En limfjordsby i historisk profil (Finn H. Lauridsen) 573
- Registraturer udarbejdet af Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Skolearkiver: Tornved. Godsarkiver: Universitetets og Kommunitetets gods. Kommunearkiver: Allinge-Gudhjem. Tornved. Saksøbing. Møn III. Supplement og rettelser. (Tove Elklit) 384
- Rold, Lene:* 1300-tallets Stridsdragt i Danmark. Set på baggrund af den militære organisation (Anders Bøgh)
- Sauerberg, Steen, Hans Jørgen Nielsen og Lars Bille:* De uregerlige

VIII

- vælgere – valgkamp, medier og vælgere ved folketingsvalget 1990 (Ole Borre) 569
- Sawyer, Birgit*: Kvinnor och familj i det forntida och medeltida Skandinavien (Anders Bøgh) 753
- Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden Band 11: Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1535-1540. Bearbeitet von Wolfgang Prange (Per Ingesman) 387
- Sinning, Jens Andersen*: Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student 1545 (Per Ingesman) 759
- Siune, Karen*: EF på dagsordenen (Axel Kjær Sørensen) 190
- Skatkisten. Arkivalier og historier fra landsarkivet (Henrik Fode) 382
- Skovgård-Petersen, Vagn, Tage Kampmann, Ingrid Markussen og Ellen Nørsgaard*: Et folk kom i skole 1814-1898 (Michael F. Wagner) 583
- Skytte, Gunver*: Kr. Sandfeld. En hovedperson i dansk lingvistikshistorie (Ole Lauridsen) 379
- Skaaning, Poul*: Harald Blåtands sidste kamp. Trelleborgene og brydningerne i danske vikingetid 979-983 (Michael Linton) 552
- Steinsland, Gro m.fl. (red.)*: Nordisk Hedendom. Et symposium (Anders Bøgh) 752
- Supphellen, Steinar*: Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730 (Per Ingesman) 201
- Svanholm, Lise*: Agnes og Marie (Ny Paludan-Müller) 590
- Søndergaard, Leif*: Fastelavnsspillet i Danmark i senmiddelalder – om »Den utro hustru« og fastelavnsspillet tradition (Michael Linton) 178
- Søllinge, Jette D. og Niels Thomsen*: De danske aviser 1634-1991. Bind 3 1918-1991 (Erik Lund) 547
- Sørensen, Svend Falkner*: Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918 (Thorsten Borring Olesen) 198
- Sørensen, Søren*: Vinterkrigen i Finland 1939-1940 (Henrik Bertelsen) 205
- Takala, Hanna og Henrik Tham (red.)*: Crime and Control in Scandinavia during the Second World War (Henning Poulsen) 565
- Tamm, Ditlev, Flemming Martensen-Larsen og Karl Peder Petersen (red.)*: De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970 (Georg Vedel-Smith) 771
- Tham, Henrik og Hanna Takala (red.)*: Crime and Control in Scandinavia during the Second World War (Henning Poulsen) 565
- Thomsen, Niels og Jette D. Søllinge*: De danske aviser 1634-1991. Bind 3 1918-1991 (Erik Lund) 547
- Tjørnehøj, Henning*: Rigets bedste mænd. Da det store erhvervsliv ville tage magten i 1940. Om Højgaardkredsen og Haunstrupkredsen (Henning Poulsen) 187
- Topp, Niels-Henrik*: Kryolitindustriens Historie 1847-1900, I-II (Axel Kjær Sørensen) 184
- Trommer, Aage (red.)*: Frugten vokser frem...Træk af Odense Universitets historie 1966-1991. Af Per Boje og Knud J.V. Jespersen (Jens Chr. Manniche) 777
- Ungerskov, Bengt*: Danmarks drenge under fremmed flag. Skoleskibets 7. togt 1939-45 (Per Willemoes Jørgensen) 375
- Vammen, Tine & Carl Erik Andresen*: Ungdommens historie 1880-1950« (Hanne Rimmen Nielsen) 578

<i>Vedbæk, Måliâraq</i> : Navaranaaq og andre. De grønlandske kvinders historie (Axel Kjær Sørensen)	192	Bevægelse vækkelse oplysning uddannelse gennem 100 år, Bd. 1 (Sidsel Eriksen)	376
<i>Vellev, Jens, Jan Koch og Agnete Olsen</i> (red.): Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Anders Bøgh)	750	<i>Öhman, Christer</i> : Den historiska Romanen och Sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap (Jens Chr. Manniche)	593
<i>Villumsen, Holger</i> : Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-49 (Thorsten Borring Olesen)	566	<i>Ørberg, P.G. og E.A. Abitz</i> : Med lov skal land bygges. Håndskrifter og bogtryk (Anders Bøgh)	360
<i>Willert, Helmut</i> : Anfänge und frühe Entwicklung der Städte Kiel, Oldesloe und Plön (Helmuth Schleder-mann)	386	<i>Österberg, Eva</i> : Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History (Per Ingesman)	781
<i>Wählin, Vagn</i> : Skole virke og trosliv.			

Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790erne

Af Ole Stender-Petersen

Samtidig med, at den sociale uro i hertugdømmerne på revolutionstiden, i 1790erne, både i by og på land undergik en hidtil ukendt intensitet, fandt der i intelligentsiaen et politisk opbrud sted, der manifesterede sig i læseselskaber og jakobinerklubber. Forholdet mellem intelligentsiaens politiske bevægelser og underklassens »oprør«, stemplinger, demonstrationer og rejsninger, og spørgsmålet om, hvorvidt den franske revolution har haft nogen nævneværdig indflydelse i denne forbindelse, har været vigtige problemstillinger i nyere forskning. Afhandlingen vil ud fra disse problemstillinger behandle de forskellige oppositionelle grupper i intelligentsia/borgerskab og i underklassen og karakteren af deres protester for at finde frem til de grundlæggende årsager. I en analyse vil der blive draget sammenligninger med tilsvarende fænomener i andre danske rigslande og i udlandet, og uroen sættes ind i den europæiske kontekst. Hovedparten af det anvendte, utrykte kildemateriale er aktstykker i Tyske Kancelli og Rentekammeret, som omfattede uroen mod syd med naturlig interesse. De giver et godt indtryk både af forretningsgangen i de øverste regeringskollegier og af myndighedernes holdning på lokalt plan og rigsplan. I et særligt afsnit vil deres fremgangsmåde og »tvææggede« taktik for at dæmpe uroen blive belyst. 1790ernes stærke sociale uro i hertugdømmerne og den ny politiske bevægelse i intelligentsiaen er blevet opfattet som de første varsler om det opbrud, der i det næste århundrede skulle omforme samfundet politisk og socialt. I en konklusion vil de lange linjer blive trukket op.

I en lille studie fra 1945 om »Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden« tilkendte Johan Hvidtfeldt – ligesom skribenter i 1790erne – indflydelse fra den franske revolution en væsentlig rolle for udviklingen af en hidtil uset intensitet i de sociale uroligheder i landsdelen. Qva revolutionen oplevede århundreders opsamlede utilfredshed et vældigt opsving¹.

---

1. Hvidtfeldt, 1945, s. 132 og 148.

Navnlig i vore dage har forskningen viet nævnte problematik fornyet interesse og spurgt hvilke ydre og indre indflydelser, der på revolutionstiden betingede et kvantitativt spring i underklassens sociale protester (i Tyskland 1789-99). Der er ligefrem opstået to »skoler« i denne forbindelse.

Konfliktforskeren Helmut Berding ligger på linje med Hvidtfeldt. Han betoner², at ikke blot en pludselig intensitet i de sociale spændinger lå bag urolighederne, men at også revolutionen udøvede en mobiliserende virkning ved at være den stærkeste spore til »konfliktberedskabet«. Også Berding belægger denne opfattelse med samtidige udsagn. Revolutionen styrkede ifølge Berding underklassens aktionsvilje og protestberedskab, ligesom slagord fra Paris dukkede op i dens rejsninger³.

Den hamburgske socialhistoriker Arno Herzig frakender derimod revolutionen enhver større betydning både for intelligentsiaens og underklassens protestadfærd, idet også han påberåber sig samtidige udsagn⁴, uden at han dog på forhånd fuldstændig vil udelukke en vis indflydelse fra revolutionen⁵. Han nævner vel de tegn, der kan konstateres på, at revolutionen vitterligt fandt en resonans hos det hamburgske storborgerskab, men søger at afsvække betydningen deraf⁶. Herzig understreger, at underklassens optræden var bestemt af dens orientering efter maximerne i det af den britiske socialhistoriker E. P. Thompson i 1971 opstillede *moral economy*-begreb, hvorimod revolutionsideerne ingen større resonans fandt hos underklassen⁷.

Den østrigske jakobinerforsker Helmut Reinalter søger derimod at påvise⁸, at revolutionen ikke blot påvirkede intelligentsiaen men også spillede en mobiliserende rolle for tyske og østrigske bønders og håndværkeres sociale uroligheder og for wienske håndværkeres og daglejeres hungerrevolter. Han konkluderer, at revolutionens ideer spillede en rolle i underklassens bevidsthed⁹.

Endelig betoner Bent Blüdnikow i en undersøgelse af »Folkelig uro i København 1789-1820«¹⁰, at den franske revolutions ideer om lighed og frihed næppe har haft indflydelse hverken på underklassens eller middel-

2. Berding, s. 419 f.

3. Idem, s. 421 f.

4. Herzig, 1989, s. 158 f.

5. Idem, 1988, s. 100 f.

6. Idem, 1989, s. 155 f., 159 f; 1988, s. 104 f.

7. Idem, 1989, s. 159, 164.

8. Reinalter, s. 73-80.

9. S. 87 f.

10. »Fortid og nutid«, 1986.

standens protestadfærd, om end revolutionen kan have nedbrudt autoritetstroen¹¹. Han konstaterer¹², at politisk motiveret uro modsat London (og Paris) var nærmest ikke-eksisterende i København.

Ud fra disse problemstillinger vil bevægelser og uro i hertugdømmerne nærmere blive undersøgt.

I. De oppositionelle grupper og deres baggrund

Opposition mod de rådende tilstande findes i 1790erne dels i intelligentsiaen, dels i underklassen. Intelligentsiaens opposition var fortrinsvis af politisk-økonomisk art, underklassens særlig af social art.

Oppositionen manifesterede sig mere markant og tidligere end i kongeriget grundet erhvervslivets relativt højere stade i hertugdømmerne, der også stedse havde udgjort passage for nye ideers vej ind i helstaten. De var i højere grad end de øvrige rigsdele præget af penge- og markedsøkonomien på grund af en mere intensiv kontakt med de merkantile centre i Vesteuropa, ligesom fabriks- eller manufakturdriften stod på et højere niveau. Handelen var trods Københavns monopolstilling betragtelig. Udviklingen mod frihandel siden 1788 og særlig ophævelsen af Københavns stabelmonopol 1793 begunstigede provinsstæderne¹³.

Hvad landbruget angår, var progressive, holstenske godsejere tidligere end deres kongerigske standsfæller – allerede i 1750erne og 60erne – gået i gang med reformer som ophævelse af dyrkningsfællesskabet, udskiftning og en mere intensiv udnyttelse af jorden, så det holstenske landbrug – særlig koppelbruget – ligefrem var blevet forbillede for de danske reformvenner¹⁴. Udviklingen var imidlertid uegal. Der var ganske vist takket være reformerne relativt flere selvejerbønder end i Danmark, særlig i Nordslesvig, men samtidig var der lige til 1804 stadig o. 100.000 livegne særlig på de store østholstenske godser, mens stavnsbåndet allerede var blevet ophævet i kongeriget og på krongodset i 1788.

Både godsejerne og bønderne, men også stædernes købmænd havde profiteret af de gode afsætningsmuligheder og stigende priser under den

---

11. *ibid.*, s. 33.

12. S. 36, jvf. polemik om problematikken sammesteds, »Fortid og nutid«, bd. 33, 1986, s. 204-07 og 276 ff., mellem John Christensen/Henning Koch/Henrik Stevnsborg og Blüknikow.

13. Klose/Degn, s. 197.

14. Feldbæk, s. 244 f., 251. Gregersen, 1981, s. 406-09.

florissante handel 1775-84, atter fremmet af Danmarks neutralitet under den amerikanske frihedskrig¹⁵. Efter økonomisk nedgang i fredsperioden efter 1784 kom der i 1790erne, under revolutionskrigene, en ny højkonjunktur¹⁶, og atter profiterede erhvervslivet af helstatens neutralitet, af stigende afsætning og stadig stigende priser. For de eksporterende stor-købmænd, for ridderskabet, ikke mindst for »Emkendorfkredsen« med Fritz Reventlow og F. L. Stolberg i spidsen, men også for bønderne, særlig for dem, der ved reformerne var blevet befriet for livegenskab og hoveri, var der tale om en betragtelig indtægtsforøgelse¹⁷. Men denne gang ramte højkonjunktorens følgesvend, prisstigningerne på de vigtigste forbrugsvarer, levnedsmidlerne, den brede forbrugende befolkning særdeles hårdt. Det gjaldt navnlig underklassen i by og på land, håndværkerne resp. svendene, daglejerne, husmændene, indersterne, manufakturernes arbejdere og ikke mindst de skarer af hjælpeløse fattige, der var opstået i kølvandet på den økonomiske ekspansion. Disse grupper blev netop bærere af oppositionen i underklassen.

1. *Intelligentsiaen*

Demokratiske anskuelser, atter delt i liberale og revolutionær-demokratiske-jakobinske – animeret af den franske revolution – findes især blandt de lavere embedsmænd og i de liberale erhverv. Men man støder også på dem blandt storredere og -købmænd, der drev handel på Frankrig, og som med politisk indflydelse i bystyret faktisk havde hævet sig op over 3. stand.

1.1 *De liberale*

Tidsskrifter var ofte samlingspunkter for politiske grupperinger. Koncentreret om amtmanden i Plön August Hennings' journaler *Schleswigsches Journal* (Altona 1792-93) og *Genius der Zeit* (Altona 1794-1800) dannedes en kreds af liberal observans. Den stod i forbindelse med den liberale københavnerkreds centreret om *Minerva* (1785-1800), redigeret af Chr. Pram og K. L. Rahbek. Den havde også kontakt med en ligesindet kreds i Hamburg om lægen og forfatteren J. A. H. Reimarus og lederne af de store handelshuse Sieveking & Voght og Matthiessen & Sil-

15. Gregersen, 1981, s. 429 f., 432.

16. Möller, s. 186.

17. Hvidtfeldt, 1963, s. 94 f.

Georg Heinrich Sieveking (1751-99), det mest fremtrædende medlem af et hamburgsk købmandsdynasti, beslægtet med den liberale Reimarus-familie (lægen J.A.H. Reimarus (1729-1814) var hans svigerfader). Handelshuset »Sieveking & Voght« var allerede før 1781 et af stadens største og et af Europas førende på den oversøiske handel. Det drev også handel på Frankrig, og Sieveking sympatiserede – som hele Reimarus-Sieveking-kredsen – med revolutionen i dens første fase, han stod Gironden nærmere end jakobinerne. Men hans »hanseatiske agent« i Paris, juristen P.J. Schlüter, kunne som medlem af jakobinerklubben skønt en tid blandt »de mistænkte« forsyne ham med værdifulde oplysninger og virke for hans handelsinteresser. Under Direktoratet genoptog Sieveking forbindelsen med Frankrig. Som sin kompagnon til 1793 Caspar Voght erkendte han det sociale problem i Hamburg, der da også var den tyske stad, hvor det var størst. (Portræt i Kgl. Biblioteks Billedsamling).

lem, der stod for en god del af stadens Frankrigshandel. Som hansestadens fremmeste borger var G. H. Sieveking stolt af at være dansk undersåt¹⁸.

De liberale var tilhængere af politisk og økonomisk frihed og udpræget anti-feudale, de var for frihandel, for trykkefrihed og religiøs tolerance. Idealet var det konstitutionelle monarki, der realiseredes i Frankrig 1789/90. På sæt og vis kan de liberale opfattes som C. D. Reventlows og Chr. Colbjørnsens »loyale opposition«.

En opposition i mere organiseret form udgik i første omgang fra det liberale miljø i Hamburg/Altona om Sieveking, Caspar Voght, C. J. Matthiessen og Jerôme Sillem. Sammen med Reimarus var de initiativtagere til en stor, offentlig fest i Harvesthude ved Sievekings havehus på etårsdagen for Bastillestormen. Den samlede demokratisk indstillede fra nær og fjern og blev en sand frihedsfest. Et kor af unge piger klædt i hvidt og smykket med de franske farver sang en frihedssang på 6 vers af Sieveking, der priste »de gode borgere og fyrster«, som »efter højere dyder tragte«, samt »frihed, lighed og broderskab« og »menneskehedens rettigheder«. Den tysk-danske digter F. G. Klopstock reciterede to af sine frihedsoder, og ef-

18. Grab, 1984, s. 190 ff.; 1989, s. 113 f.; 1967, s. 25-28. Sieveking, s. 63 f.

ter middagen samlede de unge piger 200 mark ind til de fattige, – Voght var en stor filantrop¹⁹.

Sieveking vidste åbenbart, at der samtidig på Marsmarken i Paris fandt en stor forbundsfest sted med forbrødring mellem konge og folk. Det er typisk, at revolutionsbegejstring lod sig forene med en udpræget royalisme. Festen lagde grund for det opadstræbende borgerskabs festkultur, selv om den ikke havde større politisk virkning. Den blev dog rosende omtalt både i »Moniteur«en og i den med den storbürgerlige Gironde sympatiserende J.-P. Brissots »Patriot Français«²⁰. Sievekings sang fandt også en vis udbredelse i det borgerlige miljø; fra det fjerne Sophienholm ved Lyngby oplyste Frederike, ægtemage til storkøbmanden Constantin Brun, Sievekings handelsforbindelse og selv leverandør til den franske regering, i 1791 Sieveking om, at »vi synger ofte frihedssangen« i hendes intellektuelle salon²¹.

Efter forbillede fra det i Mainz under den franske dominans af den venstre Rhinbred 23.10.1792 dannede »Selskab for venner af frihed og lighed« blev der i hansestaden dannet et »Société de Lecture«²². Initiativtager var den franske gesandt i Nedersachsiske Kreds François Lehoc og hans sekretær Altona-publicisten Fr. Wilh. v. Schütz. 22. november blev Sieveking valgt til formand for dette Læseselskab, mens Lehoc blev vicepræsident. Medlemstallet var i december o. 60, de fleste sandsynligvis franskmænd²³.

På linje med den prøjsiske gesandt i Hamburg karakteriserede A. P. Bernstorff 18.12.1792 overfor Hamburgs udsending M. L. Meinig Læseselskabet som en »farlig jakobinerklub«; dette var dog næppe tilfældet²⁴. Den begyndende polarisering i Paris af modsætningen mellem liberale og jakobinere og Girondens begyndende magttab fik i Hamburg den virkning, at Sieveking-gruppen, er lå på linje med Gironden, – begge frygtede for, at deres økonomiske interesser skulle blive skadet, – forskrækket veg tilbage for revolutionens radikaliserings og udsigten til, at Læseselskabet ligesom Mainz-klubben skulle udvikle sig til en formelig

19. Sieveking, s. 47-52 (Sophie Reimarus t. Aug. Hennings, Hamburg/Altona 3.8.1790).

20. Herzig, 1989, s. 158.

21. Sieveking, s. 52 f., 361.

22. »Altonaischer Mercvrius« oplyste 12.11.1791, nr. 181, i meddelelse, dat. Mainz 6. nov. om Mainz-selskabets dannelse. De lokale aviser, »Mercurius« og »Staats- u. Gelehrte Zeitung« ofrede langt mere spalteplads på de franske hændelser end de københavnske. Sieveking, s. 156. Grab, 1984, s. 290-95; 1967, s. 25-28 og noter s. 119.

23. Idem, 1989, s. 114.

24. Erhardt-Lucht, s. 161. Allerede i privatbrev af 8.4.1792 havde Sieveking lagt luft mellem sig og jakobinerne (Sieveking, s. 157).

jakobinerklub. Med henvisning til revolutionens radikalisering opløste Sieveking derfor 29. december selskabet²⁵.

1.2 Jakobinerne

Opløsningen af Læseselskabet førte til dannelsen af en jakobinsk strømning. Sekretæren v. Schütz var i juli 1792 begyndt at udgive ugejournalen *Niedersächsische Merkur* i Altona. Den bragte fra november jævnligt vigtigt stof om Mainz-klubben og uddrag fra »Moniteur«²⁶. Bladet adskilte sig fra de liberale ved ikke at tage afstand fra revolutionens radikalisering, men stort set forsvare jakobinerne i Paris og ved at anbefale en europæisk folkerevolution²⁷ med dannelse af »en folkeregering« som mål, »der ud fra princippet om alles lighed ophæver enhver eksistensberettigelse for enhver stand, ethvert privilegium«²⁸. I Flensborg kunne *Merkur* glæde sig over et i januar 1793 dannet »selskab« til dens støtte²⁹.

Senatet udviste dog v. Schütz 13.4.1793 efter prøjsisk pression³⁰. Som følge af et stadig større engagement på kejserlig side i krigen mod republikken havde senatet allerede i februar efter pression fra Nedersachsiske Kreds med Prøjsen i spidsen udvist Lehoc, der så i en note af 18.2.1793³¹ opsagde handelstraktaten med Hamburg af 1789, noget, senatet og børsen til stadighed havde frygtet. Dog blev stadens Frankrigshandel ingenlunde helt afbrudt.³²

Samtidig med Læseselskabets selvopløsning havde i Altona en »Jakobinerklub af ægte republikanere« manifesteret sig med fire håndskrevne vægaviser opsat november 1792-januar 1793. Opråbene var smykket med kokarden, og tendensen var til forskel fra Læseselskabets udpræget republikansk, og mere decideret end senere jakobinere forkastede klubben helt den danske enevælde. I de opsatte vægaviser forekom de bemærkelsesværdige formuleringer »Den suveræne nation« af holstenere, danskere og nordmænd, en »repræsentantisk regering (!) ... af de klogeste beboere i vort land ...« og et »lovmæssigt jakobinernationalkonvent« i stedet for ar-

25. Grab, 1989, s. 293 f. Herzig, 1989, s. 159 ff.

26. NM III, 5 [28.11.], s. 76-80; 6 [30.11.], s. 88-94; 7 [2.12.], s. 104-10; 8 [5.12.], s. 116-22; 9, [9.12.1792], s. 137-44. Efterfølgeren »Neuer Protheus« 1,7, s. 60-64; 8, s. 68-72; 9, s. 85-94; 10, s. 101-06, s. 119 f.

27. Grab, 1966, s. 46-49.

28. NM II, 3 [sept.-okt. 1792], s. 44.

29. Grab, 1966, s. 54. Erhardt- Lucht, s. 160 f.

30. Grab, 1984, s. 299 f.

31. Trykt i Hennings' »Schleswigsches Journal«, maj 1793, s. 8-11.

32. Herzig, 1989, s. 161.

Fig. 1. Jakobinerklubber og rejsninger i Slesvig og Holsten i 1790erne. De anførte steder oplevede en rejsning, Kiel og Altona dog tre. I byer anført med kursiv fandtes tillige en jakobinerklub.

vemonarkiet. Adelen – basis for livegenskabet – ønskedes afskaffet. Klubben hævdedes at bestå af »22 ganske nyttige borgere«, der lige så lidt som Læseselskabets medlemmer er kendte³³.

Januar 1794 fortsatte dr. jur. Heinrich Würzer i Altona Schütz' oplysningsarbejde om den franske revolution med ugeskriftet *Historisches Journal*, der solgtes endog offentligt i Altona til februar 1794³⁴. Som Schütz var Würzer medlem af Altonas kristen-jødiske frimurerloge »Einigkeit und Toleranz«. Han var yderst positivt indstillet til de danske reformer. Særlig bondens frie stilling fik ham til 1797 at skrive, at »intetsteds er menneske- og borgerrettighederne helligere for regeringen end i Danmark«. Derfor fandt han også en revolution dér aldeles unødvendig³⁵. Würzer lå her på linje med de liberale. Som de ønskede han livegenskabet i hertugdømmerne ophævet, men også de riges privilegier og de trykkenalder skatter.

Der patriotische Volksredner, var et ugeskrift, der blev udgivet af et »Kongeligt privilegeret forlagsselskab« i Altona, og som var blevet oprettet i 1795 af en indvandret, kendt tysk, moderat jakobiner A. G. F. Rebmann sammen med bl.a. v. Schütz' stedsøn Fr. Bechtold. *Volksredner* forsvarede de franske jakobinere, men den mest radikal-demokratiske ugejournal i 1790erne var flensborgeren G. C. Meyers *Der neue Mensch* (Flensborg 1796-97), hvis 2. bind sammen med andre journaler blev udgivet af Rebmanns selskab (i kommission). *Der neue Mensch* kunne glæde sig over stor udbredelse³⁶.

Meyer betonedede, at den danske reformregering alene var en hæderlig undtagelse, der i sig selv intet beviste om monarkiets fortrin³⁷. Tilmed radikaliserede Meyer bladets linje. Ud fra pressesagerne mod meningsfællerne N. D. Riegels og P. A. Heiberg hævdede han 1797, at den så højt priste danske trykkefrihed lå langt fra den sande menneskevæns ideal³⁸.

P. A. Heiberg stod selv i kontakt med et Haderslev-selskab, der siden 1789 havde udviklet sig af et læseselskab. Stadens amtmand J. S. v. Møsting karakteriserede det som »en Jacobinisk Cloub«³⁹. Herredsfo-

---

33. Grab, 1984, s. 321-43 efter originalerne i RA. Dpt. f. u. A. Alm. Korrespondance Sager, Lit A, Altona 1793-1810; der er tale om tre nedrevne vægaviser og en vægavis i samtidig afskrift, sendt Tyske Kancelli af C. L. v. Stemann.

34. Grab, 1966, s. 151.

35. Grab, 1984, s. 384 f.

36. Idem, s. 380-84.

37. DnM I, 2 (efterår 1796), s. 37 f.

38. DnM II, 31. stk., trykt i Grab, 1973, s. 269 ff.

39. v. Møsting t. Johan Bülow, [Haderslev] 26.1.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 151), t. A. P. Bernstorff, maj 1793 (idem, s. 157 ff.).

ged, assessor Chr. Kellermanns hustru Christine førte pennen i en korrespondance med Heiberg. Hun var moster til fru Heiberg, Thomasine, senere gift Gyllembourg⁴⁰. Christine frydede sig over revolutionshærenes fremgang og over Danmarks neutrale politik overfor Frankrig. 8.12.1792 oplyste hun Heiberg om, at »Nogle gode Venner« drak skåler for friheden og ligheden, og 4.3.1793, at der i staden var en hel del, der – bortset fra adelen – »næsten alle [ere] for Constitutionen«. Et punkt, der adskilte liberale og radikale var holdningen til Louis 16.s henrettelse. Jakobinerne eller de revolutionære demokrater billigede den, således også de Haderslev demokrater, der var opmærksomme på, at henrettelsen netop var et skillepunkt⁴¹.

Med begejstring sang klubben i julen 1793 Marseillaisen i Heibergs ny oversættelse⁴².

De fleste – fire i tal – af de i helstaten konstaterbare jakobinerklubber lå i hertugdømmerne, uden at der dog eksisterede rigtig kontakt mellem dem. Men sammen med de liberale og jakobinske journaler vidnede de om, at der var ved at opstå en »borgerlig offentlighed«.

2. Underklassen

Deltagerne i de sociale uroligheder spændte fra håndværkere resp. svenedene – navnlig håndens, men også »åndens« (studenterne) – til husmænd, inderster og daglejere samt arbejdere i manufakturerne og søfolkene, to socialgrupper, der stod uden for lavene. Derimod udmærkede bønderne sig ved deres fravær modsat tyske bønder 1789, 1790 og 1792, og årsagen må søges i det forhold, at de danske reformer havde lettet henholdsvis frataget de danske bønder netop de byrder, som de tyske rebellerede mod. Så lidt som intelligentsiaen var underklassen helt uberørt af begivenhederne i Frankrig. Svende på valsen bragte nyt derom til de stæder de kom igennem, og virkede derved som formelige »urostiftere«⁴³. 1793 skrev en forfatter i Mecklenburg, at revolutionen gav de livvegne forståelse for, »at deres fødsel giver dem den samme betingelse som os til at være frie«⁴⁴.

40. Brevene er trykt i Hvidtfeldt, 1945, s. 160-69.

41. Christine Kellermann t. Heiberg, [Haderslev] 16.3.1795 (Hvidtfeldt, 1945, s. 164 f.).

42. Id. t. id., [Haderslev] 23.12.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 167).

43. Grab, 1966, s. 152 f.

44. Hvidtfeldt, 1963, s. 99. Reinalter, s. 79 f., 82 ff. om revolutionsinspirerede rejsninger blandt tyske bønder.

Naturligt nok interesserede franske sansculot-aktioner mod hamstrere og prisjobbere blandt de handlende og deres krav om maximalpriser på brød samt revolutionsstyrets kamp 1793-94 mod spekulation særlig underklassen, der havde de samme problemer inde på livet⁴⁵.

2.1 Svendene

Der kan i hertugdømmerne registreres 19 kollektive aktioner/rejsninger. I seks af dem fremtræder håndværkere respektive svende som et aktivt element og fremstår i kilderne som en kollektiv enhed. I de vigtigste af disse rejsninger gik flere lav sammen. Det var tilfældet i »Tysklands første generalstrejke« august 1791 i Hamburg, da de strejkende smedesvende fik støtte fra andre svendelav og fra u-zünftige, så tusindvis af strejkende gik i massedemonstration for lavene, friheden og revolutionen, hvilket tillige vidner om en vis politisering⁴⁶.

I den første håndværkerrejsning direkte rettet mod den grasserende dyrtid – i Åbenrå marts 1790 – aktionerede stadens ti lav mod korneksporten⁴⁷. I en voldsom hungeraktion oktober 1794 mod en stor kødeksportør ved Altona deltog svende fra flere lav, især tømrersvendene var aktive⁴⁸, og en større hungerrejsning i Flensborg juni 1795 forenede både tømrerne og murerne⁴⁹.

Svendene var i det hele et uroligt element, men ikke det eneste. Maj 1794 demonstrerede Kiels studenter mod afsættelsen af den revolutionsvenlige professor K. Fr. Cramer⁵⁰, men samme studenter stødte i et antal, der i kilderne varierer fra 96 til 126, 18. juni under en fest nær Kiel sammen med langt flere svende, som de søgte at fortrænge fra dansegulvet, hvorpå de under et gevaldigt slagsmål selv fortrængtes⁵¹.

Også i andre rejsninger var der håndværkere eller svende med, uden at de dog kan ses at have optrådt formeligt *en masse*.

2.2 Husmænd og inderster

Sammenlignet med kongeriget var der i Sydslesvig og især Holsten en relativ høj koncentration af kådnere og inderster, særlig på adelsgodserne.

---

45. Reinalter, s. 88.

46. Grab, 1966, s. 33 f. Wohlwill, s. 107.

47. Gregersen, 1956, s. 209-13.

48. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 535-53.

49. Göttisch, s. 205 ff., 213.

50. Grab, 1984, s. 389.

51. Som 48, fol. 359-69.

En højkonjunktur før og efter 1700 havde på Tøndereggen givet mange søfolk mulighed for med den gode hyre, hollandske redere betalte for sejlad på Vesteuropa og England, at erhverve kådnerhuse⁵². Der taltes da også ikke færre end 700 kådnerfamilier på godset Schackenborg, en usædvanlig høj koncentration⁵³. De mange kådnerne reagerede derfor sammen med indørster og søfolk meget voldsomt på en bølge af prisstigninger der toppede februar-marts 1790⁵⁴. I en march til Tønder protesterede en større skare, der efterhånden talte o. 1.000 fra nævnte socialgrupper i 8 sogne 13.2.1790, mod dyrtid og kornmangel og krævede korneksporten standset. Samme antal gentog kravet 24. februar på møde i Højer med statholderen, pris Carl, grev Schack og amtmand Bertouch⁵⁵. Egnene i Vestslesvig blev et af de største urocentre i 1790erne, mens det i Østslesvig var i stæderne, det brændte løs⁵⁶.

I marts 1795 var der under en ny bølge af prisstigning atter opløb på Tøndereggen, dog kun omfattende o. 40 husmænd og daglejere fra Ballum⁵⁷. Alvorligere var i marts-april en forbrødring mellem rebellerende håndværkere i Ribe og omegnens husmænd, der i store flokke strømmede til staden, og i maj var der en hungerrejsning ved nogle hundrede digearbejdere fra Fåretofte ved Ockholm i Bredsted amt⁵⁸.

Nok så alvorlig havde en rejsning ved o. 500 hyreinderster fra 15 landsbyer i sognet Kaltenkirchen i Segeberg amt i den kgl. del af Holsten i september-oktober 1794 været. I et »strafbart oprør« vendte de sig mod den skæve jordfordeling under udskiftningen⁵⁹. Indersterne var overalt i her-tugdømmerne dårligt stillede, selv hvor de – modsat kaltenkirchenerne – var blevet fritaget for kopskat, og der ej heller fandtes rekruttjeneste, var deres lod ikke bedre end i Kaltenkirchen⁶⁰. Men »oprøret« rettede søgelyset mod denne socialgruppes elendighed.

52. Hvidtfeldt, 1963, s. 414 f.

53. Idem, 1963, s. 414; 1945, s. 134.

54. Henningsen, s. 31 f. Kornpriserne på Schackenborg var i februar 1790 steget op »imod 5 Dl. Tønde«.

55. Hvidtfeldt, 1945, s. 133 f. Ekstrakt af kommissionsberetning af 12.3.1790 til statholderen (RA. Da. Kancelli, Brevbog 1790, nr. 1805 m. indlæg).

56. Hvidtfeldt, 1945, s. 137.

57. Idem, 1945, s. 140 f.

58. Hvidtfeldt, 1945, s. 140. Henningsen, s. 35 f. Jvf. RA Højesterets Arkiv, Slutningsbog ... 1800, fol. 78. Hvidtfeldt, 1945, s. 141.

59. Hvidtfeldt, 1945, s. 139. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 (10.3.1795).

60. Lawaetz, s. 63-92, særlig s. 90 ff. Den borgerlige godsejer, reformvennen, justitsråd Lawaetz' afhandling er dat. Bramstedt 11.1.1795. Som »Theodor Sklavenfeind« krævede han 1797 ud fra Menneskerettighederne også livegenskabet ophævet.

II. Forholdet mellem oppositionsgrupperne

De liberale oplysningsvenner gik varmt ind for reformer og var f.eks. mod livegenskabet, men samtidig var de præget af frygt for og modvilje mod »pøbelen«, både i Paris og i helstaten. De lå her stort set på linje med en konservativ bedømmelse ved Haderslevs amtmand J. S. v. Møsting, der dog også kædede uroen i den »kjøbenhavnske Pøbel« sammen med de »Friheds- og Ligheds Liebhave«r, som han jo også kendte i Haderslev⁶¹. Disse interesserede sig da også på mere positiv vis end de liberale for den københavnske uro, f.eks. »Posthusfejden« 2.2.1793 mellem ordensmagten og en uorganiseret alliance mellem håndværkssvende og studenter, mens »Minerva« affejede fejden som fremgået af »den laveste Pøbel«⁶².

Underklassens nød lå i højere grad jakobinerne end de liberale på sinde. I v. Schütz' *Niedersächsischer Merkur* gjorde en »menneskeven« 1792 opmærksom på levnedsmiddelspekulation og korneksport til (de tyske) hære som årsag til dyrtiden, hvorfor skribenten krævede det standset⁶³. På dette tidspunkt havde underklassen dog allerede – i Tønder og Åbenrå 1790 – som nævnt krævet eksportstop. Også i Kiel fandtes 1792/93 en jakobinerklub, kaldet »Patriotisk klub«, med nogle hundrede medlemmer, mange tilhørende armodsbefolkningen. I klubben sang de begejstret bl.a. Marseillaisen i Mainz-klubbens version efter gengivelsen i *Niedersächsischer Merkur*⁶⁴. Disse forhold viser, at der eksisterede en sporadisk kontakt mellem den mere småborgerligt orienterede jakobinisme og underklasselag. Hyppigt så dog også jakobinerne i underklasseprotester blotte »pøbelekscesser«⁶⁵.

Georg Conrad Meyers *Neuer Mensch* danner en undtagelse ved at ligge på en egalitær sansculot-position⁶⁶, og det var intet tilfælde, at hans medarbejder advokaten Ludwig Aug. Gülich gik i brêchen med en nådesansøgning for skomagermesteren J. Marth, der fik 6 års tugthus for deltagelse i hungerrejsningen i Flensborg 1795⁶⁷.

De liberales og underklassens økonomiske interesser var divergeren-

61. Møsting t. Bülow 6.3. og 27.4.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 152).

62. Christina Kellermann t. Heiberg, [Haderslev] 8.12.1792 og 16.3.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 163 ff.). »Minerva«, febr. 1793, s. 274 ff.

63. NM II, 2 [24.10.1792], s. 100-03.

64. NM IV, 3 [sidste stk.; jan. 1793], s. 33-36.

65. Grab, 1984, s. 193 ff.

66. Idem, 1966, s. 186. DnM I, 24, s. 369-73: »Hohes Lied der Gleichheit«.

67. Schmidt, s. 85 f. Magistraten i Flensborg t. statholderen 13.6.1795 (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv ...).

de, frihandel tøndede sammen med en *moral economy*-konception. Men ej heller jakobinerne og underklassens økonomiske interesser var sammenfaldende. Altona-klubben vendte sig mod den gamle socialordning. Derimod var underklassen for bevarelse af den i modsætning til den kapitalistiske markedsøkonomi, der af underklassen opfattedes som ren »åger«⁶⁸.

III. Urolighedernes karakter

Af de 19 konstaterede uroligheder/rejsninger var de 10 rettet mod den grasserende dyrtid, mens de andre var rettet mod andre misforhold, men faktisk kan alle rejsningerne opfattes som sigtende mod betryggelse af selve eksistensen, som »subsistensprotester«⁶⁹.

De første rejsninger – i Tønder og Åbenrå 1790 – var direkte rettet mod dyrtiden, der satte ind 1789/90. Fri kornhandel var blevet lovfæstet 1788, og den fremmede flittige kornopkøb, -eksport og -spekulationer. Ikke uden betydning var Prøjsens kornspærring for Hamburg.

Fra husmænd i Flensborg amt, fra Åbenrås lav, fra 12 inderster i sognet Skierrebek i Haderslev amt og fra magistraten i Oldeslohe indløb til Rentekammeret via statholderen klager over den stigende kornpris og bønnen om, at rugeeksporten forbødes. I Åbenrå var prisen i marts 1790 oppe på 392 sk. pr. tønne og i Haderslev vesteramt var den steget fra 384 sk. til 400.⁷⁰ Prisstigningen på Tønderegnene var så meget desto mere følelig grundet en lokal krise for både søfart og kniplingsindustri, hvilket fik en større skare husmænd, inderster og søfolk til i februar 1790 at foretage den allerede nævnte hungermarch fra Schackenborg til Tønder⁷¹. Som i Tønder, hvor en skare på efterhånden 1.000 demonstranter rettede deres harme mod købmanden Hans Angel, der tjente gode penge på korneksporten til Frankrig, rettede i Åbenrå 10. marts de 10 lavs harme sig mod en stor opkøber, Hans Kopperholdt, der på sin side anklagede de demonstrerende håndværkere for at være »inficeret af pariserluften« og sammenlignede deres optræden med Paris' fiskerkorners tog til Versailles 5.10.1789 med krav om brød og kongeparret til Paris⁷².

68. Reinalter, s. 88. Herzig, 1988, s. 104.

69. Herzig, 1988, s. 22-34.

70. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1790 I, nr. 40 (9.3.1790).

71. Hvidtfeldt, 1945, s. 133 ff.

72. Henningsen, s. 31 ff. Gregersen, 1956, s. 209-13.

De sidste måneder af 1794 var præget af prisstigning på kød, og underklassen rettede også denne gang harmen mod en eksportør, slagteren Lanz ved Altona. Som kancelliet fastslog, var han ikke en i offentligheden afholdt mand, fordi han – som andre – ved stor kødeksport til Frankrig foranledigede en usædvanlig stigning af flæskeprisen⁷³. Under råbet »Leve Christian 7., vi vil ikke vide af nogen frihed og lighed ...!« stormede og demolerede mængden 12.10.1794 Lanz' gæstgiveri⁷⁴. Det hele var rettet mod en i høj grad politisk fest – med 30 deltagere – arrangeret af kaptajner på US-skibe på årsdagen for Amerikas opdagelse (1492), men også en fest for frihed, lighed og demokrati. For rebellerne var det vigtigere, at kødeksporten fra Lanz – og fra Altona – foregik på US-skibe, dækket af det neutrale flag⁷⁵. Caspar Voght i Hamburg drev netop på denne tid en betragtelig »amerikansk« eksporthandel⁷⁶.

1795 satte atter en kraftig prisstigning ind på korn, særlig rug, som både underklasse og myndigheder førte tilbage til spekulation og store eksportopkøb. Under indtrængende anmodninger fra holstenske lokalmyndigheder og rugprisens himmelflugt – rugprisen i Pinneberg og Glückstadt var endog højere end i København – indførte majestæten på Rentekammerets anbefaling 6. marts stop for korneksport både til udlandet og Danmark gældende til 1. september⁷⁷. Det medførte dog kun kortvarigt afbræk i prisernes stigning, der navnlig prægede Holsten. Men med den kgl. resolution i hænde stod aktionerende grupper stærkt. Mens 1795 blev det store hunger- og urosår – for underklassen, blev det for den liberale storreder Sieveking det mest indbringende år (næst efter 1793 og -94), og her var korneksporten til Frankrig just den mest indbringende post på regnskabet⁷⁸.

31. marts lagde ca. 40 Ballum-husmænd og -daglejere ud med krav om eksportstop for korn⁷⁹, og i marts-april søgte et endnu større antal husmænd ved Ribe sammen med håndværkere i staden voldeligt at standse et lastet rugskib⁸⁰.

73. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 529 ff. (31.10.1794).

74. Herzig, 1988, s. 102, 53 f.

75. Elleve US-søfolks erklæring, attesteret af US-konsulen i Hamburg J. Parish 18.11.1794 og trykt i »Minerva«, febr. 1795, s. 253-56. Parish var selv aktivt engageret i Frankrigshandelen. Grab, 1966, s. 154.

76. Möller, s. 185.

77. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 33 m. kgl. resolution af 6.3.; nr. 119 af 2.6.; II nr. 206 m. resol. af 28.10. jvf. Friis/Glamann s. 223.

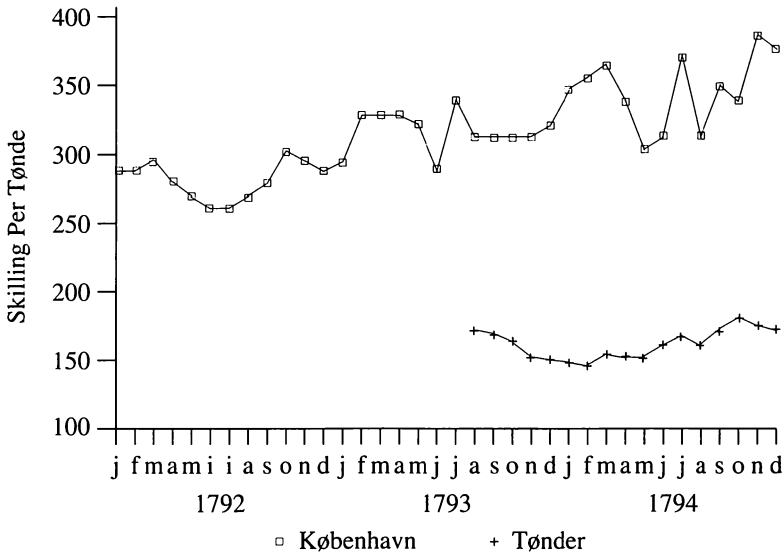
78. Sieveking, s. 372-76.

79. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f. Henningsen, s. 35 f.

80. RA. Højesterets Arkiv: Slutningsbog ... 1800, fol. 78.

Figur 2: Prisudvikling på rug 1792-1794
København og Tønder

(udarbejdet af Søren Jensen/Lisbeth R. Hansen, HhK)

Kilder: Friis/Glamann, s. 222f.

Henningsen, s. 34 og 43.

Den mest effektive rejsning fandt sted ved Ockholm i maj. Ca. 300 digearbejdere fra Fåretofte, der snart voksede til 5-600 demonstranter, gennemtvang, at befragteren leverede Fåretofte en opkøbt ladning rug på 150 td. bestemt for Altona for 4 rdl. pr. td. – noget nær markedsprisen⁸¹. I Flensborg knæsatte »over 1.000 mand« – tømrere fra skibsværfterne, murere og daglejere – 1. juni en lav »maximalpris« på rug, der var den halve af digearbejdernes, 2. juni blev den udstrakt til kødvarer⁸². I Sønderborg fulgte 60 skibstømrere 6. juni eksemplet og gik i optog til borgmesteren for at klage over brødmangel⁸³. Også i Haderslev fulgte – ligeledes i juni – »tumultuariske optrin« grundet folkelig mistanke om spekulation⁸⁴.

81. Ty. Kancelli, »Vorstellung« 1975 I, fol. 797-804 og Statholderens Arkiv (div. aktstykker).

82. Aktstykker ib., Statholderens Arkiv.

83. Henningsen, s. 39.

84. Møsting t. statholderen, s.d. (RA. Priv. Arkiver. Møstings Arkiv).

I oktober 1795 tvang endelig over 500 opbragte mennesker i Uetersen en kornhandler til at udlade allerede indskibet rug og malt destineret for Altona⁸⁵.

Men ind imellem disse deciderede hungerrejsninger fandt der rejsninger sted, som skyldtes andre forhold, enkelte af dem må karakteriseres som mere eller mindre udtalt politiske, atter andre som faglige.

I august-september-oktober 1794 fandt der samtidige rejsninger sted i Kaltenkirchen (Segeberg amt), på Ærø og Helgoland. På Helgoland krævede i august/september de 4-600 øboere, der var engagerede i bjergning af et skib, pludselig suspension af de 16 »Landesältesten« (’frihed’) og ligelig deling af lodsgebyrerne (’lighed’)⁸⁶. I Ærøskøbing var rejsningen vendt mod udpantning for skolepenge og præget af et voldeligt opløb af 20 personer i rådhuset⁸⁷. De 500 hyreinderster i Kaltenkirchen sogn rørte ved et principielt forhold ved udskiftningen: indersternes forfordeling, mistet græsning på fælleden og trækulssvidning i de kgl. skove, ligesom de ville af med deres upopulære sognefoged⁸⁸.

Disse tre rejsninger var ikke som den samtidige rejsning mod Lanz ved Altona rettet mod nogen »jakobinsk« spekulant, men direkte mod lokalmyndigheden, ligesom der i al fald var ansatser til en politisering. I Ærøskøbing lod en skrædder sig forlyde med, »at det skal gå mere rasende til end i England og Frankrig«, og en skipper truede landsfoged Tielmann med, at han ville blive slået ihjel. På Helgoland sang mængden efter foreløbig opfyldelse af kravene »gjaldende triumfsange om frihed og lighed«⁸⁹.

Udtalt politisk var en i september 1794 stedfunden voldsom demonstration ved en blandet flok af hamburgere og altonaere under sjælemessen for den 17. september døde kejserlige gesandt baron Binder v. Kriegelstein i Altona katolske kirke. Hans rolle som angiver var givetvis ikke folket ukendt. Under tumulten råbte mængden stadig på »frihed og lighed« og begav sig derpå til C. Pfllocks gæstgiveri, kendt som tilholdssted for Altonas jakobinere⁹⁰. En forstyrrelse af en kirkekoncert i Preetz havde kun formen til fælles med Altona-tumulten. Kravet lød i Preetz på, at de fattige blev tilgodeset med indtægten⁹¹.

85. Göttisch, s. 207 f. Erhardt-Lucht, n. 961 s. 200.

86. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 487-90 (17.10.).

87. Ibid., 1795 II, fol. 371-74 (25.9.1795). Overretten på Gottorp t. statholderen, 5.9.1794 (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv).

88. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 (af 10.3.1795).

89. Erhardt-Lucht, s. 194.

90. Grab, 1966, s. 153.

91. Klose/Degn, s. 210.

Udtalt politisk var også en demonstration af Kiels studenter i maj 1794. Kravet var genansættelse af den revolutionsbegeistrede professor K. Fr. Cromer, der var blevet afskediget den 6.5.1794 på foranledning af den konservativt indstillede Emkendorf-kreds om Fritz Reventlow og F. L. Stolberg. Ved den lejlighed udmærkede sig den senere jakobinske Flensborg-redaktør Meyer, der blev angivet til kancelliet som formelig »sansculot« af professor P. G. Hensler. Ligeledes i Kiel havde der i august 1791 fundet en folkelig rejsning sted mod den bedragerisk broskriver og billettør, den 55-årige F. U. Rentz, som der dog allerede var indledt retlig undersøgelse mod. Mængden brød ved hjælp af en kran fra havnen ind i hans hus og søgte at arrestere ham⁹³. Til en nedsat kommission overgav de fattige deres besværinger, men grundet manglende svar blev »hoben atter urolig« og søgte til den »Patriotiske klub«, hvor deres krav bl.a. om indsigt i byregnskaberne fandt optagelse blandt 13 besværinger. Alene nævnte krav blev bevilget 9.8.1793 af Tyske Kancelli⁹⁴. Dette er et interessant, omend sjældent eksempel på samarbejde mellem småborgerlige jakobinere og underklasselag.

Endelig var der de faglige eller fagligt prægede rejsninger. De 68 strejkende smedesvende fra »Tysklands første generalstrejke« i Hamburg 1791 fortsatte fra Altona 1792 deres boykot mod mesterlavet i Hamburg, der til sidst måtte gøre afbigt overfor dem⁹⁵. Boykotten skete i form af boykotbreve, en ikke ukendt procedure, f.eks. praktiseret fra Flensborg marts 1790 af Sønderborgs skomagersvende mod skomagemesterlavet i Sønderborg⁹⁶. I grunden var også sammenstødet mellem svende og studenter i Kiel juni 1794 af faglig karakter, for så vidt som svendene følte deres zünftige ære krænket, i dette tilfælde af studenterne⁹⁷. I og med rejsningen mod Lanz ved Altona udbrød der 15.10.1794 blandt Altonas skomagersvende en strejke for løsladelse af et par arresterede svende, og de fik støtte fra fem lav. Strejken varede flere dage trods dekret af 20. oktober fra magistraten om arbejdets genoptagelse⁹⁸.

92. Grab, 1984, s. 389.

93. Som 86, 1791 II, fol. 341-44 (30.9.) og 509-17 (10.11.1791).

94. Erhardt-Lucht, s. 192-96. Grab, 1966, s. 60 f. og n. 3 s. 22.

95. Grab, 1966, s. 35.

96. Som 86, 1791 I, fol. 105-10 (27.1.1792).

97. Som 86, 1794 II, fol. 359-69 m. kgl. resolution af 19.9.1794.

98. Ibid, fol. 535-41, 547-53 (31.10.1794).

IV. Analyse af urolighederne

Vinteren 1789/90 var også i København præget af dyrtid⁹⁹; men misfornøjelsen rettede sig i første række mod de styrende, ikke mod enkelte »jakobinske« købmænd eller storeksporthører. Der var ansatser til en politisering¹⁰⁰ f.eks. i »Posthusfejden« 1793, som Haderslevs demokrater som nævnt viste en vis solidarisk sympati for, og hvor studenterne var en udfarende kraft, og i »Brabrand-urolighederne« samme år, hvor svende og lærlinge var aktive¹⁰¹. I forbindelse med det nygifte kronprinsepars kørsel gennem den festsmykkede stad 16.9.1790 kom det ved skomagerdrengene og studerende til uroligheder af en vis politisk karakter¹⁰². Uroen sættes i relief ved et nyt folkeligt opløb 1.2.1794, der direkte var rettet mod prins Carl, hertugdømmernes statholder. Da de kongeliges kortege kørte bort fra komediehuset, råbte mængden vel »Leve Kongehuset!« og endog »Leve Kron-Prindsen og Prindsesse Marie«, men prins Carls vogn blev standset, og mængden skreg: »Det er dig, Prinds Carl! Bort med alle Tydskere!« – altså en politisk manifestation¹⁰³. Prinsen var ikke vellidt blandt liberale og radikale demokrater som reaktionens stærkeste støtte¹⁰⁴. Denne uro var af en noget anden art end hungerrejsningerne i hertugdømmerne, men kan minde lidt om Kieler-studenternes protest mod afsættelsen af Cramer eller Altona-tumulsten under sjælemessen for v. Binder i 1794.

Der var 1791, 92, 94 og 95 enkelte, hovedsagelig faglige konflikter i hovedstaden koncentreret til den største arbejdsplads Holmen, det kom til voldelig konfrontation mellem matroser og tømrere på den ene side og det lokale militær på den anden. Det endte 1791, 92 og 94 med drakoniske legemsstraffe til lederne¹⁰⁵. Disse strejker og konfrontationer havde lighedspunkter med gentagne svendekonflikter i Hamburg til 1795. De drejede sig om højere løn, nu og da også om kortere arbejdstid, og flere hamburgske svendelav gik både 1791 og 1793 sammen i aktion¹⁰⁶. Det

99. Friis/Glamann, s. 222.

100. Holm VI, 1, s. 377.

101. Bloch Ravn, s. 69. Blüdnikow, s. 28. Blüdnikow sammenligner s. 39 Michael Brabrands kamp med John Wilkes og i vore dage Glistrups (!), hvorved indrømmes at den var politisk. »Posthusfejden« bedømmer Blüdkinow som upolitisk s. 34; som set ovenfor bedømtes den i al fald 'politisk' af de Haderslev demokrater.

102. Blüdkinow, s. 28.

103. Johan Bülow, s. 5.

104. Rosenstand-Goiskes »Maanedlige Efterretninger«, juni 1790. Johan Bülow, s. 21 f.

105. Blüdnikow, s. 15-18, 25 ff.

106. Wohlwill, s. 109-12.

samme var tilfældet i Åbenrå 1790, i rejsningen mod Lanz 1794 og i hungeruroen i Flensborg 1795: flere lavs håndværkere henholdsvis svende fra forskellige svendelav gik sammen, et forhold, der var noget nyt og opfattes som tegn på en gradvis opløsning af selve *moral economy*-begrebet¹⁰⁷.

Der er betydelige ligheder mellem Tysklands første generalstrejke i Hamburg 1791 og den store københavnske tømmerstrejke, der er blevet kaldt »Danmarkshistoriens første generalstrejke«. I den var netop tysk-fødte svende et aktivt element. Baggrunden var også i København et stigende prisniveau¹⁰⁸ og stagnerende realløn. Et hovedkrav var da naturligt højere løn. Også i København blev lavsskrankerne overvundet, så de fleste håndværkssvende i staden primo august inddroges i strejken, så at i alt ca. 2.000 af de i alt 2.700 svende sympatistrejkede efter domfældelsen af 124 svende¹⁰⁹. Til sammenligning tjener, at o. 7.000 af Hamburgs o. 10.000 arbejdere var i strejke 1791¹¹⁰. Alene i hansestaden tog borgerskabet via borgergarden aktivt parti mod svendene, både i Hamburg og i København indsattes militæret, men kun i Hamburg kom det til kamp, til gengæld fik smedesvendene udvirket tre anføreres løsladelse og endog erstatning til de udviste svende¹¹¹.

Den agrare Kaltenkirchen-rejsning 1794 var enestående i helstaten. Tilmed var det hyreindersterne fra 15 landsbyer i sognet, der samlet aktionerede. Hvorfor oplevede alene Holsten en indersterejsning? En nedsat undersøgelseskommission hævdede, at forholde omkring indersternes mistede græsningsmulighed i Kaltenkirchen var »mere påfaldende end andre steder«. Men det »anormale« har bestået i, at forholdet mellem sognets 297 inderstefamilier og 247 gårdmandsfamilier var næsten pari¹¹². Derimod var hyreindersterne i Kaltenkirchen ikke mere betrængte end andre steder i hertugdømmerne. Overalt havde de tabt ved udskiftningen, mens bønderne og selv indersterne med hus havde fået lod og del i de opdeltede almindinger og erstatning ved skovenes indhegning¹¹³. Også i kongeriget klagede talrige husmænd og inderster over lignende forhold som kaltenkirchenerne, men i kongeriget var det husmændene i én landsby,

107. Berding, s. 422.

108. Jvf. Figur 2.

109. Manniche, s. 548, 555, 526, 540, 529. Bloch Ravn, s. 71.

110. Herzig, 1988, s. 42 f. Grab, 1966, s. 34 f.

111. Grab, 1966, s. 35.

112. RA. Rentekammeret »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 (på basis af kommissionsberetning, der på væsentlige punkter lå på linje med F. O. V. Lawaetz' meninger). Hvidtfeldt, 1963, s. 414 med eks. fra Svans 1769: over dobbelt så mange kådnere som gårdmænd.

113. Lawaetz, s. 75-78, 64-71.

der protesterede, og til nogen rejsning kom det ikke¹¹⁴. En årsag kan findes i, at netop indførelsen af det *holstenske* koppelbrug virkede som en bremse på afståelse af jord fra gårdmændene til husmænd og inderster. Det var ganske vist regeringens politiske princip, at husmænd og inderster skulle tilgodeses, vel at mærke hvis det ikke skete på bekostning af gårdmændene. Men i Kaltenkirchen havde bønderne fået »smag« for jord ved udskiftningen og var ikke alt for villige til at tilgodese de betrængte inderster¹¹⁵.

Tabet af græsning var føleligt for de inderster, der arbejdede for lav løn hos gårdmændene. De havde hjulpet gårdmændene med svidning af træ fra de kongelige skove til trækul til eksport til Hamburg, en trafik, der nu ophørte, men det var kun gårdmændene, der fik erstatning for tabet derved. Rejsningen kan som en ressource-konflikt partielt minde om samtidige tyske »skovprotester«, den agrare underklasses vigtigste protestform efter udskiftningen, og skovstridigheder (mellem bønder og landsherter/grundherrer)¹¹⁶. En »velmenende holstener« forudsatte (i indlæg i »Schlesw.-Holsteinische Provinzialberichte« 1795 I, s. 282 ff), at »indtryk på deres [hyreindersternes] svage forstand fra »de nuværende frihedsskriblere«s side havde spillet en vigtig rolle, noget, der næppe kan udelukkes. Men netop ud fra 'frihed' og 'lighed' foreslog reformvennen F. O. V. Lawaetz i samme »Provinzialberichte«, at hyreindersterne såvel som bønderne fik tilkendt erstatning for den mistede græsning eller dele af almindingerne, al den stund de var blevet berøvet en ganske vist uskreven græsningsret som indtægtskilde i deres »nød og kummer«¹¹⁷.

Specielt hungerrejsningerne passer vel ind i det almene europæiske mønster¹¹⁸. Men samtlige rejsninger falder i større eller mindre grad ind under den kategori aktioner, der i forskningen omtales som 'reactive' ('tilbageskuende') aktioner, d.e. spontane aktioner til forsvar for eller reetablering af mistede rettigheder, autoritetsmønstre og moralnormer f.eks. (krænket) svendeære – altså defensive aktioner, dog med islæt fra den 'proactive' ('fremadskuende'), d.e. mere organiserede, offensive aktion med krav om ikke tidligere nydte rettigheder¹¹⁹. Helgoland-, Ærø- og Kaltenkirchenrejsningerne, studenterdemonstrationen i Kiel og tumultde-

---

114. Skrubbeltrang, s. 306-09, 321 f.

115. Som 112, 1795 I, nr. 50. Skrubbeltrang, s. 319 f. Klose/Degn, s. 237-40.

116. Herzig, 1988, s. 27-30.

117. Lawaetz, s. 75-79.

118. Mikkelsen, s. 321. Herzig, 1988, s. 23 ff., 47-58 og Berding, s. 417 (om Tyskland). Karl-bom, s. 14-82 (om Sverige).

119. Mikkelsen, s. 318, 320 f. Blüdnikow, s. 33-37.

Figur 3: Oversigt over de sociale rejsninger

<i>Tid</i>	Febr. 1790	10.-11.3. 1790	22.8. 1791	Sept. 1792	Maj 1794	18.-21.6. 1794	Aug. Sept. 1794	Sept. 1794	Sept. 1794
<i>Sted</i>	Tønder	Åbenrå	Kiel	Altona	Kiel	Kiel	Helgoland	Ærø og Ærøskøbing	Kaltenkirchen
<i>Grupper</i>	Inderster, husmænd, søfolk	Lavene	Håndværkere og andre	Smedesvende fra Hamburg	Studerterne	Studerter og svende	Indbyggerne	Håndværkere, skatterestanter	Hyreindersterne
<i>Antal</i>	2-300-1.000	>108	»Stor gruppe«	68		>96	4-600		0.500
<i>Årsag</i>	Stigen-de rugprisen	Fordyrelsen af rugen	Manglende retsopgør i bedragerisag	Konflikt med mesterlavet i Hamburg	Profesor-Cramers afskedigelse	Kamp om danse gulv	Uretfærdig bjergningsordening	Tvangsupantning for skolepenge	Mistet græsningsmulighed og skovhugst
<i>Krav</i>	Indstilling af eksport af rug	Standsning af eksport	Arrestering, undersøgelse	Boycot mesterlavet	Genindsættelse		Ligelig deling af bjergningspenge, suspension af 16 »Landes älteste«		Græsningsret
<i>Krav opfyldt?</i>	Temporært eksportforbud på korn i Tønder	Ladet rugskib i arrest	Bedrageren arresteret. Retlig undersøgelse, livsfængsel til ham	Lavet tvunget til afbigt			Delvist		Byrdelettelser opnået
<i>Militær</i>	80 dragoner indsat		Garnisonen agtpågivende			Garnisonen i beredskab	Fregat	Kommando på o. 50	500 soldater indsat
<i>Straffe</i>	2 anførere: 14 dages, og 12 ugers fængsel	Misbilligelse, bøder	3 fremtrædende deltagere fik 1/2-1 års og 14 dages tugthus	Mandat mod aktionen		3 studenter fik 8-12 dages carcer. En svend 8 dages fængsel. To bøder	Fængsel til 5 ledere	1-2-4 års fængsel for 3 anførere	Fængsel til 4 ledere i 14 dage -4-5 år
<i>Løsning</i>	Undersøgelseskommission	Rettensvej	Kommission nedsat			Kommission	Kommission og overret	Vedoverretten på Gottorp	Undersøgelseskommission Rente-kammeret

1794	Sept. 1794	12.-15.10. 1794	31.3. 1795	Marts-april 1795	Maj 1795	Juni 1795	Juni 1795	Juni 1795	27.10. 1795
Preetz	Altona	ved Altona	Ballum	Ribe	Ockholm/Fåretofte	Flensborg	Sønderborg	Haderslev	Uetersen
Blandet mængde laver tumult i kirke	Blandet mængde af altonaere og hamburgere. Ravage i kirke	Blandet mængde af tømrere og skomagersvende. Plyndring og strejke	Husmænd og daglejere	Borgere og husmænd fra oplandet	Digearbejderne	Tømrerne, daglejerne og »hele pøbelen«	Tømrere	Tumultagtige optrin	
		150-200	o. 40	> 38 borgere, talrige husmænd	3-4-600	»Over 1.000 mand«	60		>500
Kirkekoncert	Sjælemesse for interverenende gesandt	Dyrtid og eksport, fest	Dyrtiden	De høje priser	Mangelsituation	Dyrtid og mangelsituation	Eksporten af rug	Dyrtiden	De høje priser
Indtægten til de fattige	»Frihed og lighed«	Forbud mod korneksport. Løsladelse af to arresterede svende	Standsning af korneksporten	Stop for korneksporten	Stop for eksport af rug	Maximalpris og eksportstop	Standsning af kornskib til København		Standsning af lastet kornskib
					Forlængelse af alment korneksportforbud 2.6.1795	Maximalpris	Købmændene skal holde forråd i beredskab. Salg af rug til de fattige	Forslag om opkøb af korn og billigt salg	Forlængelse af kornspærringen på ubestemt tid 28.10. 1795
		500 soldater indsat				Garnisonen indsat og nogle hundrede mand tilkaldt			
		½-4 års fængsel til 10 tumultuanter	Alvorlig irettesættelse	½ års fængsel til 3, 5 fik 90 og 2:8 dages fængsel	Advarsel	19 foregangsmand fik ½-8 års fængsel/fæstning			
		Magistrat og kanselli	Danske kanselli. Statholderen	Højesteret	Overretten	Borgmester, råd og statholder			

monstrationen i Altona katolske kirke, alle 1794, hører med til denne sidste type, de var enten politisk betonedede eller havde stærke ansatser til politisering.

Der er også visse, »underordnede« forskelle mellem de slesvigholstenske rejsninger og de udenlandske. Rejsninger med i den grad »modsatrettede« paroler som Lanz-rejsningens (»Vi vil ikke vide af nogen frihed og lighed«) og Altona-opstandens ved v. Binders bisættelse (krav om »frihed og lighed«) synes således ukendte i udlandet¹²⁰. Til gengæld savnes i hertugdømmerne den stærke kvindelige deltagelse, selv om kvinderne ikke var totalt passive, men f.eks. i Flensborg i bønskrifter 1795 gik ind for de dømte mænd. De egentlige arbejdere manifesterede sig også kraftigere i de engelske rejsninger grundet kulminedrift og begyndende industrialisering. De slesvig-holstenske rejsninger har større lighed med de tilsvarende tyske¹²¹.

Om det så var studenter-svende Bråvallaslaget ved Kiel 1794 havde lignende sammenstød fundet sted i Göttingen og Mainz 1790 og i Trier 1791, men alene i Mainz udviklede det sig til en »patriotisk«, til dels fransk inspireret bevægelse til opnåelse af tidligere lavsfriheder¹²².

I hungerrejsningerne tørnede markedskonomiens mekanismer og den »franske frihed« forstået som kommerciel frihed sammen med den folkelige økonomiske opfattelse om rimelige priser (lave og stabile) og forsyninger, ærlig handel modsat eksportfrihed til opskruning af priserne og navnlig spekulation, en opfattelse, der i forskningen defineres som *moral economy*, et udtryk for den folkelige retsopfattelse, der dikterede rejsningerne¹²³. Men hertugdømmerne savnede som de tyske fyrstendømmer den årgamle britiske og franske *moral economy*-tradition¹²⁴, hvorimod der var en tradition for de korneksportforbud, som stod forrest i underklassens krav¹²⁵. Det første tilfælde af håndværkertvang overfor en eksporterende skipper (der ville sejle et parti smør til København/St. Croix) foreligger i Åbenrå 1782¹²⁶. De aktionerende i hungerrejsnin-

120. At også rejsningen mod Lanz ved Altona skulle kunne føres tilbage til Altona-jakobinerens virke savner ifølge Grab, 1966, s. 156 n. 13 bevis. Noget andet er, at angriberne i Lanz-sagen kan opfattes som havende samme anskuelse som sansculotterne, der indenfor jakobiner-bevægelsen gennemførte »ansatser til en socialisering af konsumgoderne« (Herzig, 1988, s. 102 f).

121. Thompson, s. 115, 108 (England). Herzig, 1988, s. 83, 23 ff., 47-58 (Tyskland). Rudé, s. 26 f., 47 f. (før-revolutionære sansculottumulter). Göttisch, s. 211.

122. Reichardt, s. 19 f. (Mainz og Göttingen), Reinalter, s. 80 (Trier).

123. Thompson, s. 78 f., 98 f., 108, 102 f., jvf. Henningsen, s. 30-33.

124. Thompson, s. 98 f., 115, traditionen kan føres tilbage til 17. årh.

125. Henningsen, s. 30 ff.; 16 (1740), 20 f. (1756-59), 26 (1770-71).

126. Hvidtfeldt, 1945, s. 130 f.

gerne kan formodes at have erfaret om britiske eller franske hungerrejsninger af søfolk, der jo netop var aktive under den første rejsning 1790 i Tønder.

1795 fandt den første *taxation populaire* under en hungerrejsning sted: digearbejdernes aktion ved Ockholm, efterfulgt af tømrernes rejsning i Flensborg med tilsvarende folkelig prisfastsættelse. Netop 1795 toppede de britiske prisfastsættelser¹²⁷. Til en vis grad kan der tales om en gentagelse af »Pariserscenerne« 1793, da sansculotterne fastsatte »maximum« eller tvangspriser på bl.a. brød. Borgmesteren i Flensborg thor Straten, ejer af den store kobbermølle ved staden, så da også bag uroen i staden »et uimodståeligt sansculot-anfald«, og nogle af insurgenterne ville rigtig nok »have alt [sat] på fransk fod nu«¹²⁸.

Som i England f.eks. 1766 og 95 søgte mængden til tider at få en myndighedsperson til at forestå hele foretagendet¹²⁹. Under rejsningen i og ved Ribe foråret 1795 bistod ingen ringere end birkedommeren Niels Outsen aktionen. Fåretofte-digearbejdernes rejsning blev forestået af lensfoged Breckling, og amtmanden i Tønder Bertouch var »regulerende« instans. Der fandt således en vis interaktion sted mellem mængden og styret, hvor tumultuanterne blot ønskede at være lidt mere konsekvente og strenge i håndhævelsen af et allerede eksisterende eksportforbud. Således var overretten på Gottorp og kancelliet helt indforståede med digearbejdernes initiativ til knæsættelse af eksportforbudet af 6.3.1795¹³⁰. Derimod indtog militæret ikke som under engelske rejsninger velvillig neutralitet endsige understøttede mængden, bortset fra at det nævnes et tilfælde ved Segeberg oktober 1794, hvor de tilkaldte soldater, der skulle sættes ind mod kaltenkirchenerne, nægtede at beskyde menigmand¹³¹.

Nogle af rejsningerne kunne som berørt aftvinge styret ikke uvigtige indrømmelser og opmuntre til en vis »social« politik særlig på lokalt plan, således som den allerede tidligere i århundredet var blevet praktiseret. I Tønder opnåede de 1.000 demonstranter i februar 1790 af en nedsat undersøgelseskommission et lokalt forbud mod rugeksport til 22. september¹³². I Åbenrå nødte lavene amtmanden v. Schmettow til at holde et ladet

---

127. Thompson, s. 128, 108; her foretrækkes betegnelsen »folkelige rejsninger« for hungerurolighederne frem for »riots«; hans betegnelse har gennemgående fundet anvendelse her.

128. Göttisch, s. 213 f.

129. Thompson, s. 112 f.

130. RA. Ty. Kancelli, »vorstellung« 1795 I, fol. 798 ff., 801 ff.

131. Thompson, s. 112 f. Grab, 1966, s. 154. Herzig, 1988, s. 83.

132. Henningsen, s. 32.

rugskib i foreløbig arrest, selv om rugen var destineret til garnisonen i Glückstadt¹³³. Ligeledes i marts 1790 aftvang de o. 40 husmænd i Ballum birkefogden et foreløbigt rugeksportstop, der dog allerede samme dag blev hævet på Schackenborg¹³⁴. I Flensborg legitimerede myndighederne straks – 2.6.1795 – mængdens lave »maximalpris«¹³⁵, og i Sønderborg opnåede skibstømmerne 6.6.1795 et foreløbigt løfte om prisbilligt korn fra købmandslagrene¹³⁶.

Vigtigst var dog at Rentekammeret 2.6.1795 direkte henviste til digearbejdernes »uroligheder og voldsomheder« ved Ockholm som begrundelse for forlængelse af kornspærringen og skærpelse af straffene for overtrædelser¹³⁷. I oktober var det bl.a. den urolige stemning i befolkningen og frygten for nødlidendes selvtaget mod enkelte godsejere og købmænd, der lå bag forlængelsen af kornspærringen på ubestemt tid¹³⁸.

Også i de ikke deciderede hungerrejsninger i Kaltenkirchen og på Helgoland 1794 opnåedes indrømmelser. Den upopulære sognefoged Horn i Kaltenkirchen blev ifølge kongelig resolution forflyttet og endog pålagt at refundere uretmæssigt opkrævede gebyrer¹³⁹. På Helgoland suspenderedes de 16 »Landesälttesteste« i 7-8 måneder, og der blev indført en bedre bjergningsordning¹⁴⁰. Endog i Rentz-sagen fra Kiel opfyldte Rentekammeret i dens videre forløb 1793 underklassens og den »Patriotiske klub«s krav om en vis indflydelse på stadsstyret og indsigt i dets regnskaber¹⁴¹.

Prisstigningerne var siden 1789 betragtelige både i hertugdømmerne og i København¹⁴². Men alene i Slesvig-Holsten kom det til hungerrejsninger, og (foreløbig) indførtes alene der 6.3.1795 korneksportstop, også for eksport til Danmark og Norge (indtil 1. september). Årsagen var bekymringerne over knapheden med udsigt til regulær mangelsituation navnlig i Holsten grundet særlig intensiv kornspekulation og særlig store opkøb til de krigsførende hære (og den overvættede store danske hær). Endnu i marts 1795 fandt Rentekammeret ikke, at der i kongeriget forelå samme nødsituation, kornpriserne dér fandtes ikke ekstraordinært høje, ligesom København fandtes så temmelig velforsynet. Og når eks-

133. Gregersen, 1956, s. 212.

134. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f.

135. Aktstykker i Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv.

136. Henningsen, s. 39.

137. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 I, nr. 119 (2.6.1795).

138. Ibid., 1795 II, nr. 206 af 27.10. m. kgl. resolution af 28.10.1795.

139. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 II, nr. 187 m. kgl. resolution af 30.9.1795.

140. RA. Ty- Kancelli, »Vorstellung« 1795 I, fol. 525-28 (17.4.1795) m. kgl. resolution.

141. Erhardt-Lucht, s. 195-98.

142. Jvf. n. 54 og 70 og Figur 2.

portstoppet også udstraktes til Slesvig, skønt priserne der langt fra var så høje (endnu) som i Holsten, skyldtes det den nære forbindelse mellem dem og frygt for, at Holstens pris-boom kunne gribe over til Slesvig¹⁴³. Men allerede 6. april blev eksportforbudet udstrakt også til Danmark og Norge¹⁴⁴ for at hindre smughandel og forebygge mangel også i disse rigslande¹⁴⁵. Samtidig blev forbudet af 6. marts mod korneksport fra hertugdømmerne til kongeriget hævet. Alene i kongerigerne blev der 24.6.1795 indført (temporært) brændingsforbud for rug¹⁴⁶. Skønt brændingen var nok så betragtelig i hertugdømmerne, var det først under tømmerrejsningen i Flensborg 1795, at magistraten 2. juni bekvemmede sig til at forbyde salg af rug til den i staden særlig vigtige brændevinsbrænding (brændevin var vigtigste eksportartikel) i stadens ikke færre end 200 brænderier¹⁴⁷.

Men priserne steg fortsat trods eksportstoppet af 6. marts. Statholderen konstaterede i maj, at rugprisen i Pinneberg nu var oppe på 8 rdl. pr. tønne. I juni blev stoppet forlænget til 1. december for hele monarkiet¹⁴⁸. Prisernes stigende tendens fortsatte dog. Efter et fald i rugprisen i Glückstadt fra 6 til 4 rdl. pr. td. var den i oktober atter steget til o. 5 rdl., og selv boghvedens pris var oppe i formidable højder, da den ikke var omfattet af stoppet. Det blev så 28.10.1795 forlænget på ubestemt tid – for at bremse »opkøbernes og kornhandelens spekulationsånd« og »den utiladelige korneksport« – og omfattede nu også boghveden¹⁴⁹.

Trods Rentekammerets forsikring (i oktober) om Norges gode forsyning kom det også dér i juni og i efteråret til hungeruro, til dels båret af lignende sociale lag som i hertugdømmerne. Harmen rettedes som der mod spekulation. I Kristiania blev til dels de samme metoder anvendt som i hertugdømmerne. Til forskel fra rejsningerne dér lykkedes det i Norge en mængde at befri arresterede oprørere¹⁵⁰. Derimod var selve Danmark helt fri for hungeruro, så dets forsyningssituation var fortsat god, givetvis fordi centralmyndigheden i hovedstaden havde større indblik i og kontrol med udviklingen.

143. Som 139, 1795 I, nr. 33 m. kgl. resolution af 6.3. Schmettow, 1793, s. 176ff.

144. »Forordninger og aabne Breve for Aar 1795«, s. 517 ff.

145. Som 138.

146. Som 144, s. 69 f.

147. Henningsen, s. 37 f.

148. Som 139, 1795 I, nr. 119 af 2.6. m. kgl. resolution af 26.6.

149. Som 138.

150. Mykland, s. 100 f., 124.

V. Myndighedernes reaktion

I anledning af nogle rejsninger nedsattes undersøgelseskommissioner, i reglen tællende 3-4 øvrighedspersoner – i to tilfælde var amtmanden med, i Tønder 1790 og Kaltenkirchen 1794. Der nedsattes også undersøgelseskommissioner i forbindelse med Rentz-oprøret i Kiel 1791, den folkelige rejsning på Helgoland og studenter-svende-slagsmålet i Kiel 1794.

Resultatet af kommissionsarbejdet var visse reformer af de misforhold, der havde affødt rejsningerne, men ikke fuld opfyldelse af alle de stillede krav. I Rentz-sagen blev selve hovedmanden, Rentz, idømt livsfængsel (mens tre implicerede skulle underkastes videre retsforfølgelse); skarpere opsyn skulle fremtidig hindre bedragerier¹⁵¹. I Tønder indførte kommissionen 1790 tidsbegrænset korneksportstop. I Kaltenkirchen-rejsningen foreslog kommissionen i et omfattende PM anlæggelse af nybyggersteder på overflødige fællede, opmuntring til bønderne, så de lidt villigere afstod undværlig jord til indersterne, tildeling af en vis græsningsret til dem og en vis lettelse af den tyngende kopskat (for unge under 16 år og gamle). Forslagene billigedes i hovedtræk af kongelig resolution¹⁵². Helgoland-kommissionen foreslog april 1795 suspension af de 16 »Landesältesten« og en bedre bjergningsordning, men regeringskancelliet i Glückstadt underkendte det første forslag¹⁵³.

Med hensyn til bekæmpelse af dyrtiden kom især de lokale myndigheder som nævnt med vigtige indrømmelser til tumultuanterne, idet en ældre merkantilistisk linje – i strid med den officielle liberalisme – toges op på ny. Allerede i marts 1790 anmodede statholderen, prins Carl – efter de modtagne klager fra bl.a. Flensborg og Haderslev amter og fra Åbenrå – om, at rugeeksportstop indførtes jo før jo hellere for i nogen grad at hindre fordyrelsen og forebygge en endnu større rugmangel. Men ifølge kongelig resolution af 17.3.1790 skulle det bero ved de af ham trufne interimistiske forholdsregler og ved den nedsatte kommissions fremtidige bestemmelser, mens et kvantum rug skulle sælges til stædernes trængende fra Generalkommissariatskommissionens forråd¹⁵⁴. 1795 fik uroen og nye indtrængende anmodninger fra flere stæders magistrater som Altonas,

151. Som 140, 1791 II, fol. 519-22; 1792 I, fol. 155-60, 170-74 (10.2.).

152. Som 139, 1795 I, nr. 50 af 10.3.; 1795 II, nr. 187 af 22.9. m. kgl. resolutioner henholdsvis af 1.4. og 30.9.

153. Som 140, 1795 I, fol. 509-28 (af 17.4. m. kgl. resolution, der billigede regeringskancelliets forslag).

154. Som 139, 1790 I, nr. 40 af 9.3. m. kgl. resolution af 17.3.

Kiels, Rendsburgs og Glückstads, endelig Tyske Kancelli til 6. marts at indføre korneksportstoppet. Samtidig ophævedes de eksisterende toldafgifter på kornimporten¹⁵⁵.

Lokalmyndighederne gik dog videre. Amtmanden i Haderslev, Møsting, og statholderen anbefalede, at magistraterne opkøbte korn og solgte det til lavpris til trængende ligesom i nødårene 1762-63, en idé, der i juni blev praktiseret i f.eks. Tønder og Åbenrå¹⁵⁶.

Trods eksportstoppets forlængelse 1795 for at forebygge hunger »i de folkeklasser, der må søge at skaffe sig deres brødkorn for deres rede penge«¹⁵⁷, fortsatte klager over dyrtid at indløbe til Rentekammeret efteråret igennem fra Pinneberg, Flensborg og Plön. Kammeret var dog reserveret overfor modtagne forslag. Flensborgs magistrat fik afslag på anmodning om bevilling af rug fra det kongelige magasin, selv om amtmanden i Rendsburg, Schlanbusch, i juli havde fået 900 td. rug fra det kongelige magasin i København og lov til at opkøbe yderligere 300 td. til prisbilligt salg til amtets mest trængende. I Pinneberg fik amtmanden, Levetzau, tilladelse til at fordele magasinrug til de fattige til en pris af 4 rdl. pr. td. Men et forslag fra Plön om med kongelig finansstøtte at opkøbe 315 td. rug til amtets 130-140 inderster, husmænd, daglejere og fattige håndværkere og 1.500 td. rug til amtet Ahrensböks 500-520 fattige afvist, for så vidt det belastede statskassen, et forslag, der endog var blevet bakket op af den svorne liberalist, amtmand Hennings som eneste middel til at afvende hungersnød og bevare ro og roden¹⁵⁸.

Bedre forhold med faldende priser grundet færre udenlandske kornbestillinger betingede en ophævelse 18.5.1796 af korneksportforbudet¹⁵⁹. Men i f.eks. Flensborg stod det stadig slet til, så magistraten 1796-99 for at hindre uro grundet fortsat dyrtid måtte iværksætte visse nødforanstaltninger¹⁶⁰.

Nævnte nødreformer og andre reformatoriske indrømmelser var den ene side af myndighedernes reaktion. Den anden side var den repressive.

Allerede under strejkerne i Bremen og Hamburg 1791 havde magistra-

155. Som 139, 1795 I, nr. 33 af 6.3. m. kgl. resolution af 6.3.

156. Hvidtfeldt, 1945, s. 143. Henningsen, s. 32 f., 23 f., 38.

157. Som 138.

158. Som 139, 1795 II, nr. 221 af 17.11. m. kgl. resolution af 25.11.; 1795 II, nr. 126 af 30.6. m. resolution af 30.6. Jvf. Henningsen, s. 40 ff. med den konstatering, at »frygten for uroligheder, ja revolution var reel i hele administrationen«.

159. Kgl. resolution i Rentekammeret, Danske relations- og resolutionsprotokoller 1796 I, nr. 142.

160. Henningsen, s. 42.

terne indsat garnisonen. Det samme skete i København 1794, dog var det kun i de to hansestæder det kom til kampe med faldne på de strejkendes side¹⁶¹. Det kan konstateres, at overøvrigheden – oftest efter rekvisition fra lokalmyndighederne – i 6 af de 19 rejsninger i Slesvig-Holsten indsatte militærmagt og i to andre – Rentz-rejsningen og studentersvende-slaget – holdt den lokale (Kiels) garnison i beredskab. I intet tilfælde kom det til kampe.

Størrelsen af det tilkaldte militær kunne variere. Mod opløbet ved og i Tønder 1790 indsatte statholderen blot 80 dragoner fra Rendsburg¹⁶², og under Ærø-rejsningen blev der 1794 af overretten på Gottorp og statholderen indsat o. 50 infanterister fra Fredericia mod opløbet ved rådhuset i Ærøskøbing. De forblev på øen et årstid, indtil undersøgelsen af rejsningen ved landsfoged Tielemann var afsluttet – alt på øboernes bekostning¹⁶³. Til Helgoland sendte statholderen og overretten 3-4 uger efter rejsningen en fregat ledet af kommandanten over Elb-fartøjerne Haaber, der fik uroen dæmpet ved forhandlinger¹⁶⁴.

Ved indsættelsen af udenbys militær måtte myndighederne for slet ikke at tale om de tilkaldte regne med at blive grundigt upopulære. På den anden side var det nødvendigt for dem – f.eks. i Kaltenkirchen og på Ærø – at tilkalde militær for at genoprette roen og inddrive skatterne, henholdsvis kopskat og skolepenge. Til Kaltenkirchen sendte statholderen på anmodning fra amtmanden, Pechlin, tillige formand for undersøgelseskommissionen, – bakket op af regeringskancelliet i Glückstadt og kancelliet – ikke færre end 500 soldater fra Rendsburg, bl.a. 100 kavalerister, ledet af oberstløjtnant J. v. Ewald. De rykkede ind i Bramstedt 8. oktober¹⁶⁵.

Ikke mindst ved Altona 12.10.1794 var militærindsats nødvendig. De overfaldne amerikanske kaptajner klagede siden over, at v. Stemann under overfaldet kun havde givet ringe håb om hjælp¹⁶⁶, mens kancelliet 31.10.1794 påstod, at både stadsvagten, politiet og 15 husarer – dog uden held – var blevet indsat mod den angribende mængde, mens senatet i Hamburg havde afvist at sende militær af hensyn til egen sikkerhed¹⁶⁷. Først 17. oktober ankom de første 100 af de 500 rekvirerede mand fra

161. Grab, 1966, s. 33 ff.

162. Hvidtfeldt, 1945, s. 134.

163. Aktstykker i Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv.

164. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 492; 1796 I, fol. 21-24.

165. Som n. 164, 1794 II, fol. 437 og 495.

166. »Minerva« febr. 1795, s. 254 ff.

167. Som n. 165, fol. 532 (31.10.).

Glückstadt¹⁶⁸. Overfaldet vakte stærk harme i liberale kredse. En uge senere skildrede Sophie, gift med J. A. H. Reimarus, i et brev hændelsen og spurgte, om den havde været iscenesat, »betalt vanvid eller ... en pøbel-dumhed?«, og om den nølende Stemann da helt havde tabt hovedet eller undt Lanz mængdens overfald. De tilkaldte husarer var ankommet så sent som kl. 01 og havde set til i behørig afstand¹⁶⁹. Stemann mødte i øvrigt uventede vanskeligheder under indkvarteringen af den tilkaldte styrke fra råd og borgere grænsende til passiv modstand, hvilket indbragte dem kongens alvorlige misbilligelse¹⁷⁰.

I Flensborg gik det lettere. Samtidig med indrømmelserne til tømrerne rustede magistraten i al hemmelighed. Den lokale garnison under B. v. Hedemann forblev i staden og fik 5. juni efter anmodning fra magistrat og statholder forstærkning af nogle hundrede mand fra Rendsburg som formelig »overordentlig garnison«. Skønt roen var genoprettet 6. juni, forblev den i staden til 10. juli¹⁷¹.

Ved alle de her nævnte 8 rejsninger, hvor militær var indblandet, foretog dette arrestationer – med følgende straffedomme. I intet tilfælde fik mængden – modsat tilsvarende engelske rejsninger og et enkelt tilfælde fra den omtalte norske rejsning – gennemtrumfet fangers løsladelse trods forsøg derpå¹⁷².

Men også i rejsninger, hvor militær ikke indsattes, foretoges fængslinger henholdsvis retsforfølgelser. 25.4.1800 afsagdes en højesteretsdom over 38 af de håndværkere i Ribe, der havde rebelleret i marts 1795. Tre blev idømt fæstningsarbejde i 1/2 år og fem i 3 måneder at afsone i København, to fik fængsel i 8 dage, mens birkedommeren, der havde støttet rejsningen, fik en bøde på 100 rdl. De øvrige idømtes ikke straf¹⁷³.

Det var formentlige anførere, myndighederne gik efter. I Rentz-sagen kunne kommissionen ikke opspore slige, men kædede af frygt for nye uroligheder straffedomme over Rentz (livsvarigt fængsel) sammen med domme over tre særligt aktive tumultuanter, der fik henholdsvis to ugers fængsel, 1/2 års og et års tugthus¹⁷⁴. I Tønder fængsledes to, Hans Paulsen

168. Ibid., fol. 536. I »Vorstellung« af 9.1.1795 (ibid. I., fol. 27 f.), opgives størrelsen af den indsatte kommando til 400.

169. Sophie Reimarus t. friherre v. Knigge, Hamburg 24.10.1794 (i [H. Klenke (ed.):] ... Kite ..., s. 125 ff.).

170. Som n. 164, fol. 25-33 (af 9.1. m. kgl. resolution).

171. Magistraten t. statholderen, Flensborg 1. og 13.6. og 13.7.1795. (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv).

172. Jvf. Thompson, s. 121.

173. RA. Højesterets Arkiv, Slutningsbog ... 1800, fol. 80 f.

174. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen«, 1791 II, fol. 519 ff. (30.9.); 1792 I, fol. 163-67.

fra Hierpsted og Jacob Winter fra Stockebron (på Schackenborg), mens en tredje, hornblæseren Hans Post fra Ballum, der havde animeret marchdeltagerne med blæsen fra sit horn, undslap. De to fik henholdsvis 12 ugers fæstningsarrest og 14 dages fængsel på vand og brød i Rendsburg. Under de 2-300 demonstranternes opløb i amtshuset havde særlig Paulsens trusler fået amtmanden Bertouch til at efterkomme kravet om standsning af rugskibe¹⁷⁵. På Ærø fik en formentlig hovedmand en 4-årig fæstningsarrest og to andre fæstningsarrest fra 1-2 år i Rendsburg. På Helgoland kunne kommissionen heller ikke opspore hovedmændene, men overretten gav 6 mere eller mindre aktive deltagere ret milde straffe: fire fik 2 x 10 dages fængsel, en femte en bøde på 10 rdl., mens en sjette, der ved ny bjergning 4.12.1794 havde søgt at starte ny rejsning på delingskravet, fik et års tugthus. Øboerne tildeltes under ét både kongelig benådning og misbilligelse¹⁷⁶.

I Kaltenkirchen blev fire anførere idømt relativt milde straffe, idet der toges hensyn til indersternes nødsituation. Kommissionen foreslog at give snedkeren J. Hartmann, der i god tid før udpanntingen for kopskat (som hyreindersterne voldeligt havde modsat sig) havde udsendt »indbydelses-sedler« inden- og udenogs, en tugthusstraf på 4-5 år på kongelig benådning, to andre fængsel i 2-4 uger og en fjerde tugthus i 1/2 år. Kongen billigede forslagene¹⁷⁷. Med udgangspunkt i denne rejsning havde Rentekammeret 10.3.1795 tilrådet udsendelse af en bekendtgørelse om ro og orden¹⁷⁸. 11.9.1795 udsendte Tyske Kancelli et sådant patent for Slesvig-Holsten. Det indskærpede den strengeste iagttagelse af »lovmæssighed, orden og lydighed« ved klagemåls indgivelse og advarede mod enhver »forbudt virksomhed og selvtægt«, særlig mod »opløb og deltagelse i alt, hvad der ligner en opstand« og mod at lade sig forlede af opviglere, hvis man ville undgå streng domfældelse. Ingen overbevist opviger oprører eller nogen, der øvede vold mod øvrigheden eller medborgere, kunne regne med mildnelse af den i loven stipulerede straf, som kaltenkirchenerne for en gangs skyld havde fået¹⁷⁹.

Efter Lanz-rejsningen foretog militæret 15.10.1794 kun to arrestatio-

175. Som n. 174, 1790 I, fol. 507-12 (28.5.) Da. Kancelli, Brevbog 1790 nr. 1805, indlæg (ekstrakt af kommissionsberetning af 12.3.1790 t. statholderen), jvf. Hvidtfeldt, 1945, s. 133.

176. Som n. 174, 1795 I, fol. 513-24 (17.4.; Helgoland); 1795 II, fol. 371-74 (25.9.; Ærø) m. kgl. resolution af 2.10.

177. Som n. 174, 1794 II, fol. 609-14, 618 ff. (14.11) m. kgl. resolution af 21.11.

178. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 m. kgl. resolution af 1.4.

179. Som n. 174, 1795 II, fol. 281.

ner. Takket være seks svendelavs og 150 værftssvendes solidaritetsarbejde overfor Stemann blev en arresteret svend mod kaution løsladt. Stemann gik ind for strenge, forebyggende straffe over 10 deltagere i rejsningen og anbefalede militæret indsat mod skomagerstrejken, hvis den fortsatte. Kancelli og konge billigede Altona-magistratens forslag om at give to arrestanter 1 og 2 års arrest i Rendsburg, en skibsknægt 4-årigt »slaveri«, fire andre tugthus i 1/2 år og yderligere tre deltagende svende fængsel¹⁸⁰.

I Flensborg fremførtes samtlige skibstømrere 6.6.1795 for magistraten af militæret, der indtil 13. juni fængslede 16 tømrere; en havde grebet flugten¹⁸¹. Efter magistratsundersøgelser blev to tømrere idømt fæstningsarrest i 8 år, en i 6 og tre i 4 år, fem fik fængsel i 8, en i 6 år og fem i 4 år, mens to fik fæstning i 1/2 år¹⁸².

I tre andre hungerrejsninger faldt der relativt milde domme. 108 deltagere i Åbenrå-uroen 1790 samt samtlige lavsmedlemmer indhøstede foruden officiel misbilligelse en bøde på 8 rdl. hver. Afgørelsen var i dette tilfælde retlig, og det lykkedes ikke håndværkerne at overbevise retten om at der havde været tale om forprang¹⁸³. De 40 Ballum-husmænd fik en alvorlig irettesættelse fra Danske Kancelli¹⁸⁴. Digearbejderne fra Faaretofte fik vel majestædens misbilligelse for den begåede exces, men blev benådet ud fra lignende motiver, som urolige digearbejdere i East Anglia samtidig blev det: der var ikke tale om lokale, men om fremmede daglejere, hvor også ønsket om, at digearbejdet ikke led yderligere afbræk, spillede ind¹⁸⁵. Overfor de boykotterende smedesvende fra Hamburg udstedte Stemann 1792 – ligesom Tyske Kancelli mod de sønderborgske skomagersvende – et forbudsmandat henholdsvis september og januar¹⁸⁶.

De fældede domme var meget uegale, men viser en stigende strenghedskurve. Meget afhang af de bestemmende og dømmende myndigheder, der langt fra var de samme i alle tilfælde. Vigtigt er det, at der i enkelte tilfælde toges visse sociale hensyn. Særlig drakoniske var Flensborgdommene. At Gg. C. Meyers medarbejder og meningsfælle advoka-

180. Som nr. 174, 1794 II, fol. 535-53 (31.10.).

181. Magistraten t. statholderen, Flensborg 13.6.1795 (kopi; kilde som n. 171).

182. Actum Flensborg-magistraten in Judicio [8.]7.1795 (kopi ibid.).

183. Gregersen, 1956, s. 213.

184. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f.

185. Som n. 174, 1795 I, fol. 799-803. Thompson, s. 119. Jvf. Holm VI, 2, s. 442 f. om digearbejdets betydning.

186. Grab, 1966, s. 35, 32. Ty. Kancelli, »Vorstellung« 1792 I, fol. 109 f.; det kgl. patent omfattede hertugdømmerne.

ten Ludwig Gülich optrådte som defensor for en af de anklagede kan have været en årsag.

Straffene i studenter-svende-slagsmålet i Kiel bestod i idømmelse af 8-12 dages carcer til tre formentlig særlig aktive studenter samt relegation. En angribende svend fik 8 dages fængsel og to andre bøder på 5 rdl., mens en overfalden svend fik 100 rdl. i erstatning. Blandt de relegerede befandt sig jurastudenten Gg. C. Meyer, der allerede havde været i søgelyset efter pro-Cramer-demonstrationen maj 1794. Kommissionen udpegede ham faktisk som egentlig årsag til uroen 20.-21. juni grundet hans væbnede antræk – pistoler og huggert – skønt det af selve undersøgelsen fremgik, at han i al fald den 18. havde søgt at stifte fred. Man kan ikke befri sig for det indtryk, at myndighederne benyttede bataljen til at ramme en kendt revolutionsven¹⁸⁷. Meyers svar var *Der neue Mensch*.

Mod den jakobinske og liberale journalistik reagerede myndighederne med stregthed den formelle trykkefrihed til trods. v. Schütz' *Niedersächsischer Merkur* blev forbudt i Hamburg af senatet 28.12.1792, og efter kancelliordre af 1.1.1793 – atter fremkaldt af hannoveransk pressio – virkede thor Straten i Flensborg og Stemann i Altona under hånden mod journalen¹⁸⁸. Efter de tyske kredsyrsters og Prøjsens pressio foranledigede v. Stemann efter henvendelse fra kancelliet af 6.7.1793 indstilling af Hennings' anti-jakobinske, men liberale *Schleswigsches Journal* i og med december-nummeret. Andledningen var J. H. Voss' oversættelse af Marseillaisen¹⁸⁹. Efter østrigsk, prøjsisk og britisk pressio overfor Stemann beordrede Tyske Kancelli 22.2.1794 denne at hindre videre udbredelse også af Würzers *Historisches Journal*, der derfor udgik med kun fem numre¹⁹⁰. Meyer måtte i oktober 1797 indstille udgivelsen af *Der neue Mensch* efter en strid med en Flensborg-provst, skønt kancelliet her var mod et direkte forbud¹⁹¹. Derimod fik Rebmans udgivelseskab lov at virke til trykkefrihedens ophør også i hertugdømmerne 1799.

Grundene til myndighedernes indgriben – i al fald i denne form ukendt i hovedstaden – mod de demokratiske journaler var dels pressio fra udlandet, dels frygt for bladenes påvirkning af underklassen, en påvirkning,

187. Som n. 174, 1794 II, fol. 6 f. (4.7.), Grab, 1984, s. 389 f.

188. Grab, 1966, s. 54 f. Erhardt-Lucht, s. 160 f. Grab, 1984, s. 285.

189. Erhardt-Lucht, s. 166 f. »Schlesw. Journal« I, 2. febr. 1793, s. 252-56. Som afskedsalut bragte Hennings i sidste hefte (III, 12, s. 512 ff.) atter »Marseiller Marsch«, præget af Mainz-klubbens version.

190. Faksimile af fælles PM af 7.2.1794 i Grab, 1984, s. 368 f.

191. Erhardt-Lucht, s. 156 ff.

v. Binder og Møsting mente at måtte advare kancelliet mod 1792 og 93¹⁹², en frygt, der forekommer overdreven. Et talende eksempel på drakonisk straf var behandlingen af Haderslev-demokraten Heinrich Kroymann. Efter advarsel 1792 blev han december 1794 af overretten på Gottorp idømt 14 dages fængsel for kritik bl.a. af soldater mishandling, af landmilitseren og af skattetrykket¹⁹³.

Myndighederne var stedse på vagt overfor jakobinske sammensværgelser. 1798 lod Tyske Kancelli indhente oplysninger fra amtmændene om demokratiske opviglere og planer om jakobinsk inspirerede opstande, dog stort set med negativt resultat¹⁹⁴.

Myndighedernes taktik var således »tveægget«, på den ene side visse reformer og »sociale« foranstaltninger, på den anden side repressive forholdsregler. Hvad den reformatoriske side af taktikken angår, viste myndighederne stor elasticitet, mens den repressive side var præget af mindre diplomatisk kløgt og manglende konsekvens.

VI. Konklusion

De borgerlige oppositionsgrupper var også i hertugdømmerne påvirkede af revolutionsideerne »frihed og lighed«, mens dette i mindre grad gælder underklassen eller »4. stand«. Men ej heller denne var ganske upåvirket af nævnte ideer, hvad enten det så var med tilslutning eller afstandtagen.

At underklassen reagerede langt mere »følsomt« end i de foregående årtier på 1790ernes dyrtid og andre forhold, der truede subsistensen, var givetvis en virkning af hele opbruddet – politisk og økonomisk – i forbindelse med den franske revolution. Også den politisk farvede uro blandt studenterne udgik fra et lag, der socialt tilhørte »4. stand«. Der var også (»plebejiske«) jakobinere i denne, om end næppe mange¹⁹⁵.

Meget sjældent kom der et samarbejde i stand mellem jakobinere og elementer fra underklasse (et eksempel foreligger fra Kiel med sin »Patriotiske klub«). Myndighederne frygtede et sådant samarbejde mellem intelligentsia og underklasse, hvilket deres reaktion på den københavnske

192. Grab, 1989, s. 113 og n. 13. Hvidtfeldt, 1945, s. 152.

193. Hvidtfeldt, 1945, s. 155, 158. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 727-31 (3.12.).

194. Erhardt-Lucht, s. 200-06. Holm VI, 2, s. 147.

195. Werlauff, s. 250 (erindringer nedskrevet 1866). Karlbohm s. 39 f. Jvf. Thompson, s. 117 f., 128 om jakobinske hhv. antiroyalistiske oprørsopfordringer i England 1795 – året med særligt mange hungerrejsninger – og 1800.

»Brabrand«-uro, hvor der var ansatser dertil, viser¹⁹⁶. Der var borgerlige reformvenner/jakobinere, der engagerede sig på underklassens side i enkelte af dens rejsninger: justitsråd Lawaetz med sit forsvar 1794/95 for indersterne i Kaltenkirchen, advokat Gülichs defensorat for en i Flensborg-rejsningen 1795 deltagende skomagermester eller i København Malthe Conrad Bruun, der gav Menneskerettighederne en social dimension i et faktisk forsvar for de strejkende tømrersvende¹⁹⁷. Ej heller den direkte støtte, øvrigheds personer ydede enkelte af rejsningerne er uvigtig. Alt dette viser, at der ingen »kinesisk mur« var mellem intelligentsia og »4. stand«, mellem hins bevægelser og dennes rejsninger.

Andre vigtige forhold var overskridelserne af lavsgrænserne og – sjældnere – mellem »land og by«, mellem byborgere (håndværkere) og agrare underklasse (Ærø/Ærøskøbing 1794, Ribe 1795) under nogle af rejsningerne.

Men generelt må det konstateres, at der ikke blev slået bro mellem de enkelte sociale og politiske protestgrupper eller over interesse modsætningerne mellem intelligentsia og underklasse, her og der tværtimod (studenter-svende-slagsmålet i Kiel 1791 og Lanz-rejsningen 1794 er talende eksempler).

Johan Hvidtfeldt betonedes 1945 med en vis ret, at der går en ubrudt linje fra 1790ernes politiske bevægelser til 1830ernes og 40ernes politiske liberalismes kampe, og at de sociale kredse, hvorfra 1790ernes jakobinisme udgik, var væsentlig de samme, der et lille halvt århundrede senere førte den politiske kamp¹⁹⁸.

1790ernes sociale uroligheder var det første svage forvarsel om den unge arbejderklassens kamp i by og på land. Men underklassen var på mange punkter forskellig fra proletariatet i 19. årh. Dettets vigtigste kampmiddel blev strejken – dog også praktiseret i 1790erne – frem for hungerrejsningen, organisationen var ikke længere lav eller landsbyfællesskab, men fagforeningen.

1840erne oplevede de første tegn på samarbejde mellem de to hovedoppositionsgrupper, intelligentsia og almue, mellem bønder, borgere og husmænd (jvf. »Bondevennernes Selskab« ledet af A. F. Tscherning – P. A. Heibergs ven – og husmandsagitationen i selskabets regi ved den i høj grad af de franske revolutionsideer inspirerede husmand Peder Hansen)¹⁹⁹.

196. Blüdnikow, s. 41, 53.

197. I »Vækkeren« for 8.8.[1794], s. 4 f., 7 f.

198. Hvidtfeldt, 1945, s. 169.

199. Boel, s. 29-34.

Svendene henholdsvis arbejderne og til dels indersterne og husmændene begyndte også – ved siden af småborgerne – at blive politisk bevidste. Der kan henvises til »Hippodrombevægelsen« i København 1848 og til »Haandværkerdannelsesforeningen« 1847/48. Senere kom arbejderdannelsesforeninger til med betegnelser som »fyraftens-«, »fædrelands-«, »demokratiske« og »arbejder-«. Sådanne blev dannet bl.a. i Kiel, Altona, Rendsborg og Glückstadt²⁰⁰, »Kiels demokratiske forening« var »marxistisk« præget²⁰¹. 1850 blev foreningerne en tid lang samlet i »Schleswig-Holsteinische Arbeitergesamtverein« med venstreliberal ledelse²⁰². I Slesvig samlede »Den slesvigske Forening« (af 1843) på tværs af lavs- og faggrænserne både håndværkere, bønder, daglejere, arbejdere og husmænd om nationaldemokratiske krav.

På den anden side levede 1790ernes modsætning mellem liberalisme/frihandel og underklassens *moral economy*-indstilling videre som en meningernes brydning (f.eks. i »Kjøbenhavnsposten«s og »Fædrelandet«s indbyrdes polemik om økonomien og om forholdsregler mod grasserende dyrtid) og i de slesvig-holstenske »arbejderforeninger«s afgrænsning fra de moderate liberale. Dertil kom atter udbredt uro og strejker 1848-50 blandt indersterne på de østholstenske storgodser og blandt digearbejderne ved Bredstedt og Husum²⁰³, en uro svarende til det sjællandske husmandsrøre april-maj 1848.

Men alt i alt var der enighed mellem oppositionsgrupperne om en fri konstitutions nødvendighed (om end ikke helt om dens nærmere udformning). Et samarbejde mellem grupperne – ukendt i 1790erne – satte dem i stand til effektivt at trodse enevælden og indføre den fri forfatning.

Anvendt materiale

Utrykt

Rigsarkivet

Dpt. f. udenrigske Anliggender. Alm. Korrespondance Sager, Lit. A, Altona 1793-1810 (= D.F.U.A. Gruppeordnede Sager A 650)

Højesterets Arkiv, Slutningsbog for Aar 1800

Private Arkiver. J. S. Møstings Arkiv IX D 2 Sager vedk. andre Myndigheder og Embeder Rentekammeret, »Vorstellungen« 1790, 1795

---

200. Regling, s. 62-68, 83 ff.

201. Stender-Petersen, s. 74-80.

202. Regling, s. 85 f.

203. Idem, s. 63-81.

Ibid., Danske relations- og resolutionsprotokoller 1796

Tyske Kancelli, »Vorstellungen« 1791-96

Ibid., Statholderen i Hertugdømmerne; Sager ang. Uroligheder i Hertugdømmerne 1794-1843

Danske Kancelli, Brevbog 1790, nr. 1805, indlæg

Samtidige journaler og skrifter

Hennings, Aug. (red.): »Schleswigsches Journal«, Altona 1792-93, »Genius der Zeit«, Altona 1794-1800.

Meyer, Georg Conrad (red.): »Der neue Mensch«, Flensburg 1796-97.

Schütz, Friedrich Wilh. v. (red.): »Niedersächsischer Merkur«, Hamburg/Altona 1792-93; »Der neue Protheus«, Hamburg/Altona 1794.

Würzer, Heinrich (red.): »Historisches Journal«, Altona 1794.

Pram, Chr. (red.): »Minerva«, Kbh. 1789-94; Rahbek, K. L. (red.): »Minerva«, Kbh. 1794-99.

Lawaetz, F. O. V.: 'Gedanken über den Zustand der Häuerinsten im Kirchspiel Kaltenkirchen, die Ursachen der von ihrer geäußerten Unzufriedenheit u. die Mittel ihnen aufzuhelfen', dat. Bramstedt 11.1.1795 (i: Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte IV, Kiel/Altona 1795, s. 63-92).

Schmettow, F. W. v.: »Oplysende Commentar til en dansk Mands patriotiske Tanker ...«, Kbh. 1793 (ty. udg., s. 1. [1792]).

Rosenstand-Goiske, P.: »Maanedlige Efterretninger«, Kbh. 1789-90 (håndskrevne)

»Forordninger og aabne Breve for Aar 1795«, Kbh.

Bruun, Malthe Conrad (red.): »Vækkeren. Et blad for meenig Mand«, Kbh. [1794].

»Altonaischer Mercvrius« 1791.

Fremstillinger og trykte kilder

Berding, Helmut: 'Französische Revolution und sozialer Protest in Deutschland' (i: A. Herzog et al. (red.): 'Sie, und nicht wir'. Die Französische Revolution u. ihre Wirkung auf Norddeutschland u. das Reich I-II, Hamburg 1989, s. 415-30).

Bloch Ravn, Thomas: 'Oprør, spadseregange og lønstrejker i København før 1870' (i: Flemming Mikkelsen (ed.): Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985, Århus 1986, s. 47-85).

Blüdnikow, Bent: 'Folkelig uro i København 1789-1820' (i: Fortid og nutid bd. 33, 1986, s. 1-54).

Boel, Jens: 'Husmandsagitatoren' [Peder Hansen] (i: Siden Saxo 2/1989, s. 29-34).

Bülow, Joh.: Fra Hoffet og Byen. Stemninger og Tilstande 1793-1822 i Breve til Johan Bülow (Memoirer og Breve III, 1906).

Erhardt-Lucht, Renate: Die Ideen der Fanzösischen Revolution in Schleswig-Holstein, Neumünster 1969.

Feldbæk, Ole: Den lange fred 1700-1800 (Danmarks historie 9, Kbh. 1990).

Friis, Astrid/Glamann, Kr. (ed.): A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800, Kbh. 1958.

Grab, Walter: Demokratische Strömungen in Hamburg und Schleswig-Holstein zur Zeit der ersten französischen Republik, Hamburg 1966.

- Idem: Norddeutsche Jakobiner. Demokratische Bestrebungen zur Zeit der Französischen Revolution, Frankfurt a.M. 1967.
- Idem: Leben und Werke norddeutscher Jakobiner, Stuttgart 1973.
- Idem: Ein Volk muss seine Freiheit selbst erobern. Zur Geschichte der deutschen Jakobiner, Frankfurt a.M. 1984.
- Idem: 'Die Norddeutschen Jakobiner als politische Erben Lessings' (i: A. Herzig et al. (ed.): op.cit., 1989, s. 107-29).
- Gregersen, H. V.: 'Optøjerne i Åbenrå.1790' (i: Sønderjyske årbøger 1956, s. 209-14).
- Idem: Danmarks historie, Slesvig og Holsten før 1830, Kbh. 1981.
- Göttsch, Silke: '»... weill allhier in Flensburg kein Getrayde fürs Geld zu bekommen war ...« Hungerunruhen in Flensburg 1795' (i: Grenzfriedenshefte 3/4, Flensburg 1984, s. 205-14).
- Henningsen, Lars: 'Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik' (i: Sønderjy. årb. 1981, s. 5-56).
- Herzig, Arno: Unterschichtenprotest in Deutschland 1790-1978, Göttingen 1988.
- Idem: 'Zwischen Reich und Revolution, Hamburg in den 1790'er Jahren' (i: Herzig et al. (ed.), op.cit., 1989, s. 153-76).
- Holm, Edv.: Danmark-Norges Historie ... VI, 1-2 (1784-99), Kbh. 1907-09.
- Hvidtfeldt, Johan: 'Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden' (i: Sønderjy. Aarb. 1945, s. 128-69).
- Idem: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten, Åbenrå 1963.
- Karlbom, Rolf: Hungeruppløp og strejker 1793-1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst, Lund 1967.
- [Klenke, H. (ed.):] Aus einer alten Kiste. Originalbriefe, Handschriften und Documente aus dem Nachlass eines bekannten Mannes, Leipzig 1853.
- Klose, Olaf/Degn, Chr.: Die Herxogtümer im Gesamtstaat 1721-1830, Neumünster 1960.
- Manniche, Jens Chr.: 'Den københavnske tømmerstrejke 1794' (i: Historie X, 4, 1974, s. 525-61).
- Mikkelsen, Flemming: 'Kollektive aktioner i Vesteuropa 1500-1985' (i: samme (ed.), op.cit., s. 317-49).
- Mykland, Knut: Kampen om Norge 1784-1814 (Norges historie IX), Oslo 1978.
- Möller, Kurt Detlev: 'Caspar von Voght, Bürger und Edelman, 1752-1839' (i: Ztschr. des Vereins für Hamburgische Gesch. 43, 1956, s. 166-93).
- Regling, Heinz Volkmar: 'Die Anfänge d. Sozialismus in Schleswig-Holstein' (Quellen u. Forschungen zur Gesch. Schleswig-Holsteins 48, Neumünster 1965).
- Reichardt, Rolf: 'Deutsche Volksbewegungen im Zeichen des Pariser Bastillensturms. Ein Beitrag zum sozio-kulturellen Transfer der Französischen Revolution' (i: Helmut Berding (ed.): Soziale Unruhen in Deutschland während der Französischen Revolution, Göttingen 1988, s. 10-27).
- Reinalter, Helmut: Die Französische Revolution und Mitteleuropa. Erscheinungsformen u. Wirkungen des Jakobinismus. Seine Gesellschaftstheorie u. politische Vorstellungen, Frankfurt a.M. 1988.
- Schmidt, Claus Peter: '»Auf Roma, erwache!« – Ludwig Güllich – ein Flensburger Radikaldemokrat zur Zeit der Französischen Revolution' (i: Grenzfriedenshefte 2, 1989, s. 84-97).

- Sieveking, Heinrich: Georg Heinrich Sieveking. Lebensbild eines Hamburgischen Kaufmannes zur Zeit der Französischen Revolution, Berlin 1913.
- Skrubbeltrang, Firdlev: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800, Kbh. 1940.
- Stender-Petersen Ole: 'Ein dänisch-freundlicher »Marxist« – Conrad Schramm' (i: Grenzfriedenshefte 2, 1985, s. 74-81).
- Thompson, E. P.: 'The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century' (i: Past & Present 50, London 1971, s. 76-136).
- Werlauff, H. C.: 'Danske, især kjøbenhavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det 19. Aarhundrede. Efterladte Optegnelser' (i: Hist. Tidsskr. 4 r. IV, 1873/74, s. 245-412).
- Wohlwill, Ad.: Neuere Geschichte der Freien u. Hansestadt Hamburg insbesondere von 1789 bis 1815, Gotha 1914.

Herredømmets svære balance

– den danske koloniadministration i Tranquebar under kasteurolighederne 1787-89.

Af Niels Brimnes

De danske kolonier i Indien er i de seneste tiår primært blevet studeret i et handelshistorisk perspektiv. Gennem en kildenær undersøgelse af en omfattende kstekonflikt i Tranquebar forsøger scholarstipendiat Niels Brimnes i stedet at fokusere på den kulturelle interaktion, der fandt sted i kolonierne. Undersøgelsen viser således, hvordan den danske koloniadministration var tvunget til at intervenere i interne indiske anliggender, samt at det danske 'herredømme' under urolighederne bestod i en kompliceret balancegang mellem en imødekommende og en hård linie overfor koloniens indiske indbyggere.

Den seneste samlede fremstilling af dansk kolonihistorie er de to supplementsbind til den af John Danstrup og Hal Koch redigerede 'Politikens Danmarkshistorie', der udkom i 1980. Læser man Ole Feldbæks bidrag om kolonierne i Indien, får man indtryk af, at forholdet mellem den danske koloniadministration og koloniernes indiske indbyggere stort set var gnidningsløst. Det mærkes tydeligt, at Feldbæks tilgang til studiet af kolonihistorien er handelshistorisk. På 260 sider behandles helt overvejende de økonomiske relationer mellem kolonierne og København, mens relationerne mellem europæerne i kolonierne og det omgivende indiske samfund kun behandles sporadisk. Et afsnit om forholdet mellem danskere og indere fylder således kun 8 sider. Feldbæk mener ikke, at det på baggrund af kildematerialet er muligt at sige noget generelt om danskernes syn på og forhold til inderne. Han går ikke længere end til en overordnet konstatering af, at danskerne ikke blandede sig i interne indiske forhold og betegner det økonomiske forhold mellem danskere og indere som ubesværet af hensynet til race og religion. Han tilføjer – i overensstemmelse med den handelshistoriske fortolkningsramme – »Hvad der betød noget var gode varer til konkurrencedygtige priser«¹.

---

1. Ole Feldbæk og Ole Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika. København 1980. Se s. 186ff.

Antropologen Esther Fihl kritiserer da også i en artikel fra 1984, at fremstillingerne af historien om de danske kolonier i Indien alt for ensidigt fokuserer på det europæiske perspektiv. Hun efterlyser i stedet antropologisk inspirerede analyser af interaktionen mellem kolonimagten og det indiske samfund. Hverken Fihl eller andre antropologer har imidlertid i nævneværdigt omfang bidraget med konkrete kildebaserede analyser af den type, der efterlyses i artiklen².

I det følgende vil jeg forsøge at give en sådan analyse. I den danske koloni Tranquebar på Coromandelkysten i Indien fandt der mellem 1787 og 1789 en række voldsomme uroligheder sted, som jeg her vil samle under betegnelsen 'kasteurolighederne'. Disse uroligheder og den danske koloniadministrations håndtering af dem er en glimrende illustration af, at forholdet mellem europæere og indere ikke blot var gnidningsløst og bestemt af fælles økonomiske interesser.

Urolighederne viser, at den danske administration af kolonien var en til tider meget kompliceret balancegang. På den ene side måtte koloniadministrationen være imødekommende overfor de indiske indbyggers ønsker og krav. På den anden side måtte den for at opretholde sin autoritet i kolonien udvise en principfast og bestemt administration.

I forlængelse heraf egner kasteurolighederne sig til overvejelser over naturen af det 'herredømme', som danskerne i mere end 200 år opretholdt i Tranquebar. På hvilke præmisser 'beherskede' danskerne Tranquebars indiske indbyggere, og hvilke muligheder havde de for at gennemskue og forstå det indiske samfund?

Tranquebar i 1780'erne – et overblik

Tranquebar blev grundlagt i 1620, da danskerne fik ret til at opføre et fort ved landsbyen Tarangambadi, og kolonien fungerede indtil salget til briterne i 1845 som centrum for den danske handel i Indien. I 1780'erne bestod kolonien af en befæstet by med fortet Dansborg som centrum og et beskedent opland på 14 landsbyer. For besiddelsen af dette område betalte danskerne en årlig tribut til den lokale indiske fyrste, Rajah'en af Thanjavur.

En folketælling fra 1790 viser, at der i selve byen boede 3721 personer. Byen var således på størrelse med de største danske provinsbyer.

---

2. Esther Fihl: Some Theoretical and Methodological Considerations on the Danish Colonialism in Southeast India. Folk vol. 26, 1984, s. 51-66.

Langt størstedelen af indbyggerne – 3482 personer – var indere, som ernærede sig ved handel og håndværk. Folketællingen angiver 57 danske husstande med i alt 157 personer. Hertil skal lægges de ca. 100 danske soldater, og man når herved til en dansk befolkning på ca. 250 personer. Desuden boede der 20 andre europæere og 62 indoportugisere i byen. Koloniens danskere var stort set alle ansat enten af Asiatisk Kompagni eller af den danske stat. I de 14 landsbyer levede omkring 20.000 indere, der hovedsagligt ernærede sig ved landbrug. De vigtigste landsbyer var Poreiar og Tillaly med henholdsvis ca. 5000 og ca. 3000 indbyggere³.

Tranquebar var først og fremmest en handelsstation, og den blev, som påpeget af Feldbæk, udelukkende opretholdt af hensyn til den danske indienshandel⁴. Det er derfor ikke underligt, at det handelshistoriske perspektiv har været dominerende i historikernes arbejde med de danske kolonier i Indien. Men selve opretholdelsen – 250 europæeres forsøg på at administrere 25.000 indere – er i sig selv et interessant historisk, antropologisk og sociologisk problemfelt. Og det er et problemfelt, der handler om meget andet end 'gode varer til konkurrencedygtige priser'. Det handler også om, hvordan man opretholdt en social orden i kolonien.

I spidsen for den danske koloniadministration stod et guvernement på 5 personer. Guvernøren førte forsædet og var øverstbefalende for koloniens militær; finansråden var koloniens øverste finansielle embedsmand og justitiarius den øverste juridiske embedsmand. Desuden sad i guvernementet en repræsentant for militæret og en sekretær. I 1777 budgetterede man med yderligere 6 europæiske og 34 indiske civile embedsmænd. I 1788 var antallet af europæiske embedsmænd imidlertid vokset til i alt 25⁵.

Trods danskernes tilstedeværelse havde inderne i vidt omfang bevaret deres egne institutioner. Stridsspørgsmål blev ofte løst af kaste- og landsbyråd, og der fandtes en kasteforsamling, som dækkede hele Tranquebars territorium. Den blev kaldt 'Maga Nadu Tesattar', hvilket koloniadmini-

---

3. Tranquebar. Architectura, Arkitekturhistorisk tidsskrift nr. 9, 1987. Se s. 25ff. Aage Rasch: Storhedstid og hensygnen, Vore gamle Tropekolonier 2. udg. bd. 7, København 1967. Se s. 13ff.

4. Ole Feldbæk: India Trade under the Danish Flag 1772 - 1808. Odense 1969. Se s. 10. For en oversigt over den handelshistoriske kolonihistorie, se Erik Gøbel: Danske oversøiske handelskompagnier i 17. og 18. århundrede. En forskningsoversigt. Fortid og Nutid, nr. 28, 1979-80, s. 535-569.

5. Rasch 1967, s. 84ff.

strationen oversatte til 'Det store Lands Indvaanere'⁶. 'Maga Nadu Tesattar' tjente formodentlig i lighed med de mere lokale forsamlinger som forum for konfliktløsninger internt blandt inderne og var således et vigtigt led i opretholdelsen af en social orden i det indiske samfund.

Indernes egne institutioner var imidlertid ikke altid tilstrækkelige, og det var en helt central opgave for den danske koloniadministration at opretholde ro og orden på koloniens territorium; også blandt koloniens inderne. Det var ikke muligt – næppe heller ønskeligt – at gøre det alene ved militær styrke. Det var derimod afgørende, at koloniadministrationen var i stand til at sikre sig de indiske indbyggers accept af det danske styre. Koloniadministrationen måtte give indtryk af, at den var i stand til at opretholde en orden, hvor de forskellige indiske samfundsgruppers interesser og rettigheder blev tilgodeset.

Et vigtigt led i disse bestræbelser var retsplejen. Et Kongeligt justitsreglement fra 1781 fastslog, at retsplejen var delt i to dele: en for europæerne og en for inderne. 'Sorteretten' som indernes retsinstans kaldtes, bestod således udelukkende af indere, og dommene skulle her »...afsiiges efter Indianernes Skikke og Sædvaner, samt Ret og Billighed.« Der skulle dog være en europæisk embedsmand til stede for at påse, at alt gik rigtigt til, ligesom alle domme skulle forelægges guvernementet. Guvernementet kunne, hvis det fandt sorterettens domme åbenbart uretfærdige, omstøde dem og straffe sorteretsassessorerne. Sager, der angik mere end 50 rdl., kunne appelleres til guvernementet. Mindre 'politisager' blev varetaget alene af to indiske embedsmænd. Sager, som angik religiøse ceremonier, familieretslige forhold og arvesager skulle afgøres af kasternes ledere i indernes egne institutioner. Hvis de ikke kunne blive enige, gik sagen til sorteretten⁷.

Bag denne opdeling af retsplejen lå et ideal om *ikke-indblanding* i indernes interne anliggender. Konflikter i det indiske samfund skulle enten løses i indernes egne institutioner eller af indere indenfor det danske retssystem. Koloniadministrationen var klar over, at den stod overfor et kompliceret net af fremmedartede regler, sædvaner og handlingsmønstre, og den havde ingen ambitioner om at gå ind og definere ret og uret i dette net.

Men det kunne den blive tvunget til. De uroligheder, som brød ud i

6. Rigsarkivet, Asiatick Kompagnis Arkiv. Kolonien Tranquebar 1777-1845 (herefter ASK) nr. 1329, Guvernementets resolutionsprotokol s. 302.

7. Rasch 1967, s. 92ff. Rigsarkivet, Kommercekollegiet. Ostindiske sekretariat 1777-1797 (herefter KK) nr. 925, Justitsreglementet 8/1 - 1781, § 3. I 1789 tog koloniadministrationen et nyt sorteretsreglement i brug. Det var betydeligt mere detaljeret end reglementet fra 1781, men ændrede ikke ved de grundlæggende principper. KK 926, Sorteretsreglement 19/8 - 1789. KK 1000, journalsager: 1790, nr. 244. KK 1004, journalsager: 1791, nr. 244.

1787, tvang koloniadministrationen til at intervenere i, hvad man opfattede som interne indiske anliggender. Det blev nødvendigt, at koloniadministrationen påtog sig en autoritet i det indiske samfund, som den ikke ønskede at have.

Fortolkningsrammen

Kasteurolighederne kulminerede i to undvigelser, hvor dele af den indiske befolkning forlod koloniens territorium. Den ene undvigelse varede fra august til december 1787, den anden fra november 1788 til januar 1789. Mellem de to undvigelser forsøgte den danske koloniadministration via en til lejligheden nedsat undersøgelseskommission at afgøre de stridigheder, der havde ført til undvigelserne. I princippet bestod kasteurolighederne af to selvstændige konflikter, som af begivenhedsforløbet blev viklet ind i hinanden.

Den væsentligste strid drejede sig om finansråd Walters 'dubash', Supremannia Setty. Dubasherne var europæernes personlige tjenere og tolke og udgjorde en meget betydningsfuld gruppe blandt koloniens indiske indbyggere. Positionen som mellemed mellem europæerne og den indiske befolkning betød, at de kunne opnå gode indtægter og stor indflydelse i kolonien. En lang række indiske indbyggere klagede imidlertid over, at Supremannia, som tilhørte den lavtstående sellapa-kaste, indtog en så indflydelsesrig position i kolonien og hævdede desuden, at han misbrugte sin stilling til uberettiget at berige sig.

Den anden strid drejede sig om de indbyrdes ceremonielle rettigheder mellem de såkaldte højre- og venstrehåndskaster. Opdelingen af kasterne i højre- og venstrehåndskaster var speciel for Sydindien og kan spores tilbage til 1000-tallet. Den er blevet fortolket som en formel struktur, der kunne formidle varierende modsætninger indenfor en kulturel meningsfuld kontekst. Selv om opdelingen var en struktur, der kunne rumme forskellige modsætninger, var der dog en gennemgående tendens. Højrehåndskasterne var knyttet til landbruget og den handel, der var forbundet med landbrugssamfundet. Venstrehåndskasterne var derimod knyttet til håndværk og handel over længere afstande og derfor forbundet med byerne og en markedsorienteret økonomi⁸.

---

8. Arjun Appadurai: Right and Left Hand Castes in South India. *The Indian Economic and Social History Review*. Vol XI, nos. 2-3, 1974, s. 216-259. Burton Stein: Peasant, State and Society in Medieval South India. New Delhi 1980. Se s. 54ff og s. 173ff.

Sådanne uroligheder var ret udbredte i Sydindien i 1700-tallet. Da guvernementet indberettede den første undvigelse til kommercekollegiet, sammenlignede det situationen med en lignende i 1778 og forsikrede:

»Det er ikke usædvanligt i Indien at, ved alle Forandringer af Gouverneurer, noget saadant af Almuen foretages, som i Almindelighed lade sig forføre af nogle faa uroelige Hoveder, og venter sig stoere Fordeele, samt forsøger at tvinge Regieringen til at tilstaae dem større Rettigheder; saadant har i Aar ligeledes haft Stæd, baade paa Madras, Goudelour, Karikal, Negapatnam og endelig her...«⁹

Især uroligheder mellem venstre- og højrehåndskaster forekom andre steder i området, og så sent som december 1786 havde håndværkerne fra fem venstrehåndskaster – de såkaldte ‘pansalater’ – truet med at undvige fra Tranquebar¹⁰. Det er oplagt at gætte på, at uroligheder mellem venstre- og højrehåndskaster generelt skyldtes, at europæerne, der først og fremmest interesserede sig for handelen, havde tilbøjelighed til at favorisere mindre agtede handels- og håndværkerkaster på bekostning af de traditionelt mere agtede agerdyrkere¹¹.

Urolighederne omkring Supremannia havde fællestræk med ovenstående; men var af en lidt anden type. I skrivelser til kommercekollegiet udpegede såvel guvernementet som sellapakasten ‘hovedmændene’ bag klagerne mod Supremannia. De var stort set enige om at udpege en række af koloniens prominente indere. En af dem var Rama Nayke, førhen en af kompagniets betydeligste købmandsforbindelser. En anden var Appu Pulle, tidligere dubash for guvernør Brown (1775-79). Desuden blev Supremannia anset for at stå bag et overfald i foråret 1789 på en anden af kompagniets vigtige købmandsforbindelser, Sela Sela Setty¹². Urolighederne omkring Supremannia kan på den baggrund tolkes som en kamp mellem lokale eliter i det

9. KK 992, journalsager: 1788, nr. 204. Litteraturen henviser bl.a. til uroligheder i Tranquebar 1755, 1795 og 1822. I Madras 1707, 1716 og 1787. Se Kamma Struwe: Tranquebar under kompagnistyre. Vore gamle Tropekolonier 2. udg. bd. 6, København 1967, s. 206. Rasch 1967, s. 137 og 228ff. C. A. Bayly: Indian Society and the Making of the British Empire, Cambridge 1988. s. 73f. I guvernementets diskussioner henvistes desuden flere gange til uroligheder og undvigelser i Karaikal og Nagapattinam.

10. KK 991, journalsager: 1788, nr. 112.

11. Stein 1980, s. 204ff.

12. KK 992, journalsager: 1788, nr. 204 og 206. Se også KK 996, journalsager: 1789, nr. 236. Om Rama Nayke og Sela Sela Setty, se Feldbæk 1969, s. 23.

indiske samfund om de betydningsfulde poster som europæernes nærmeste tjenere¹³.

Selv om det er vigtigt at fastholde, at kasteurolighederne var af en type, som koloniadministrationen helst undgik at blande sig i, kan de ikke betragtes som et fuldstændigt internt indisk anliggende. I sit bidrag til 'Vore gamle Tropekolonier' fortolker Aage Rasch primært kasteurolighederne som en følge af, at Supremannia stod i ledtog med flere ledende danske embedsmænd – først og fremmest hans 'herre' finansråd Walter – om en systematisk udsugelse af kolonien¹⁴. På den måde kommer modsætningsforhold mellem personer i guvernementet imidlertid til at spille en helt dominerende rolle i fremstillingen. Jeg anser det for at være forkert – og udtryk for en ganske etnocentrisk synsvinkel – at reducere urolighederne til alene at være et spørgsmål om korrupte eller retsindige danske koloniembedsmænd og deres forbindelser til grupperinger i det indiske samfund. Jeg vil derfor unnlade overvejelser om, hvorvidt bestemte personer i koloniadministrationen bevidst støttede et af partierne og koncentrere mig om, hvordan koloniadministrationen som helhed og i dens selvforståelse som neutral instans håndterede den vanskelige situation.

For at forstå koloniadministrationens rolle i kasteurolighederne er det desuden vigtigt at fastslå, at det indiske samfund og dets konfliktmønstre ikke forelå som en fuldstændig entydig og gennemskuelig realitet for de danske koloniembedsmænd. Tværtimod var de henvist til at fortolke begivenhederne og den kontekst, de udtryktes i, i deres eget perspektiv. Den danske koloniadministration måtte *konstruere* et billede af det indiske samfund, og koloniadministrationens muligheder for at reagere på urolighederne hang tæt sammen med denne konstruktion¹⁵.

Kasteurolighederne bør ses som et eksempel på, at den danske koloniadministration nødvendigvis måtte være involveret i allerede eksisterende spændinger i det indiske samfund. Spændinger, som givetvis blev forstærket på grund af tilstedeværelsen af et 'fremmedelement' som den danske koloniadministration. Samtidig er kasteurolighederne et eksempel på, at den danske koloniadministration som områdets øverste militære og politiske autoritet ikke kunne frasige sig autoriteten over inderne på det retslige

---

13. Se også R. E. Frykenberg: *Guntur District 1788-1848*. Oxford 1965. Her undersøger Frykenberg i lidt større målestok de lokale elitors kamp om den dominerende position i et distrikt i Britisk Indien.

14. Rasch 1967, s. 131.

15. For en mere udførlig behandling af disse metodiske overvejelser, se Niels Brimnes: *Dansk kolonihistorie mellem historievitenskabelig og antropologisk - et forslag til metode*. *Den jyske Historiker* nr. 60, 1992, s. 101-118.

område, selvom den ønskede det. Med undvigelserne truede de indiske indbyggere nemlig stabiliteten i kolonien og tvang på den måde koloniadministrationen til at gribe ind i interne indiske konflikter. Kasteurologierne er således en dobbelt illustration af, at idealet om ikke-indblanding var uopnåeligt.

Klagerne

Den 27. august 1787 kunne koloniadministrationen i Tranquebar konstatere, at en stor del af de indiske indbyggere havde forladt kolonien¹⁶. De opholdt sig lige uden for grænsen og sendte som begrundelse for undvigelsen i løbet af august og september en række klager til guvernementet. De fleste klager var rettet mod Suppremannia Setty; eventuelt også mod hans tjenere eller sellapa-kasten som sådan. Klagerne drejede sig dels om økonomiske forhold, dels om at Suppremannia havde forbrudt sig mod samfundsordenen.

De økonomiske krav mod Suppremannia bestod i en række poster, som han hævdedes at skyldte til enkeltpersoner eller institutioner på Tranquebars territorium. Desuden beskyldtes Suppremannia for at have opkrævet for meget i told¹⁷.

Suppremannias forbrydelser mod samfundsordenen bestod ifølge de undvegne blandt andet i, at han og andre fra sellapa-kasten nægtede at gøre deres tjenester ved pagodens – dvs. det hinduistiske tempels – fester¹⁸. I en skrivelse hed det således, at der ikke var holdt en hovedfest i 5-6 år af denne grund¹⁹. Overfor guvernøren beskrev de undvegne sellapakastens tjenester ved pagodens fester som at bære fakler, smøre pagodens vogne »..samt andre ringe Tienest..« og fortsatte:

»...da deslige ringe Mennisker som de er, staaer i Tiennesten hos store Herrer saa har de afsagt fra sig bemelte Pagodens Tiennes-ter og var Aarsag til Opsættelsen af Pagodens-fæster, hvorom deres Velbaarenhed er vel vidende. Naar saadanne needrige Caster

16. ASK 1329, s. 290.

17. ASK 1514b. Bilag til kommissionssagerne mod købmand Suppremannia Setty. De økonomiske poster er optegnet tre steder i klagerne. Klage uden littra (dog påtegnet littra D), klage uden littra, samt littra D.

18. Pagode var både betegnelsen for et hinduistisk tempel og en møntenhed. 1 pagode var ca. 2 rigsdaler dansk kurant.

19. ASK 1514b, klage uden littra. Se også littra C.

agerer Dupachi Tieneste saa kan vi ikke have ophold paa vores pladser«²⁰.

Her kom de undvegne ind på kilden til problemerne: Suppremannia, som tilhørte en lavtstående kaste, besad i kraft af sin stilling som dubash for finansråd Walter, en uretmæssig høj position i koloniens hierarki. I en af klagerne fremførte de undvegne følgende:

»Deres Høyvelbaaenhed er meget vel bekiendt at Supramanien er af Salupa Kast, derfor beder Vi pr. 1.mo at aldrig nogen af hands Kast maae tiene meere hos de Herrer Conseilierer; ey heller nogen maae blive Assessor i Sorte Retten, eller en Kongl. Serapff: Siden vi alle som er af en Høyere Kast maae skame os, ved saadant et nedrigt Menniske at lade forebringe Vores Ansøgninger eller Begieringer for De Hr. Consilier«²¹.

Sammen med klagerne mod Suppremannia ligger blandt bilagene til undersøgelseskommissionens protokol to klager fra pansalater, som er af en anden karakter. Pansalater, der som nævnt tilhørte venstrehåndskasterne, undveg først fra Tranquebars territorium d. 9. september efter gentagne opfordringer fra de øvrige undvegne. Pansalaters krav til koloniadministrationen var, at den måtte påtage sig at definere de indbyrdes ceremonielle rettigheder mellem højre- og venstrehåndskaster. I den forbindelse henviste de til skik og brug andre steder – i Thanjavur, Madras, Pondicherry og Nagapattinam – for, som de skrev, »..Hvad som er brugelig andre stæder maae ogsaa faae sin Fremgang hos os«²².

Sammenhængen mellem klagerne mod Suppremannia og pansalaters generelle krav er uklar; hvis der overhovedet var nogen sammenhæng. Det sandsynligste er, at urolighederne omkring Suppremannia var medvirkende til, at den latente konflikt mellem højre- og venstrehåndskaster blussede op. Meget tyder på, at de undvegne med løfter om flere ceremonielle rettigheder forsøgte at få pansalater til at undvige for dermed at styrke protestaktionen.

Den holdning til den danske koloniadministration, som kom til udtryk i klagerne, er tvetydig. Den kan bedst karakteriseres som en mistillidserklæring til dele af koloniadministrationen, men ikke til koloniad-

20. ASK 1514b, klage uden littra (dog påtegnet littra D).

21. ASK 1514b, klage uden littra (dog påtegnet littra E). En Serapff byttede og talte penge, svarede for deres rigtighed og indkrævede gæld.

22. ASK 1514b, klager uden littra.

ministrationen som sådan. På den ene side krævede de undvegne, at Walter, som de betragtede som Supremannias medsammensvorner, ikke længere skulle have opsynet med koloniens forpagtninger og rettergang. Men samtidig kom de med gentagne tillidserklæringer og bønfoldelser til den personificerede øvrighed – guvernøren – som de bad om personligt at afgøre deres klagepunkter. De undvegne så gerne, at »..alle slags Opsigter og Rettergang maae have sin Fremgang for Deres Høy Velbaarenheds Dør..« I forlængelse heraf ønskede de ikke deres klager afgjort ved en kommission; i stedet burde et par repræsentanter for hver side fremføre sagen for guvernøren personligt. Når sagerne var afgjort, lovede de undvegne at vende tilbage som lydige undersåtter af den danske konge²³.

Jeg har betegnet kasteurolighederne som en illustration af, at den danske koloniadministration som områdets magthaver og øverste autoritet ikke kunne frasige sig autoriteten over det indiske samfund på enkelte områder. En undersøgelse af de klager, de undvegne sendte til guvernementet i august og september 1787, bekræfter dette billede. Klagerne var ikke udtryk for et *oprør mod* den danske koloniadministration; de var udtryk for, at der blev stillet *krav til* den. Kravet var, at koloniadministrationen inter文enerede i indernes konflikter.

Begivenhedsforløbet – som guvernementet så det

Det er svært at afgøre, hvor omfattende undvigelsen i august 1787 var. Sellapa-kasten deltog ikke i undvigelsen, og kvinder og børn fra de øvrige kaster opholdt sig stadig i kolonien²⁴. Noget tyder på, at det i første omgang var højrehåndskasterne, som forlod Tranquebars territorium. Abbestee omtalte således undvigelsen som en »..Sammenrottelse af Høyre Haands Kaster..«²⁵ Selv omtalte de undvegne sig som 'Maga Nadu Tesattar'. Der var ikke kun tale om indbyggere fra byen Tranquebar, men især om moradorerne – de indiske agerdykere – fra landsbyerne på Tranquebars territorium. I en klage til guvernementet, gjorde de undvegne således opmærksom på, at de ikke blot var nogle få personer, men repræsenterede

23. ASK 1514b, klager uden littra.

24. Rasch 1967, s. 123. KK 992, journalsager: 1788, nr. 204.

25. ASK 1329, s. 296; det samme gjorde finansråd Walter, ASK 1330, Guvernementets resolutions-protokol s. 1.

14 landsbyer²⁶. Først i begyndelsen af september undveg pansalater – ifølge Abbestee lokket af løfter fra højrehåndskasterne om flere ceremonielle rettigheder.

De indiske indbyggere havde hermed anvendt et betydeligt magtmiddel overfor den danske koloniadministration, som nu befandt sig i en alvorlig situation. Guvernementets første reaktion var da også imødekommenhed. På Walters forslag blev Supremannia – hans egen dubash – sat i husarrest. Man tilbød desuden at nedsætte en særlig undersøgelseskommission med fire europæiske og fire indiske kommissærer, som skulle undersøge og afgøre de undvegnes klager. Tre dage senere deklarerede Walter i guvernementet, at han havde afskediget Supremannia og i stedet antaget Ramalinga Pulle til dubash. Ramalinga var en højstående inder fra den agtede Vellara-kaste, og Walter mente nu, at ingen længere kunne beskyldte ham for at have en »..Dubasch af nedrig Cast..²⁷ Hermed søgte Walter at imødekomme kravet fra de undvegne om, at Supremannia og andre fra den lavtstående sellapa-kaste ikke måtte være dubash'er for Tranquebars øverste øvrighedspersoner.

I guvernementet var man enige om at tilstå de undvegne, hvad der var 'rimeligt'. I et brev til de undvegne dateret 2. september gav Abbestee en række indrømmelser; men stod fast på at europæerne kunne tage til dubash, hvem de ville. Da det ikke gav resultat forsøgte guvernementet at optræde aggressivt. Man udsendte en gruppe soldater, dels for at forhindre de undvegne i at afskære byens forsyninger, dels for i stedet at afskære de undvegnes forsyninger. Heller ikke dette gav resultat²⁸.

Så langt var guvernementets beslutninger blevet truffet i enighed. Men da Abbestee, der var nervøs for risens udplantning, ønskede at imødekomme anklagernes hovedkrav, nemlig at Supremannia skulle fængsles, ikke blot i sit hus men i Dansborgs arrest, begyndte usikkerhed og interne uenigheder at gøre sig gældende. Abbestee foreslog, at det skulle bekendtgøres, at Supremannia ville blive løsladt, hvis ikke en anklager havde indfundet sig inden to dage. Abbestee gjorde i guvernementet udtrykkeligt opmærksom på, at:

---

26. ASK 1514b, littra F; se også ASK 1512, Protokol for kommissionen til undersøgelse af kasternes rettigheder s. 3f.

27. ASK 1329, s. 292.

28. ASK 1329, s. 293. KK 992, journalsager: 1788, nr. 204. Episoden med de udsendte soldater er også omtalt i en af de senere klager fra de undvegne. ASK 1514b, klage uden littra (dog påført littra G).

»...denne på Suckermanny Settys Person nu giørende Arrest, maae ... ansees som en publique Messure der er taget for det almindelige Bedste og ikke som efter lovformelige Beviiser«²⁹.

Justitiarius Fugl havde ikke noget imod arrestationen af Suppremannia, »..naar for Resten dermed lovlig omgaaes og den offentlige Roelighed dermed kand erhverves..«³⁰

Imødekommenheden overfor de undvegne indiske indbyggers krav, begyndte tydeligvis at kollidere med koloniembedsmændenes retsopfattelse. Til kommercekollegiet skrev guvernementet direkte, at Suppremannia var blevet arresteret »..for at føye Mængden..«³¹

Der opstod for alvor uenighed, da Abbestee afviste at frigive Suppremannia, selvom arrestationen var virkningsløs. Walter og Fugl ønskede Suppremannia sat på fri fod, og de kunne henvise til 'loven' og til det juridisk tvivlsomme grundlag for arrestationen.

Den 18. september indgav Fugl i guvernementet en lang 'Pro Memoria', som markerede et vendepunkt i debatten. Fugl kritiserede heri den måde, sagen var blevet behandlet på. Eftergivenhed overfor de undvegne havde ført til, at den danske koloniadministrations *autoritet* var kommet i fare. Fugl kunne konstatere, at de undvegne havde dristet sig til:

»...at foreskrive Regiæringen Love, at man ikke maae beholde sine Tienere, og hvad meere maatte man vel ikke befrygte at de kunde pretendere, da de ved bestandig at blive føyede, seer at de erholder alt efter ønske, dog ieg nægter ikke at det jo er godt at søge at vinde saadanne uroelige Hoveder med det Gode, men at drive Godheden saavidt, som ved denne Leylighed er skeet kand efter mine tanker umuelig have gode Følger efter sig..«³²

Walter fulgte op med et indlæg, der indeholdt stort set samme synspunkter: jo mere man tilstod de undvegne, jo mere ville de kræve. Han erklærede sig fuldkommen overbevist om, »..at den gemene Mand maae aldrig lades frie Haand, men maae holdes i Tiide til sin skyldighed..« Det var ifølge Walter netop den 'gemene mand', der var undveget; men bag undvigelsen stod de fornemme indere. De havde tiltaget sig en utilbørlig autoritet, idet de »..agere Mestere, agere Øvrighed, uddeeler Straffer og hol-

29. ASK 1329, s. 295f.

30. ASK 1329, s. 295f.

31. KK 992, journalsager: 1789, nr. 204.

32. ASK 1329, s. 301.

de den gemeene Mand i Roe ved Excommunication..« Walter beskrev også sit ærinde som at »..vedligeholde Øvrighedens og Europæernes Anseelse i dette Land..«³³

Fugl og Walter argumenterede her for, at man skulle suspendere imødekommenheden og udvise en fast administration. De utilfredse indere skulle betragtes som 'urolige hoveder', der hverken tålte at blive føjede eller at få for meget frihed.

Abbestee kunne ikke støtte Walters og Fugls ønske om en hårdere linie. Han så ingen anden udvej end imødekommenhed og tålmodighed overfor de undvegne. I sine indlæg i guvernementet henviste Walter flere gange til myndighedernes resolute optræden ved tilsvarende uroligheder i det franske Karaikal og det engelske Nagapattinam. Abbestee mente imidlertid, at situationen i den danske koloni var anderledes; franskmændene havde trods alt 3000 soldater i Pondicherry, mens englænderne havde »..det heele Land til deres Disposition..«³⁴ Abbestee tvivlede desuden på sepyernes – de indiske soldaters – loyalitet:

»...Sipayerne ere allerede 3.de Gange af de sammenrottede bleven kaldt at komme til dem. Jeg haver havt stoer Umage med at siige dem at de ey behøver som Kongelige Soldater at melere sig i Casternes Disputer med videre...«³⁵

Diskussionerne i guvernementet endte dog med, at Abbestee bøjede sig. Den 15. oktober løslod han Suppremannia mod kaution³⁶. Den 20. oktober skrev guvernementet en redegørelse om urolighederne til kommercekollegiet. Redegørelsen gengav først og fremmest Fugls og Walters synspunkter. Den var negativt stemt overfor de undvegne, og der blev gentagne gange gjort opmærksom på, at de 'dristede' sig til at foreskrive øvrigheden love³⁷.

Da de undvegne stadig ikke kom tilbage, sendte guvernementet sidst i november tolken Daniel til Thanjavur for at forhandle med dem. Den væsentligste hindring for de undvegnes tilbagekomst var nu spørgsmålet om, hvorvidt to af de udpegede 'hovedmænd' bag undvigelsen – Rama Nayke og Appu Pulle – skulle have del i en generalpardon, som Abbestee ville give. D. 6. december bøjede Abbestee sig og lod pardonen gælde

33. ASK 1329, s. 302f.

34. ASK 1329, s. 302. ASK 1330 s. 1ff.

35. ASK 1330, s. 6. Se også ASK 1329 s. 304.

36. ASK 1330, s. 4.

37. KK 992, journalsager: 1788, nr. 204.

alle. Overfor kommercekollegiet bad Abbestee om forståelse for »..Nødvendigheden af min Eftergivenhed..«, da han hermed mente at have sikret sig de undvegnes tilbagekomst. Det kom til at holde stik; de undvegne – på nær pansalater – kom tilbage d. 31. december³⁸.

D. 4 januar 1788 begyndte den i august nedsatte undersøgelseskommission sit arbejde; og hermed var guvernementet principielt ikke længere direkte involveret i kasteurolighederne. I praksis fortsatte kasteurolighederne imidlertid med at kræve guvernementets opmærksomhed.

Det første eksempel herpå var en klage, der blev indgivet over undersøgelseskommissionen efter blot 10 dages arbejde. Koloniadministrationen reagerede voldsomt på klagen: 35 af de tilbagevendte indbyggere blev fængslet, og kommissionens arbejde lå stille i en måned. I undersøgelseskommissionens protokol lod kommissionens europæiske kommissærer indføre, at de havde:

»...da de alle er Mænd som beklæde offentlige Embeder her og hvis Ære gode Navn og Rygte ikke taaler nogen Plet, begiært af Anklagerne den tilbørlige Satisfaction og i Mangel af sammes beholdelse da frasagt dem Commissionen og reserveret dem Tiltale ved Lands Lov og Ret.«³⁹

Den 'tilbørlige Satisfaction', som kommissærerne forlangte, bestod i, at de i alt 85 anklagere skulle underskrive en »..efter formular opgiven Afbigt..« og betale hver en bøde på 1 rdl. til fattiggassen⁴⁰.

Guvernementet støttede de europæiske kommissærer i dette krav. Walter var tilhænger af en hård linie overfor de arresterede. Han gentog det velkendte argument, at det var nødvendigt at vedligeholde øvrighedens anseelse, og at »Indianerne og ingen gemeene Mand taaler bestandig Eftergivelse..« Abbestee og Fugl (der på dette tidspunkt var præses i kommissionen) accepterede imidlertid en mildere straf; nemlig en mundtlig afbigt og en bøde på 6 fano⁴¹. Den første underskriver skulle desuden højt eftersige en skriftlig formular, hvori anklagerne trak deres beskyldninger tilbage og erklærede klagen »..død og magtesløs..«⁴²

Formularen er interessant fordi den indeholdt en 'officielt' anerkendt

38. KK 993, journalsager: 1788, nr. 291.

39. ASK 1512, s. 24.

40. ASK 1330, s. 26ff.

41. 6 fano var knap en halv rigsdaler dansk kurant.

42. ASK 1330, s. 31.

undskyldning for anklagerne. Det hed, »..at alt hvad Vi have skrevet er skeet af Uvidenhed i den Europæiske Rettergangs Maade..«⁴³ Når koloni-administrationen havde markeret sin autoritet og sikret sig kontrollen over situationen, kunne den imødekommenhed overfor det indiske samfund, som midlertidigt havde været suspenderet i forbindelse med konflikten, atter indfinde sig. Så kunne indernes opførsel forklares med deres uvidenhed og koloniadministrationen vise hensyn til det indiske samfunds anderledeshed.

Også praktisk begrundede forsigtighedshensyn slog igennem. Guvernementet ville således ikke afsætte de indiske kommissærer, selv om deres opførsel blev betegnet som 'underfundig' og 'pligtimodstridende', og de blev fundet uværdige til at sidde i kommissionen. Guvernementet skrev til kommissionen, at:

»...i Consideration af Tilfredsstillelse for Folke-Mængden og Mangel paa andre at sætte i deres Stæd, finder Vi raadeligt, at samme vedbliver da de eer bleven af Os paa det alvorligste i Rettesat for det Passerede og advaret for Fremtiden, hvilket vi haabe vil have den forønskede Effect«⁴⁴.

Næste gang, kasteurolighederne krævede guvernementets indgriben, var i juni 1788, da man anholdt en række af Suppremannias anklagere for at have overtrådt et netop udstedt forsamlingsforbud. I maj havde Peter Anker, der ikke havde nogen kolonial erfaring overhovedet, afløst Abbestee som guvernør. Anker havde udstedt forsamlingsforbudet, fordi han fandt, at de indiske indbyggere ofte forsamlede sig i store hobe og indfandt sig for øvrigheden angående de mindste klager⁴⁵. Var forsamlingsforbudet et forsøg fra den nye guvernørs side på at vise fasthed i administrationen, er det dog karakteristisk, at man efter forbudets udstedelse så igennem fingre med, at de indiske indbyggere forsamlede sig hemmeligt – »..for at viise Moderation..«, som Anker skrev⁴⁶.

8 personer blev fængslet; blandt dem en af lederne for de undvegnes parti. De blev løsladt d. 7 juli mod at betale 100 rdl. i bøde og gøre afbigt for deres forseelse. I forbindelse med sammenstødet havde de forsamlede indleveret en skrivelse, som blandt andet indeholdt beskyldninger mod

43. ASK 1330, s. 30. Se også ASK 1514b, littra Q.

44. ASK 1514b, littra Q.

45. ASK 1330, s. 70f.

46. ASK 1330, s. 70f. KK 995, journalsager: 1789, nr. 53.

Walter og truede med en ny undvigelse⁴⁷. Da roen var genoprettet, måtte de afsværge skrivelsen som usand. Som undskyldning gjaldt »...at de af uvidenhed om den Europæiske Skrivemaade, ikke havde vidst at skrive bedre...«⁴⁸ Koloniadministrationens reaktionsmønster var helt parallelt med det, den havde udvist fem måneder tidligere i forbindelse med klagen over undersøgelseskommissionen. Når ro og orden var genoprettet, var koloniadministrationen atter i stand til at tage hensyn til, at den stod overfor et fremmed samfund med andre regler og sædvaner.

I november 1788 gentog en del af de indiske indbyggere protesten fra året før og forlod Tranquebars territorium. Atter er det vanskeligt at afgøre, hvor omfattende undvigelsen var. I guvernementets resolutionsprotokol hedder det, at »...samtlige indianske Indvaanere...« gik bort til Karaikal. Men det er bemærkelsesværdigt, at denne undvigelse, mens den stod på, kun satte sig spor i resolutionsprotokollen i form af lakoniske bemærkninger, hvorimod undvigelsen i 1787 straks gav anledning til voldsomme diskussioner i guvernementet. De undvegne hævdede i december 1788 at repræsentere 8000 indbyggere; men det fremgår ikke, hvorvidt kvinder, børn og 'kasteløse' var medregnet⁴⁹.

Koloniadministrationen synes at have reageret afventende ved denne anden undvigelse. Men i december sendte man forhenværende guvernementsekretær Franz von Lichtenstein til Karaikal som mægler, fordi man ønskede at undgå uroligheder, når de europæiske handelsskibe kom tilbage fra Bengalen, og når markerne skulle høstes⁵⁰.

Lichtenstein kom tilbage med en række krav fra de undvegne. De krævede en ny indretning af undersøgelseskommissionen og ret til at benytte en europæisk procurator – et klart udtryk for mistillid til kommissionen. »...Vi ere selv ey mægtige til at forsvare Sagerne efter Rettergangs Maade...«, skrev de, og tilføjede at de forsømte deres 'Haandteringer' ved bestandig at skulle møde i kommissionen⁵¹. De øvrige klager varierede fra krav om tilbagelevering af en processionsvej til krav om, at embedsmænd fra Suppremannias parti blev afsat. Endelig krævede de undvegne også denne gang, at Suppremannia blev fængslet.

Guvernementet imødekom de fleste krav. Guvernementet eftergav således den bøde på 100 rdl., det i forbindelse med forsamlingsforbuddet havde idømt de fængslede. Man mente ganske vist, at bøden burde be-

47. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

48. ASK 1330, s. 70f.

49. ASK 1330, s. 195, s. 124, s. 165. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

50. KK 996, journalsager: 1789, nr. 236. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

51. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

tales; men ønskede at vise, at guvernementets »..ønsker gaaer alleene indtil den almindelige Roelighed..« og eftergav bøden af »..velvillighed til Folkene..«⁵²

Guvernementet ville imidlertid ikke arrestere Supremannia; men lod dog de undvegne vide, at man ville undersøge om den kaution, der blev stillet for ham i efteråret 1787, var tilstrækkelig. Da de undvegne nægtede at komme tilbage, førend Supremannia var arresteret, anvendte Anker dette som påskud til at arrestere Supremannia. De undvegne kom tilbage 3. januar.

Som ved fængslingen af Supremannia i forbindelse med den første undvigelse kolliderede koloniembedsmændenes retsopfattelse med praktiske hensyn. Overfor kommercekollegiet betegnede man kravet om Supremannias fængsling som en »..urimelig og ubillig Paastand..«, men begrundede sin eftergivenhed med:

»...at det virkeligen var den eneste Condition hvorpaa indvaanerne vilde komme tilbage, hvorfor denne Messure politisk betragtet, selv defenderer sig«⁵³.

Guvernementet mente tydeligvis, at man var gået vel langt i imødekommenheden overfor de undvegne. De undvegne havde, skrev man til kommercekollegiet, »..allerede meere end nok aarsag til at være med Guvernementets lemfældige Omgang fornøiede.« Da militærets repræsentant i guvernementet, major Braun, efter 17 dage stillede midlertidig kaution for Supremannia, begrundede han det blandt andet med, at de undvegnes parti ikke skulle få for meget indflydelse⁵⁴.

Et af de krav, guvernementet imødekom for at få de undvegne tilbage, var nedsættelsen af en ny kommission. Inden den var nedsat, meddelte de undvegne imidlertid, at de ønskede en kommission udsendt fra Europa. Guvernementet påtegnede – som det havde lovet – ansøgningen til Kongen. Men påtegningen var ingen hjælp til de undvegne, idet guvernementet i påtegningen gjorde opmærksom på, »..at en saadan Commission vilde falde Deres Majestæts Casse til megen Byrde, uden at virke til nogen sand Nytte for nogen af Parterne..«⁵⁵ Guvernementet forklarede denne holdning med det indiske samfunds anderledeshed, og mente

52. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

53. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

54. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242. KK 996, journalsager: 1789, nr. 236.

55. KK 996, journalsager: 1789, nr. 240.

at de eventuelle udsendiges »..Ukyndigheder i dette Lands Skikke og Sædvaner..« gjorde dem uegnede »..til Undersøgelse af disse Intrigate Sager, hvor Vore allernaadigste Love ikke alletider saa stricte kand følges...«⁵⁶

Guvernementet sluttede sin beretning til kommercekollegiet om den anden undvigelse med endnu en påpegnning af, at man ikke altid kunne følge de foreskrevne love i Indien:

»...hvorfore og den temmelig almindelige Bruug her i Indien af alle Europæiske Nationer er indført, at saa snart Almuens Klager indløber over saadant Menneske bliver han uden videre Proces arresteret og sagen arbitraire af stædets Chef afgjort ...(...)... Denne omgangs Maade handler meget imod vore foreskrevne Love, men er det bedste Hielpe Middel til Hastig Afgjørelse hvorved mange Aars Uleilighed og Uroeligheder forebygges«⁵⁷.

Det var med andre ønskeligt, om man i fremtiden under uroligheder af den type, som Suppremannia gav anledning til, kunne renoncere på kravene til retspraksis.

I foråret 1789 forlod den mod kaution løsladte Suppremannia Tranquebar. Anker berettede i sin private korrespondance om, hvordan han på flere måder forsøgte at chikanere kolonien. Dels forsøgte han at gøre sin indflydelse gældende ved hoffet i Thanjavur, dels stod han ifølge Anker bag overfald og plyndringer på Tranquebars territorium. Anker mente, at hensigten med disse chikaner var at gøre indbyggerne usikre, få dem til at undvige og derved hensætte kolonien i »..samme Forlægenhed, som i Aaret 1787.« Han kunne dog berolige sine foresatte i København med, at Suppremannias parti efterhånden var blevet svagt⁵⁸.

I september 1789 skiftede sagen mod Suppremannia karakter, idet koloniadministrationen nu anklagede ham for at stå bag plyndringerne på Tranquebars territorium i foråret 1789. Urolighederne blev ikke længere betragtet som et internt indisk anliggende, hvor koloniadministrationen tilstræbte at optræde som en neutral instans. Denne gang blev byfogeden pålagt i embeds medfør at lægge sag an mod Suppremannia, og i den kommission, som blev nedsat til lejligheden, sad udelukkende europæ-

56. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242. Se også Riksarkivet Oslo, Eidsvoll-bygningens arkiv (herefter EBA) nr. B. 9, Anker til Schimmelmänn 26/1 - 1789.

57. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

58. EBA B. 9, Anker til Schimmelmänn 29/5 - 1789 og 21/7 - 1789; Anker til Kommercekollegiet 10/2 - 1789.

ere⁵⁹. Behandlingen af urolighederne mod Suppremannia kan derfor stoppe her – sagen afsluttedes i øvrigt først i 1793, hvor Suppremannia blev idømt en bøde på 4.000 rdl.⁶⁰

Parallelt med urolighederne omkring Suppremannia – omend under noget mindre bevågenhed – forløb striden mellem højre- og venstre-håndskasterne. I december 1787 var pansalater ikke vendt tilbage sammen med de øvrige undvegne, formodentlig fordi højrehåndskasterne ikke havde opfyldt et løfte om at tilstå dem flere ceremonielle rettigheder. Guvernementet forsøgte da at handle i overensstemmelse med idealet om ikke-indblanding i interne indiske stridigheder. Man forbød simpelthen højrehåndskasterne at udøve deres ceremonier, indtil pansalater kom tilbage, og de to parter nåede til enighed. Det lykkedes dog ikke at bringe pansalater tilbage før i juni 1788, og da var konflikten stadig uløst⁶¹.

Resultatet blev derfor, at koloniadministrationen alligevel – et år senere – måtte intervenere. Efter den anden undvigelse påtog Lichtenstein sig at mægle i striden, og drog til den engelske koloni Nagapattinam for at undersøge de ceremonielle rettigheder dér. Lichtensteins mæglingsskitse gav pansalater ret til i visse af byen Tranquebars gader at afholde religiøse ceremonier. Og selv om pansalater afslog at underskrive mæglingen, anså guvernementet den for at være en nyttig foranstaltning for såvel regering som undersætter og ophævede forbudet mod ceremoniernes offentlige udøvelse⁶².

Da man i august 1789 fik mistanke om, at pansalater atter planlagde at undvige, skred Anker til handling. Han fængslede 3 af lederne for de 5 håndværkerkaster og afstraffede dem offentligt med rottingslag. Han holdt derefter kastelederne som gidsler i nogle måneder, inden det lykkedes mod nogle få indrømmelser til pansalater at få et forlig i stand⁶³. Denne hårdhændede fremgangsmåde begrundede Anker således:

»–Jeg henregner disse Haandværks Folks endelige Roelighed og Føyelighed til Virkningen af de rigoureuse Messures, som jeg har

---

59. ASK 1514b, i læg mrk. 'bilag 1 - 56' findes bilagene til denne kommission. Se bilag 1 og 4. Sagsanlægget mod Suppremannia er også omtalt i Ankers korrespondance. EBA B. 9, Anker til Schimmelmann 6/1 - 1790; Anker til Kommercekollegiet 23/1 - 1790.

60. Rasch 1967, s. 132.

61. ASK 1330, s. 26. KK 2056, journalsager: 1789, nr. 242.

62. ASK 1330, s. 195ff.

63. KK 2056, journalsager: 1790, nr. 247.

været nød at tage og som best i slige Tilfælde her i Landet synes at svare til vedligeholdelse af Freed og Roelighed iblandt Indianerne«⁶⁴.

Under kasteurolighederne balancerede guvernementet således mellem en imødekommende og en hård linie overfor de undvegne. På den ene side var man klar over det danske styres skrøbelighed, og man vidste, at det derfor var nødvendigt at vise særlige hensyn til den indiske befolkning – også hvis det kolliderede med en europæisk retsopfattelse. På den anden side måtte man fastholde sin anseelse i kolonien og vise, at man havde den endelige autoritet. Denne balance var samtidig en balance mellem på den ene side at betragte det indiske samfund som et anderledes samfund med særegne regler og sædvaner, og på den anden at betragte det som et underlegent samfund, der skulle styres med hård hånd.

Undersøgelseskommissionen

Den 4. januar 1788 kunne den undersøgelseskommission, der var blevet nedsat et halvt år forinden, endelig begynde sit arbejde. Kommissionens kommissorium havde ligget klar siden 29. august. Det udnævnte justitiarius Fugl som præses, samt tre andre europæiske kommissærer. De fire indiske kommissærer var alle assessorer ved sorteretten – to hinduer og to muslimer.

Kommissoriet afspejlede koloniadministrationens dobbelte holdning til det indiske samfund. På den ene side en imødekommenhed overfor det indiske samfunds anderledeshed, som krævede hensyntagen til andre regler og sædvaner. På den anden side en nedvurdering af disse regler og sædvaner i forhold til europæiske procedurer.

Kommissionen kunne efter eget valg gøre brug af en 'redelig' mand fra cavera-kasten »..for om Cast-Sagerne at give den fornødne Oplysning.« Den skulle tillade, at vidnernes ed blev aflagt efter den indiske religions principper, ligesom den måtte skønne, om ederne skulle aflægges for pagoden eller ved hjælp af brahminer overfor kommissionen.

---

64. KK 2056, journalsager: 1790, nr. 247. Anker, der normalt beskrives som en mand med stor sympati for inderne, gav i flere tilfælde udtryk for, at inderne skulle styres hårdt. "...intet uden Frygt for Magten gjør en god Undersaat af en Sort..", skrev han til Schimmelmann. EBA B. 9, Anker til Schimmelmann 30/9 - 1788. Om Ankers sympati for inderne se Rasch 1967 s. 153, samt Yngvar Nielsen: 'General-major Peter Anker, guvernør i Trankebar' i Norsk Historisk Tidsskrift, 1. bd. 1871, s. 273-384; især s. 371 og 378.

Kommissoriet sluttede med, at guvernementet anbefalede kommissionen:

»...saavidt her passende at holde sig Hans Majestæts Lov og Forordninger efterrettelig, men i Særdeleshed den naturlige Rett og Billighed og de indiske Sædvaner«⁶⁵.

Men denne opmærksomhed overfor de indiske sædvaner betød også, at sagen, da den var »..alleene imellem Indianerne indbyrdes..«, kunne føres på den »..Summariske Maade..«, som det kongelige justitsreglement foreskrev for sådanne sager. Det betød, at vidner kunne indkaldes med dags varsel, og at man overfor modvillige vidner kunne benytte »..de her i Landet brugelige Tvangsmidler..«⁶⁶ Den retspraksis, som de indiske indbyggere var underlagt, var ikke blot anderledes; i koloniadministrationens øjne var den også ringere end den europæiske.

Generelt kan nedsættelsen af undersøgelseskommissionen ses som den næstbedste løsning i forhold til koloniadministrationens ideal om ikke-indblanding i interne indiske stridigheder. Kunne man ikke undgå at blande sig i indernes stridigheder, kunne man i det mindste forsøge at intervenere neutralt i overensstemmelse med det indiske samfunds regler og sædvaner. Spørgsmålet bliver da, hvordan undersøgelseskommissionen i sit daglige arbejde håndterede konflikterne. Det er egentlig ikke interessant, om retfærdigheden skete fyldest – for hvad skulle målestokken være? Det interessante spørgsmål er snarere, hvilken *form for retfærdighed*, der blev forvaltet.

Kommissionens arbejdsform synes ikke, som kommissoriet foreskrev, at have været specielt summarisk. Vidneafhøringerne var mange og grundige og foregik under overholdelse af formelle procedurer. Vidnerne blev spurgt om deres upartiskhed, og derefter tilspurgt af begge parter samt af kommissionen.

Inderne opførte sig tilsyneladende hjemmevant i dette sceneri og søgte behændigt at udnytte formelle legale procedurer til egne formål. Supremannias anklagere tøvede således ikke med at nægte at udspørge modpartens vidner. I kommissionsprotokollen kan man læse, hvordan anklagerne beskyldte et af Supremannias vidner for, at han:

65. ASK 1514b, littra A. Dette stemte godt overens med de regler, der blev foreskrevet i justits- og sorteretsreglementerne. KK 925, 8/1 - 1781. KK 926, 19/8 - 1789.

66. ASK 1514b, littra A.

»...med flere andre har været ude hos dem med Sabeler for at beskadige dem og derfor ansaae ham for deres uven og af den Aarsag vilde de ikke contra tilspørge ham...«⁶⁷

Men Suppremannia kunne give igen med samme våben. Han deklarerede om et af anklagernes vidner:

»...at da dette Vidne tiener Pagoden og lønnes af same troer hand sames Vidnesbyrd ey kand fælde ham, og at intet derpaa bør reflecteres...«⁶⁸

Kommissionen var i udgangspunktet imødekommende overfor anklagerne. Da de ønskede at begynde med en bestemt post i klagerne, indvilligede kommissionen heri »...for at viise al mulig føyelighed..«⁶⁹ Guvernementet delte denne imødekommenhed. Da kommissionen gjorde guvernementet opmærksom på, at en af de indiske kommissærer samtidig var anklager, svarede guvernementet, at han trods dette kunne beholde sin plads i kommissionen. I guvernementet havde man:

»...troet fornødent at ansætte ham i denne Commission, omendskiønt velvidende om, at hand har været ude med de undvigte Caster, hvilket er skeet, deels for at tilfreds stille i denne Tiid Casterne og formaae dem at indkomme og deels for at viise vores Upartiskhed i heele Sagen, da vi endog ansadte en Mand til deres Dommere som var fuldkommen paa deres Siide, og hvortil de havde Fortroelighed.«⁷⁰

Imødekommenheden overfor de indiske indbyggere udfordrede her koloniadministrationens retsopfattelse; men hensynet til roen i kolonien sejrede over juridiske principper.

Kommissionen udviste også imødekommenhed overfor det indiske samfund som sådan. Denne form for imødekommenhed kom til udtryk i den måde, kommissionen *spurgte* på. Den forsøgte at respektere de indiske regler og sædvaner – kommissionen spurgte til ret; den søgte ikke selv at definere ret.

På et tidspunkt skulle kommissionen afgøre, om agerdyrkerne var

67. ASK 1512, s. 22 - andre eksempler: s. 18f, s. 28, s. 52, s. 54f, s. 70. Ask 1514b, littra X.

68. ASK 1512, s. 39 - andre eksempler: s. 45.

69. ASK 1512, s. 5.

70. ASK 1514b, littra E. Kommissionens skrivelse til guvernementet er indført under littra D.

forpligtede til at betale en særlig afgift til pagoden, eller afgiften skulle betragtes som en frivillig ydelse. Man bad da en række række agerdyrkere tilkendegive, hvorvidt de havde betalt denne afgift til pagoden, samt hvorvidt de mente at være forpligtet hertil. Kommissionen fik en række indbyrdes forskellige svar. Den var imidlertid nødt til at beslutte sig, og i overensstemmelse med de fleste svar 'erfarede' kommissionen »..at denne Afgift er en frievillig Gave som af Moradorene gives efter behag til Pagodens underholdning..«⁷¹ Beslutningen blev ikke taget under indtryk af, hvad kommissionen selv fandt rigtigt; men under indtryk af, hvad den kunne 'erfare' om gældende ret og sædvaner. I 1789 besluttede koloniadministrationen i øvrigt det modsatte: nu blev den samme afgift anset som noget, alle var forpligtet til at betale⁷². I andre tilfælde havde kommissionen brug for at vide noget om det indiske samfunds regler for udfærdigelse og underskrivelse af gyldige dokumenter. I atter andre drejede det sig om ansvarsfordelingen mellem pagodens betjente⁷³.

Efterhånden gik kommissionens arbejde imidlertid mere og mere i stå, dels på grund af de omstændelige procedurer, dels på grund af udeblivelse og obstruktion fra de stridende parter. Kommissionen forsøgte da at lægge en strammere linie: kommissærene overtog i stigende grad udspørgningen af vidner, man afviste oftere anmodninger om udsættelse, og man begyndte at indkalde vidner under bødestraf⁷⁴. Kommissionen var under pres fra guvernementet. Allerede i kommissoriet blev det gjort klart, at arbejdet skulle afsluttes hurtigst muligt. Et 'Pro Memoria' fra juni 1788 pålagde kommissionen at arbejde hurtigere, og i august fandt guvernementet anledning til at indskærpe overfor kommissionen, at den var bemyndiget til at give 'faldsmålsbøder'⁷⁵.

I kommissoriet hed det, at kommissionen i særdeleshed skulle tage hensyn til »..den naturlige Rett og Billighed og de indiske Sædvaner.« Det generelle indtryk er, at kommissionen ikke pressede en abstrakt europæisk defineret retsforestilling ned over det indiske samfund, men forsøgte at tage hensyn til de konkrete indiske sædvaner. Koloniadministrationen tilstræbte at forvalte en *form for retfærdighed*, der var i overensstemmelse med de indiske regler og sædvaner.

Det var imidlertid ikke nogen let opgave, de fire europæiske kommis-

71. ASK 1512, s. 44.

72. KK 1000, journalsager: 1789, nr. 244.

73. ASK 1512, s. 50, s. 59, s. 65f, s.75f. ASK 1514b, littra Ø.

74. ASK 1512, se f.eks. s. 96ff.

75. ASK 1514b, littra A, littra C.C, littra L.L.

særer var kommet på. De sager, der skulle behandles af kommissionen var i sig selv vanskelige at gennemskue, og i tilgift skulle kommissærerne tage hensyn til en række sædvaner, de ikke var fortrolige med. Der var derfor også grænser for den imødekommenhed, kommissionen kunne opvise. Der var grænser for, hvor store hensyn til de indiske regler og sædvaner koloniadministration kunne og ville tage.

Mistillid til kommissionen

Var imødekommenhed overfor de indiske indbyggers ønsker og respekt for det indiske samfunds anderledes sædvaner et generelt træk ved kommissionens praksis, var der dog et punkt, hvor den stod fast på juridiske principper: kommissionen krævede *beviser*.

Kommissionens første dom var imidlertid lidt speciel, idet den i høj grad var udtryk for et kompromis. Afgørelsen faldt d. 25. marts 1788 i en sag om et beløb, som en pagode mente at have til gode hos Suppremannia. Han havde, mente anklagerne, lovet at dække en gæld, som to forpagtere havde stiftet til pagoden. Der skete nu det bemærkelsesværdige, at et af Suppremannias vidner, som tilsyneladende ikke var centralt placeret i sagen, tilbød at inddrive de manglende penge fra de forpagtere, der oprindeligt havde stiftet gælden. Kommissionen accepterede dette og lod indføre i protokollen, at da Suppremannia med sit løfte om at betale gælden:

»...har søgt meere at forholde Moradorerne at klage ved at tilfredsstille dem med Løfte om at forskaffe den ... af Nelle Forpagtingen til Moradorerne paa Pagodens vegne skyldig værende Quantitet Nellu end virkelig lovet at betale samme, saa friekiendes Suppr: Setti for denne fordring ligesaafuldt som Commiss: maae tilstaae at Moradorernes klager paa Pagodens vegne imod Suppr: ei har været uden Grund.«⁷⁶

Argumentationen manglede konsekvens; men kommissionen undgik at tage stilling til fordel for en af parterne. Suppremannia havde afgivet et løfte, men dog ikke 'virkelig' lovet at betale de manglende penge, og han måtte derfor frikendes. På den anden side medgav kommissionen 'ligesaafuldt', at moradorernes klager ikke var 'uden Grund'.

Den næste dom, der er indført i kommissionsprotokollen, faldt først

76. ASK 1512, s. 56f. Nellu betyder (uafskallet) ris.

20. august. Denne dom afviser et krav mod Suppremannia på 266 Pardau⁷⁷ med henvisning til, at der »..under Sagen er aldeles ikke noget beviist.« Anklageren blev i stedet pålagt at betale bøder på i alt 6 rdl. for »..sine ugrundede og ubeviiselige Beskyldninger mod Suppremannia samt for Trættekærhed..«⁷⁸ I kommissionsprotokollen er kun yderligere en dom omtalt. Også denne dom frikendte Suppremannia. Derudover hævdede guvernementet i begyndelsen af august i en skrivelse til kommercekollegiet, at en del af pengesagerne var forligte⁷⁹.

Med den anden dom fra 20. august demonstrerede kommissionen, at den ville se beviser. Dette krav gjorde sig stærkt gældende i de følgende måneder. I denne periode var det reglen, at sager blev stillet i bero på grund af mangel på beviser. Således bad en gruppe anklagere – de såkaldte Tarragarer⁸⁰ – om, at deres sag måtte blive bedømt på grundlag af beedigede udsagn enten fra dem selv eller fra Suppremannia. Dette nægtede kommissionen. Tarragarerne måtte »..frembringe deres Beviisligheder«, hvis de ville have sagen afgjort⁸¹.

Kommissionens strenge krav til bevisførelsen passede anklagerne dårligt, og de var tilsyneladende ikke forberedt på disse krav. Krav om beviser i retssager var ikke ukendt i den indiske retstradition; men mindre, lokale sager blev oftest afgjort ved voldgift⁸². Sådan afgjorde Tranquebars indbyggere en del af deres indbyrdes stridigheder⁸³, og sådan ønskede de også sagerne mod Suppremannia afgjort.

Allerede i en af klagerne fra efteråret 1787 bad de undvegne guvernøren undersøge deres klagepunkter personligt, eller i det mindste at tillade dem »..at aflægge vor Eed derfor..« Det opfattede koloniadministrationen som et ønske om at afgøre »..alt med Eed, uden Beviiser..«⁸⁴ I en anden klage gentog anklagerne, at de ikke ønskede en kommission, men at guvernøren personligt skulle afgøre sagerne, efter de var fremført af

77. En Pardau var en smule mindre værd end en rigsdaler dansk kurant.

78. ASK 1512, s. 110f. Se også ASK 1514b, littra O.O. Med sorteretsreglementet fra 1789, blev det muligt at idømme bøder på op til 10 rdl. for 'unødigt Trætte'. KK 926, 19/8 - 1789.

79. ASK 1512, s. 118. KK 995, journalsager: 1789, nr. 53.

80. Tarragarerne var en gruppe indere, der havde forpagtet afgiften på kornudmålingen i Tranquebar.

81. ASK 1512, Dette og andre eksempler, se s. 115ff.

82. P. V. Kane History of Dharmasastra, Vol III, Poona 1973. Her gennemgås kravene til bevisførelse i de klassiske indiske lovttekster. s. 304ff. Angående voldgift, se s. 280. Se også J. D. M. Derrett Religion, Law and the State in India, London 1968, s. 280, samt Frykenberg 1965, s. 13.

83. Anker skrev til Schimmelmänn, at han ønskede flere sager afgjort efter indisk skik ved voldgift. EBA B. 9, Anker til Schimmelmänn 15/2 - 1790.

84. ASK 1514b, klage uden littra (dog påtegnet littra E). KK 992, journalsager: 1788, nr. 204.

repræsentanter for hvert parti⁸⁵. Det er tydeligt at anklagerne ikke ønskede en formel, juridisk omstændelig procedure i sagerne mod Supremannia; de ønskede, at guvernøren skulle optræde som voldgiftsdommer.

Fra begyndelsen nærrede anklagerne således en vis mistillid til kommissionen, og de havde kun accepteret den, fordi den vellidte missionær Schwartz accepterede at være mellemmand. Schwartz blev i kommissionsprotokollen beskrevet som »..en Mand Anklagerne havde Fortroelighed til..«⁸⁶. Som kommissionens arbejde skred frem, blev mistilliden mere udtalt.

Anklagerne søgte allerede i februar 1788 om at få beskikket en europæisk 'procurator', hvilket blev dem nægtet⁸⁷. Det tyder på, at de ikke følte sig sikre overfor kommissionen. I maj bad anklagerne i et indlæg, der var tænkt som et afsluttende anlageskrift, kommissionen om at:

»...lade indkalde de i vor Demonstration mældte Vidner og Underskrevne Personer og andre beviisligheder, i fald der skulle mangle i beviiserne for vor sags Tarv, paa det at vor Kundskabs Mangel i at procedere, ey skulle være til Pagodens og det almindelige Velskade...«⁸⁸

Foruden usikkerhed viser ovenstående passage, hvordan anklagerne fremhævede deres uvidenhed om den gældende retspraksis. Det skete flere gange. I begyndelsen af september skrev Tarragarerne til kommissionen, at:

»...naar denne vores Sag skulde undersøges udi Commission: som forholder sig efter Kongens Lov, saa kan vi ikke forsvare i Sagen som ikke ved noget om Rettergang, og eenfoldige Mallabarer som vi ere.«⁸⁹

Tarragarerne ønskede i forlængelse heraf at få deres sag overført til sortetretten. Umiddelbart inden var en anden anklager fremkommet med samme ønske⁹⁰. Da dette skete umiddelbart efter kommissionens anden dom, er det oplagt at gætte på, at de strenge krav til bevisførelsen havde taget modet fra anklagerne.

85. ASK 1514b, klage uden littra.

86. ASK 1512, s. 2. ASK 1330 s. 21. KK 993, journalsager: 1788, nr. 291.

87. KK 996, journalsager: 1789, nr. 237.

88. ASK 1514b, littra Ø.

89. ASK 1514b, littra Q.Q. Se også littra K.K., samt ASK 1512, s. 102f.

90. ASK 1514b, littra P.P.

I løbet af sommeren 1788 begyndte to tendenser at gøre sig gældende i kommissionens arbejde. For det første udeblev vidner og anklagere i stort omfang fra møderne, hvilket generede kommissionens arbejde betydeligt. I få tilfælde blev arbejde i landbruget angivet som grund til udeblivelsen; en grund kommissionen i øvrigt ikke anerkendte. For det andet frafaldt mange tiltalen mod Suppremannia. Den 22. juli frafaldt en anklager en sag på 152 Pardau, og i de følgende måneder fulgte en lang række tiltalefrafald. Sagerne kan være forligte; men Bendix Prahl, som forsøgte at blive anklagerens 'procurator', mente at tiltalefrafaldene skyldtes trusler og bestikkelse fra Suppremannia. Såvel de mange fravær som tiltalefrafaldene kan dog også tolkes som tegn på, at anklagerne havde mistet troen på, at de kunne vinde sager ved kommissionen⁹¹.

Trods forsøgene på at handle i overensstemmelse med indiske regler og sædvaner og trods kommissoriets påbud om en summarisk procedure, imødekom koloniadministrationen på intet tidspunkt ønsket om en mindre omstændelig procedure og bevisførelse i sagerne mod Suppremannia. Som vist ovenfor var det først efter den anden undvigelse, at koloniadministrationen overhovedet udtrykte ønske om at slække på kravene til retspraksis.

Kommissionen mistede efterhånden indernes tillid, og anklagerne gav udtryk for ikke at være fortrolige med kommissionens praksis. I efteråret 1788 gav kommissionens arbejde ikke længere mening. I denne periode kan det bedst beskrives som en blanding af udeblivelser, tiltalefrafald og udsættelser af sager på grund af manglende beviser. Kulminationen på denne udvikling kom med den anden undvigelse i november, og den heraf følgende anmodning om at få en ny kommission sendt ud fra Europa.

Kampen om autoriteten

I det foregående er beskrevet, hvordan kommissionens arbejde i løbet af sommeren 1788 blev vanskeliggjort af voksende modsætninger mellem kommissionen og Suppremannias anklagere. Det afgørende slag om *autoriteten* i kommissionen stod imidlertid allerede efter få ugers arbejde. Mellem 15. januar og 14. februar 1788 holdtes ingen møder. Årsagen var den allerede omtalte klage over kommissionen. Klagen var underskrevet af 85 indere.

Det væsentligste krav i klagen var, at den officielle kommissionsprotokol skulle afstemmes med en 'uofficiel' protokol ført på tamil af

---

91. ASK 1512, s. 95ff, s. 123ff. KK 996 journalsager: 1789, nr. 237.

sorteretsskriveren. Blandt de øvrige krav var, at de indiske kommissærer skulle være mere aktive, og at kommissionen ikke skulle henvende sig til Supremannia på dansk, men gennem tolkene på tamil⁹².

De europæiske kommissærer følte sig angrebet for uhæderlighed og leverede et meget grundigt forsøg på at gendrive anklagerne. Udover en redegørelse indleverede de blandt andet afskrifter af nogle 'afhøringer', de lod foretage af tolkene og de indiske medkommissærer⁹³. Under 'afhøringen' gav de indiske kommissærer udtryk for den samme følelse af underlegenhed og usikkerhed, som anklagerne udviste overfor kommissionen. Som forklaring på deres passivitet erklærede de, at de havde ladet de europæiske kommissærer undersøge sagen alene, da de »..ere meere forstandigere end Vi..« De forklarede også, at de ville »..:/:efter at først paa Europæisk Brug er questioneret:/ siden questionere efter deres Mallebarske Bruug..« Forinden ønskede de dog en oversættelse af den officielle dansksprogede kommissionsprotokol til tamil. Endelig delte de indiske kommissærer anklagerens ønske om at få den officielle protokol afstemt med den uofficelle tamilske protokol⁹⁴.

De europæiske kommissærer kunne på ingen måde acceptere, at de skulle tage hensyn til den tamilske protokol. Gennem deres spørgsmål til de indiske kommissærer havde de konstateret, at denne protokol ikke var dikteret, ikke var underskrevet, at ikke alt var indført i den, at skriveren ikke var en edsvoren betjent, og at den eneste garanti for protokollens troværdighed lå i, at de indiske kommissærer havde tillid til sorteretsskriveren⁹⁵. For de europæiske kommissærer var sagen klar: den tamilske protokol var intet værd, her var blot tale om en samling værdiløse »..Flyve-Blade..«. I redegørelsen til guvernementet gav de denne åbenlyse nedvurdering af den tamilske protokol:

»Hvad er det vel nu for en Tamulisk Protokol, som Anklagerne vil have at vi skal rette os efter, conferere med vores Protocol, og indføre deri hvad som maatte findes i Hiin. Vores Commissorium taler ikke om nogen Tamulisk Protocol, og at vi skulle være forbundne at indføre og underskrive hvad een Sort Skriver der ikke engang er nogen Eedsoren Betient finder for godt at skrive paa nogle løse Ollisser, hvis indhold aldrig er blevet os sagt...«⁹⁶

92. ASK 1514b, littra I.

93. ASK 1512, s. 24. ASK 1514b, littra'erne: K, L, M, N, O og P.

94. ASK 1514b, littra M, littra N.

95. ASK 1514b, littra M, littra N.

96. ASK 1514b, littra K. Ollisser er de tørrede palmeblade, som inderne skrev på.

Atter ses et eksempel på, hvordan den danske koloniadministration var i stand til at suspendere den imødekommenhed, der ellers kendetegnede dens optræden i kasteurolighederne. Undersøgelseskommissionens europæiske kommissærer ville ikke gå på kompromis i denne sag, der dybest set handlede om, hvem der besad autoriteten til at definere rammerne for retfærdighedens forvaltning. Hvis man tilskrev den tamilske protokol gyldighed på linie med den officielle protokol, ville koloniadministrationen miste en væsentlig del af kontrollen med kommissionens arbejde.

Seks måneder senere – d. 28 og 29. juli 1788 – fandt en kort episode sted i kommissionen, som udtrykte den samme konflikt og fik samme udfald. For en gangs skyld blandede de indiske kommissærer sig og bad om, at det samme dag i kommissionen passerede måtte blive meddelt repræsentanter for ‘Maga Nadu Tesattar’ »..for om de derimod skulle have noget at indvende..«. De europæiske kommissærers reaktion kom øjeblikkeligt. Mod de indiske kommissærers stemmer besluttede man:

»...at Commisionen ei fandt sig nødsaget til at gjøre nogen Regnskab for hvad der i Commissionen foregik undtagen til det Kongl. Gouvernement...«⁹⁷

Kommissionen skulle ikke referere til eventuelle autoriteter i det indiske samfund. Den refererede til den eneste virkelige autoritet i kolonien: guvernementet.

Undersøgelseskommissionens imødekommenhed rakte et stykke. Den rakte til at tage hensyn til anklagernes ønsker, til at acceptere de anderledes indiske regler og sædvaner og forsøge at lade dem være afgørende for kommissionens afgørelser. Men ligesom den ikke rakte til at slække på kravene til bevisførelsen, rakte den heller ikke til – nu da koloniadministrationen mod sin vilje var blevet inddraget i ‘interne’ indiske stridigheder – at dele *autoriteten* med nogen.

Herredømmets svære balance

Denne undersøgelse af kasteurolighederne er en ‘case-study’, og det begrænser selvfølgelig rækkevidden af de konklusioner, man kan drage på baggrund af den. Efter min opfattelse illustrerer kasteurolighederne imidlertid tre forhold.

---

97. ASK 1512, s. 99f.

De illustrerer, at koloniadministrationens ideal om ikke-indblanding i indernes interne konflikter var uopnåeligt. De indiske indbyggere stillede krav til danskerne om at udfylde pladsen som områdets øverste autoritet. Det krav, der blev stillet i forbindelse med kasteurolighederne, var, at koloniadministrationen måtte intervenere i indernes konflikter. Med nedsettelsen af undersøgelseskommissionen påtog koloniadministrationen sig denne opgave, idet man forsøgte at intervenere neutralt og i overensstemmelse med de indiske regler og sædvaner. Man var i nogen grad i stand til at respektere indholdet af disse regler og sædvaner, men slækkede ikke på kravene til procedure og bevisførelse. Man afviste endvidere konsekvent at dele autoriteten med indiske instanser. Det lykkedes da også kun for kommissionen at vinde de indiske indbyggers midlertidige accept⁹⁸.

Kasteurolighederne illustrerer tillige, at det danske 'herredømme' i Tranquebar var en skrøbelig og kompliceret balancegang. Under kasteurolighederne balancerede koloniadministrationen mellem en imødekommende og en hård linie over for de indiske indbyggere. Balancegangen blev understøttet af de måder, det var muligt for koloniadministrationen at opfatte det indiske samfund på. Imødekommenheden blev begrundet med, at det indiske samfund var anderledes end det europæiske og derfor krævede særlige hensyn. Disse hensyn tog koloniadministrationen, selv om de ofte kolliderede med de danske embedsmænds retsopfattelse. Den principfaste administration, som sigtede på at opretholde det danske styres autoritet, blev til gengæld begrundet i forestillinger om indernes underlegenhed og upålidelighed. Kunsten var at finde den rette balance mellem disse to holdninger, og man kan konstatere, at det lykkedes for den danske koloniadministration at finde en sådan balance. I det foregående har jeg forsøgt at pejle mig ind på, hvor grænsen mellem imødekommenhed og fasthed gik; men den mest præcise beskrivelse heraf gav guvernementet selv. Man tilstræbte at lade de indiske indbyggere:

»...vederfare ald den Rett og Billighed som dem tilkommer som Undersaatter, samt at viise dem den Eftergivenhed og Mildhed, der kan være i overensstemmelse med den tilbørlige Agtelse og Anseelse en Regiering udkræves...«⁹⁹

98. Arjun Appadurai er i en undersøgelse af et sydindisk tempel i kolonitiden nået til konklusioner, der er relevante her. Han konstaterer at det indiske tempel som institution ligefrem 'inviterede' til statlig intervention, samt at briterne kun tøvende påtog sig denne opgave. Arjun Appadurai: *Worship and Conflict under Colonial Rule*. Cambridge 1981, især s. 105ff.

99. KK 993, journalsager: 1788, nr. 296.

Først og fremmest illustrerer kasteurolighederne imidlertid, at det kun er for en meget overordnet betragtning, at forholdet mellem danskere og indere i Tranquebar kan reduceres til et spørgsmål om 'gode varer til konkurrencedygtige priser'.

Historisk Essay

Tro, viden og politik

Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede

Af Helle Blomquist og Per Ingesman

I 1909 udsendtes en bekendtgørelse, der ved at muliggøre uddeling af nadvervinen i særkalke brød med århundreders praksis ved gudstjenester i den danske kirkes menigheder. Baggrunden var en udbredt frygt for smittefare ved brug af den fælles alterkalk, men et æstetisk motiveret ubehag ved at drikke af samme drikkebæger som andre spillede også en rolle.

Det følgende essay om historien bag 1909-bekendtgørelsen er blevet til i forbindelse med de to forfatters ansættelse som stipendiater under det projekt om dansk forvaltningshistorie, som Statens Humanistiske Forskningsråd igangsatte i 1991. Inden for projektets rammer har fuldmægtig, cand.jur. et phil. Helle Blomquist gennemført en undersøgelse af sundhedsvæsenets forvaltning i det 19. og 20. århundrede, mens forskningsstipendiat, lic.theol. Per Ingesman har arbejdet med folkekirkeordningens tilblivelse 1901-22.

Det forvaltningshistoriske udgangspunkt viser sig især ved essayets fokusering på de lægelige, kirkelige og politiske myndigheders håndtering af nadversagen. Sagen er interessant, fordi den involverede et sammenstød mellem en gammel samfundsautoritet på retræte, kirken, og en ny på fremmarch, lægerne. At den udspillede umiddelbart efter Systemskiftet, der på ny havde bragt forholdet mellem kirke og stat i støbeskeen, tilføjede den en vigtig politisk dimension.

Indledning

I 1899 henvendte en skovrider ved Middelfart sig til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet med et andragende om at få ændret uddelingsmåden for nadvervinen i den danske folkekirke. Han var utilfreds med, at alle nadvergæster drak af den samme alterkalk. Han kaldte brugen af fælleskalken for »sundhedsfarlig« og betegnede den som en »modbydelig Uskik i Kirken«. Harmfuld berettede han om, hvorledes hans familie ved en datters konfirmation under altergangen havde fået plads »efter

en vitterlig Brystsyg Familie«. Da hans andragende ikke førte til noget resultat, forsøgte han sig igen umiddelbart efter Systemskiftet i 1901. Han spurgte den nyudnævnte kultusminister, J.C. Christensen, hvorfor der i en tid, hvor der agiteres så stærkt for bekæmpelse af tuberkulose, dog ikke lyder een stemme »forat faae den Maade forandret, hvorpaa den hellige Nadvere uddeles, der tvinger alle til at drikke af samme Kalk, smittefarlig for Tuberkulose og endnu værre Sygdomme. I min Kreds særlig af Yngre, veed jeg mange der baade væmmes og skræmmes fra at bruge det bedste Naademiddel, af nævnte Grund, det er Synd, det oprøre!«.

Skovriderens harmdirrende henvendelser til Kultusministeriet var ikke enestående. I oplysningstiden i slutningen af 1700-tallet havde de første røster om en mulig smittefare ved brugen af den fælles alterkalk lydt. Sådanne synspunkter vandt dog først virkelig udbredelse i slutningen af 1800-tallet, efter opdagelsen af bakterierne og disses betydning for udbredelsen af smitsomme sygdomme. I årene omkring 1900 gik ønsket om en ændring i uddelingsmåden for nadvervinen som en hel bevægelse gennem den protestantiske verden. I Tyskland fandtes f.eks. en veritabel »Einzelkelch-Bewegung«, som gik ind for uddeling af nadvervinen i små bægre til hver enkelt nadvergæst og agiterede lidenskabeligt for denne sag. Herhjemme blev nadverspørgsmålet genstand for en livlig offentlig debat i hele det første årti af vort århundrede. Det skyldtes ikke blot, at spørgsmålet om en mulig smittefare ved brug af den fælles alterkalk vakte ængstelse blandt mange menige nadvergæster, blandt andet fordi der samtidig foregik en omfattende kampagne for tuberkulosebekæmpelse, men også at sagen blev brugt til angreb på kirken.

Indførelsen af enkeltbægre eller særkalke til de enkelte nadvergæster var en nærliggende løsning på problemet, men den mødte stærk modstand i de fleste kirkelige kredse. En sådan uddelingsmåde for nadvervinen opfattedes som værende i strid med selve nadverens indstiftelse eller i hvert fald med dens symbolske indhold og betragtedes som et brud på kirkens århundredgamle traditioner. På den anden side var anklagen for smittefare ved nadveren så alvorlig, at man ikke kunne sidde den overhørig fra kirkestyrelsens side. Sagen gav derfor anledning til en række administrative tiltag fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. I 1903 kom først to cirkulærer indeholdende renlighedsforskrifter til iagttagelse ved nadverens uddeling, og samme år nedsattes en særlig kommission til behandling af spørgsmålet om en ændret uddelingsmåde. Betænkningen fra denne nadverkommission anbefalede i 1904, at der gaves mulighed for brug af særkalke ved siden af fælleskalken, og det gjorde også det store kirkelige udvalg, der samme år havde nadversagen til fornyet behandling.

I 1907 tog man det første skridt hertil, idet en bekendtgørelse gav adgang til indførelse af særkalke på hospitaler og tuberkulosesanatorier. Til dels på grundlag af erfaringerne med denne ordning udsendtes derefter i 1909 den bekendtgørelse, der omsider åbnede for almindelig indførelse af særkalke i den danske folkekirkes menigheder. På grundlag af denne bekendtgørelse besluttede langt de fleste menighedsråd i løbet af de følgende årtier at gå over til særkalke, således at man i dag kun rent undtagelsesvist finder kirker, hvori der endnu benyttes fælleskalk.

Nogle vil måske betragte denne nadversag som en bagatel, om ikke ligefrem en kuriositet, men faktisk berører den adskillige væsentlige problemer i tiden. I denne artikel vil vi forsøge at bruge nadversagen som et prisme, hvori man kan se en række lægelige, kirkelige og politiske udviklingslinier i det danske samfund i tiden omkring århundredskiftet brydes.

Bakteriologien og dens lægevidenskabelige konsekvenser

I begyndelsen af 1800-tallet havde der været nogenlunde enighed om, at smitsomme sygdomme skyldtes et *kontagium*, et virksomt smittestof, der smittede fra person til person. I det offentlige liv blev denne opfattelse fulgt op med karantæne, når der var risiko for smitte. Koleræens uventede smitteforløb i 1850'erne betød, at lægevidenskaben stillede spørgsmålstegn ved denne teori og vendte tilbage til tidligere tiders lære om *miasmer*, der ved uddunstninger fra jordbunden og andre steder kunne formidle smittestoffet uden personers mellemkomst. Svaret på de smitsomme sygdomme blev derfor hygiejniske foranstaltninger til hindring af uddunstningerne, frem for afsondring af smittefarlige personer.

Bakteriologien ændrede dette billede totalt. Bakteriologien blev ikke udviklet af læger alene, men tillige af kemikere som Pasteur, der påviste specifikke smittestoffer, bakterier, som årsagen til sygdommes opkomst. Robert Kochs opdagelse af miltbrandbakterien i 1876 lå i forlængelse af dette arbejde, og med opdagelsen af tuberkelbacillen i 1882 og koleravibronen i 1883 stod man pludselig med svar på spørgsmål, der havde forvirret den vestlige verdens lægevidenskab i næsten et halvt århundrede. Disse opdagelser blev hurtigt efterfulgt af bud på målrettede kure og helbredelsesmidler, der kunne begrundes i de nye opdagelser.

I det danske hygiejniske tidsskrift blev erkendelsen omsat til praktiske programmer for offentlige hygiejneforanstaltninger som økologiske affaldsprogrammer og kødkontrol. Bakteriologisk sagkyndige som f.eks.

dyrlæger fremhævede, hvorledes netop deres ekspertise ville være afgørende for realisering af disse programmer. For Københavns hospitalsvæsen betød bakteriologien, at et ellers skrinlagt projekt med etablering af isolationslokaler blev realiseret. Kundskabsudviklingen fremkaldte således umiddelbart krav om offentlige foranstaltninger og bevirkede en faktisk realisering af sådanne.

En direkte følge af de nye opdagelser var, at man i den danske lægeverden begyndte at organisere sig. Omkring århundredskiftet opstod en række nye foreninger, der havde enkelte sundhedsopgaver som mærkesager. Formålet med disse foreninger var at vække befolkningens og beslutningstagernes interesse for de pågældende sager og typisk fremme offentlige reformer i overensstemmelse med foreningens opfattelse. Foreningerne var tværfagligt sammensat netop med henblik på at formidle den nyeste og bedste viden inden for lægevidenskab, jura, teknik og forretningsførelse, og et vægtigt argument for de reformer, som foreningerne foreslog, var den ny viden om sygdommes årsagsforhold: Lægevidenskaben var ved at blive et argument for politisk handling.

Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, dannet i 1901, var en af de nye mærkesagsforeninger, og den blev anvendt som model i lægernes interne diskussioner om dannelse af nye foreninger. I 1907 argumenterede lægen Carl Otto over for andre lægekolleger til fordel for dannelse af en kræftforening. Han brugte eksemplet tuberkulose som en model for handling og foreslog, at man skulle gøre, som man havde gjort inden for tuberkulosens område. Man måtte få offentligheden til at forstå, at kræft, ligesom tuberkulose, kunne helbredes. Fra en sådan erkendelse var der en lige vej til opbygning af kræfthospitaler, hvor lægeforskningen kunne få fri adgang til patientmateriale, der kunne danne baggrund for den nødvendige forskning. Carl Otto gav dermed udtryk for, at der var en sammenhæng mellem lægernes kundskabsudvikling, offentlighed og politik, en sammenhæng, der netop havde vist sig på tuberkulosens område.

I den traditionelle lægevidenskab har kampen mod tuberkulosen næsten fået paradigmatisk karakter. Det var opdagelsen af tuberkulosebaccillen, der satte gang i bekæmpelsen af sygdommen. Fremtrædende læger som Christian Saugmann, senere leder af Vejlelfjord Sanatorium, rejste i 1890'erne sanatoriesagen i Den Almindelige Danske Lægeforening og i offentligheden. Derefter kom der en offentlig agitation i samvirke med fremtrædende personligheder, eksempelvis Emil Vett som »fundraiser« og overpræsident V. Oldenburg som organisator. Venstrepolitikerne Holger Rørdam og J.C. Christensen skabte som politisk lobby opbakning for statslige initiativer i form af nedsættelse af en tuberkulosekommission,

Daarlig Luft og Støv for gifter og bringer Smitte

Hold Vinduet aabent i Soveværelset eller Værelset ved Siden af.

Soveværelset paa Solsiden.

Vadsk Gulvet og støv Møblerne af med en vaad Klud.

Luft og bank Sengeklæderne hyppig.

Styrk dit Legeme — Sky Gift og Smitte

Hold Legemet rent — bad og vask!

Børst Tænderne hver Dag.

Daglig Brug af bajersk Øl, Snaps og Vin svækker Legemet og gør det modtageligt for Sygdom.

Smit ikke andre ==

Spyt ikke paa Gulvet eller i Lommetørklædet.

Brug ikke syg Mands Klæder og Sengetøj før Rensning.

Giv ikke Børn raa Mælk.

Fig. 1. Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse fik i 1904 statsstøtte til afholdelse af foredrag om tuberkulosen og dens bekæmpelse. Karakteristisk for hele det folkeopdragende sigte bag foreningen besluttede den fortrinsvis at bruge midlerne på foredrag for børn i skolens ældste klasser. Foreningen fik kultusminister J.C. Christensen – der i øvrigt var viceformand i foreningen – til at opfordre skoledirektionerne til at give tilladelse til, at børnene måtte overvære foredragene i skoletiden. I forbindelse med foredragene uddeltes der til hvert barn en lille plakate til at hænge op over sengen eller på en vinduespost. Allerede det første år uddeltes 18.000 plakater. Foto: Statsbiblioteket.

der – stærkt influeret af Nationalforeningen – kom med de forslag til statslig finansiering af anstaltsdriften, der blev realiseret med de to store tuberkuloselove i 1905.

De »nye« læger og sundhedspolitikken

Det er blevet fremhævet, at sundhedspolitikken stagnerede i provisorietiden. Højres ønsker om en medicinalreform strandede på modstand fra Venstre, og Venstres ønsker om reform inden for området prostitution og

kønssygdomme stødte på modstand fra Højre. Modsætningerne mellem Venstre og »de etablerede« inden for sundhedsvæsenet fortsatte efter Venstres regeringsovertagelse i 1901, hvor Alberti som justitsminister kom i modsætning til den øverste centrale sundhedsmyndighed, Sundhedskollegiet, og uden Sundhedskollegiets medvirken ændrede lov om prostitution og gennemførte den nye lovgivning om statstilskud til tuberkulosebekæmpelse. Konflikterne kulminerede med, at Sundhedskollegiet kollektivt nedlagde arbejdet, og der flød bebrejdelser mod Alberti for at have tilsidesat den lægelige sagkundskab i en række konkrete sager ved at have forbigået Sundhedskollegiets indstilling.

Men var det virkelig sådan, at Venstre forbigik sagkundskaben ved at tilsidesætte Sundhedskollegiet? Næppe. Fremtrædende venstremænd som Niels Neergaard havde nær forbindelse med nogle af tidens mest progressive og nytænkende læger, som kønssygdomseksperten Edvard Ehlers, den senere vicesadslæge for København Axel Ulrich samt formanden for Det Medicinske Selskab E.A. Tscherning og bakteriologen C.J. Salomonson. Inden for Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse var der to læger, der helt stillede sig på den linie, som Alberti fulgte i tuberkulosespørgsmålet, nemlig Carl Lorentzen, der tillige skrev i Albertis blad *Dannebrog*, og professor Knud Faber, der ikke var tuberkuloseekspert, men altså forbundet med foreningens virke. Faber blev senere formand for Medicinalkommissionen 1908-22, der lagde grunden for en reform af det danske sundhedsvæsen. Forholdet var derfor snarere det, at der var opstået en lægevidenskabelig elite uden for Sundhedskollegiet. Denne elite havde sin basis på sygehusene og i embedslægevæsenet fremfor på universitetets lægevidenskabelige fakultet, og den havde taget andre initiativer på sundhedspolitikens område end den del af Sundhedskollegiets medlemmer, som var i konflikt med Alberti.

Tanken med Sundhedskollegiet var, at det skulle rådgive Justitsministeriet i lægevidenskabelige spørgsmål. Denne opgave fik kollegiet vanskeligere ved at løse i 1890'erne. Kundskabsudviklingen gik hurtigt, og kollegiet kunne ikke nå at optage nye medlemmer i samme takt. Kollegiet var selvsupplerende. De fleste medlemmer forlod det ved død eller afgang i en alder af 70-80 år, og en embedsperiode på 20 eller 30 år var ikke usædvanlig. I en periode, hvor udviklingen gik særlig hurtigt, måtte dette sætte kollegiets ekspertise i forlegenhed, ikke på grund af kollegiets absolute gennemsnitsalder, for den var måske ikke alarmerende høj i forhold til topembedsmænd inden for den øvrige administration, men fordi der ikke hurtigt nok var mulighed for at optage ny ekspertise i »bunden af systemet«. Kollegiet var ikke fleksibelt i en forandringens tidsalder. Tidens

store spørgsmål var bakteriologien, men den ledede bakteriolog, C.J. Salomonsen, der stod som pioneren for en hel ny bevægelse inden for lægevidenskabens område, var ikke medlem af kollegiet, og en af 1870'ernes ledende hygiejnikere, C.G. Gædeken, der var medlem indtil sin død i 1900, var en sjælden gæst ved kollegiets møder de sidste år.

Bakteriologien gav lægerne mulighed for at forbinde sig med den opkommende naturvidenskab og kunne således befæste lægernes intentioner om at fremstå som naturvidenskabelige læger i modsætning til de traditionelle, uautoriserede helbredere. De unge læger, heriblandt Faber, var som aktive inden for universitetets mure med til at lægge afstand til den tidligere generation og hævde en ny og mere fremtrædende plads for lægevidenskabens. Lægernes status både inden for og uden for den videnskabelige verden blev markant forbedret, og den nye status blev knyttet til de unge læger, der fagligt forbandt sig med den nye videnskabelige opfattelse og med det nye politiske parti, Venstre. De var opfyldt af tanker om at opnå deres retmæssige plads i samfundets organer og varetage de opgaver i forhold til befolkningen, som de mente, at deres videnskabelige standpunkt og praktiske kunnen gav dem mulighed for. Organisatorisk styrkede de sig ved en centralisering af Den Almindelige Danske Lægeforening og ved opbygningen af specialforeninger, hvori de nye videnskabelige specialiteter kunne udvikles. Kollegiale regler blev vedtaget, således at ukollegial konkurrence kunne imødegås og ikke-autoriseret sundhedspersonale holdes ude fra sygebehandlingen.

En del af disse progressive læger havde direkte det overordnede program at virke for højnelse af sundheden i befolkningen. Det var et program, som de havde overtaget fra hygiejnikerne Emil Hornemann og Gædeken, og som de udmøntede i faglige selskaber, såsom Det Medicinske Selskab og Selskabet for Sundhedsplejen, der var et tværfagligt selskab af naturvidenskabsmænd, læger og ingeniører med det formål at fremme den offentlige sundhedspleje. Begge selskaber interesserede sig livligt for det københavnske kloaksystem ud fra hygiejniske synspunkter, og de repræsenterede det fælles netværk mellem fremtrædende teknikere, erhvervsfolk, læger og administrative jurister, hvoraf enkelte også optræder på og beskrives af Povl Eller i hans omtale af P.S. Krøyers store billede *Industriens mænd*, som han sammenstiller med samme kunstners maleri *Finsenhospitalets sygesal*. Povl Eller sætter i sin analyse af disse to billeder sagen på spidsen, idet han siger, at det var ingeniører som G.V. Hagemann og Vilhelm Jørgensen, der havde gjort det muligt for Finsen at yde sin største bedrift, opdagelsen af lysbehandling til helbredelse af tuberkuloseformen lupus, en behandling, som han havde gennemført på Vejle fjord Sanatorium, hvis opførelse Hage-

mann havde stået bag. En central skikkelse på samme billede af *Industriens mænd* er foruden Hagemann juristen V. Oldenburg, der dermed knyttede forbindelsen til samfundets regulering af tuberkulosespørgsmålet.

Det var denne kreds, der havde modernisering af Danmark, såvel politisk som erhvervsmæssigt, på sit program, der tillige var en primær drivkraft bag tuberkulosebekæmpelsen. Denne sag kom derved til at indbefatte nogle elementer af både politisk, social og kulturel karakter. Den koncentration og styrkelse af industriproduktionen, der fandt sted i 1890'erne, fik det offentlige til at interessere sig for de problemer, der virkede hindrende for en mere effektiv produktion. Man fik øjnene op for sammenhænge mellem arbejdsulykker og alkohol og mellem alkoholmisbrug og tuberkulose. Kampen mod tuberkulosen indgik i en sammenhæng, hvor der i produktionslivet var opstået et øget krav til folkesundheden. Men den drejede sig også om opdragelse af befolkningen til civiliseret adfærd, om bolighygiejne, om ædruelighed, om national kappestrid for at stå forrest blandt verdens nationer i sygdomsbekæmpelsen – og om indflydelse i statens sundhedsvæsen og på statens ressourcer.

Omkring århundredskiftet var der en række forhold, der markerede lægernes og sundhedspolitikens ændrede status i forhold til tidligere. Lægerne var blevet mere specialiserede og havde bedre svar på sygdomsspørgsmål. De havde en forøget status i den videnskabelige verden og en styrket organisatorisk position inden for de faglige og interessebetonede selskaber samt inden for helbredelsesanstalterne. De nye læger blev optaget i tidens praktiske, kulturelle, teknologiske og politiske elite. Lægen forenede i sin person den nu anerkendte naturvidenskabelige viden med praktisk erfaring i helbredelse, høj etik og medmenneskelighed.

Disse forhold synes samtidig at levere svarene på, hvorfor processen omkring tuberkulosebekæmpelsen forløb, som den gjorde. De unge læger, der var bærere af den nye videnskabelige erkendelse, var uden for den indflydelse, der lå i det etablerede centrale sundhedsvæsen, først og fremmest Sundhedskollegiet. Deres indflydelsesmuligheder lå i stedet i en alliance med det opkommende politiske parti og den elite, der var ved at forme sig omkring opgaven Danmarks industrialisering.

Præsterne og moderniseringsprocessen

Lægerne var en profession, der blev båret frem af den samfundsmæssige udvikling i anden halvdel af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. århundrede. Præsterne var i den omvendte situation. Den samfundsmæs-

sige moderniseringsproces, Danmark gennemgik, var ikke til gavn for den danske gejstlighed. Den var tværtimod en direkte trussel mod standens traditionelle position i det danske samfund som en indflydelsesrig faktor på det ideologiske plan.

I modsætning til de nye læger, der bevidst satsede på at fremstå som talsmænd for fremskridt og oplysning, var præsterne åbenlyst i fare for at komme til at spille den modsatte rolle. Det var nemt at se dem som ideologiske mørkemænd, der ønskede at holde folket hen i uvidenhed og tilbagestående for at bevare egen magt og indflydelse. At kirken i proviso-riårenes alliance med Højre så tydeligt koblede sig til den politiske reaktion, gjorde det betydeligt nemmere for dens modstandere at fremstille præsterne i dette billede. Det ses i den antikirkelige agitation, der med rødder i Søren Kierkegaards kirkekritik førtes frem både af den litterære bevægelse omkring Georg Brandes og det moderne gennembrud og af den socialistiske bevægelse i Socialdemokratiet.

Præsterne kunne måske godt se tidens trusler mod kirken og kristendommen, der ville undergrave eller helt fjerne deres egen samfundsmæssige position, men de havde svært ved som lægerne med deres mærkesagsforeninger at gøre en bevidst indsats for at styrke deres autoritet i befolkningen. En af følgerne af præstestandens høje grad af tilslutning til Højre var tværtimod, at kirken dermed bragte sig i et modsætningsforhold til den brede befolkning på landet, som ellers næppe var ukirkeligt indstillet.

Der var et gammelt modsætningsforhold mellem præsterne og de vakte kredse i befolkningen. I første halvdel af det 19. århundrede var gejstlighed og statsmagt gået hånd i hånd i en bekæmpelse af de folkelige vækkelsesbevægelser, til tider med meget hårdhændede metoder som fængsling og tvangsfjernelse af børn. I anden halvdel af det 19. århundrede, hvor statskirken var afløst af folkekirken, og der var indført religionsfrihed, var situationen en anden, men den samme tendens sporede stadigvæk. Fra kirkens side tog man initiativer, der gik direkte imod de mest rabiate retninger, som baptister og mormoner, men også i forholdet til de store folkelige bevægelser, Indre Mission og grundtvigianismen, kendetegnedes kirkeledelsen og gejstligheden af en udpræget øvrighedstankegang. Først i løbet af det 19. århundredes anden halvdel skete en tilnærmelse mellem præsteskrabet og de kirkelige retninger. Stadigvæk stod de folkelige vækkelser dog som en udfordring til den officielle kirke og dens gejstlighed, og især i Indre Mission lå en latent trussel om masseudtræden og frikirke dannelse – en trussel, som man i øvrigt bevidst spillede på i missionsbevægelsens ledelse.

Præsterne så ikke som lægerne vigtigheden af at etablere sig på en autoritativ måde i offentlighedens bevidsthed. Præstestandens egen selvforståelse pegede ikke udad mod samfundet, men indad, mod standen selv og dens placering i kirken. Meget karakteristisk så en udbredt strømning blandt de danske præster, en »tredje retning« mellem Indre Mission og grundtvigianismen, gejstligheden som den egentlige repræsentant for kirkeorganismen, som *det kirkelige centrum*.

Det var i indremissionsk orienterede kredse, man fandt de mest fremsynede kirkelige personer. Især må fremhæves kredsen omkring det københavnske kirkefond, hvor man indså betydningen af en udadvendt og socialt engageret indsats. Kirkefondets ledende teolog var Henry Ussing, men ellers var kredsen domineret af lægfolk. Blandt disse var også socialt engagerede forskere som statistikeren og økonomen Harald Westergaard, der kombinerede en videnskabelig indsats for at forstå den samfundsmæssige udvikling med en kristeligt motiveret indsats for at råde bod på de negative sociale konsekvenser af denne samfundsudvikling.

At Indre Mission var den af de kirkelige retninger, som var bedst til at organisere sig og finde fælles fodslag, styrkede imidlertid kun fjendebilledet af kirken som en reaktionær institution. Derfor blev modsætningsforholdet mellem kirken og dens modstandere nok trukket betydeligt skarpe op, end det i grunden var. Især udvikledes der en næsten åben krig mellem Indre Mission og Socialdemokratiet, som på begge sider radikaliserede den gensidige afstandtagen. I Indre Mission nærmest svælgede man i frygt for de gudløse socialister, i Socialdemokratiet var man til gengæld tilbøjelig til helt at affærdige kirken som udtryk for den sorteste reaktion og kristendommen som en i bund og grund livsfornægtende religion.

Nadversagen rejses

At der skulle være smittefare, i værste fald direkte livsfare, forbundet med nadverens indtagelse, var naturligvis »gefundenes Fressen« for kirkens fjender. Hele den agitatoriske brug af nadversagen må vi dog lade ligge her, hvor vi først og fremmest vil beskæftige os med de ansvarlige myndigheders, de lægelige, kirkelige og politiske autoriteters, håndtering af sagen.

Den mulige smittefare ved brugen af den fælles alterkalk var et emne, der hos nogle – som f.eks. den indledningsvis nævnte skovrider og hans familie – fremkaldte stærkt følelsesladede reaktioner, men hos andre satte gang i mere rationelle overvejelser om, hvorledes smittefaren kunne und-

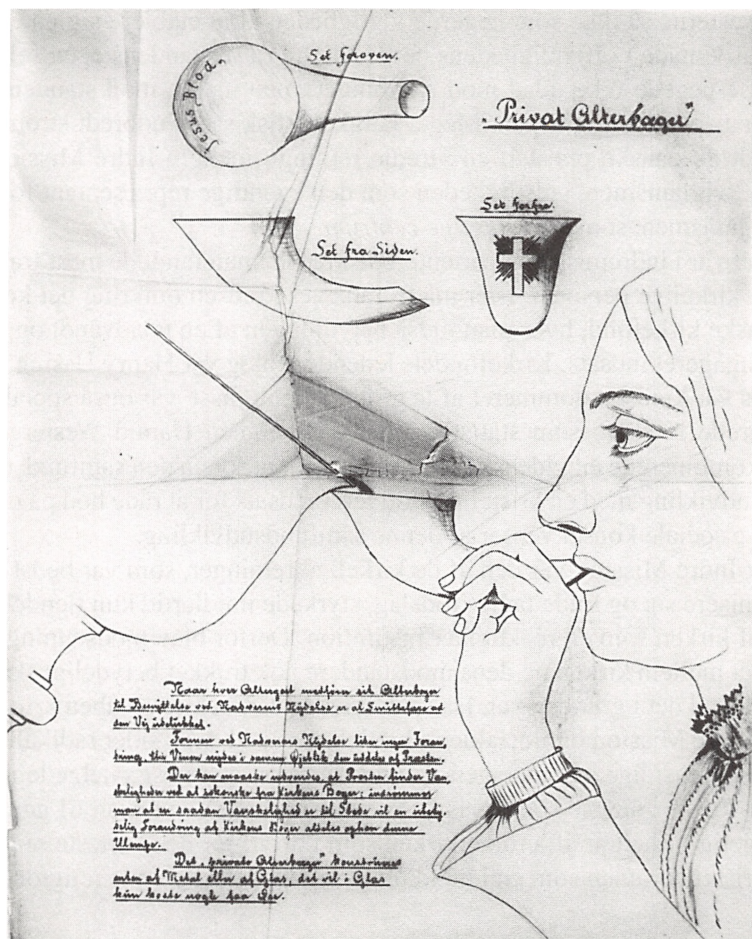

Fig. 2. Nadversagen virkede engagerende på mange mennesker. Det ses i den offentlige debat, og det ses i den stribe, mere eller mindre fantasifulde forslag til en ændret uddelingsmåde for nadvervinen, der i årene efter århundredskiftet indkom til Kultusministeriet og til de kirkelige forsamlings, der kom til at behandle nadversagen. Den nedsatte nadverkommission modtog f.eks. fra en provst et forslag om, at brødet skulle være således udformet, at det kunne dypes i og opsuge vinen, mens en præstefru sendte nogle æsker med prøver af »indkapslet Altervin«. En mand i København sendte til Det kirkelige Udvalg et forslag til ordning af spørgsmålet om alterkalken, som i al sin enkelthed gik ud på »at uddele Vinen som den findes i Naturen i den rene Vindrue; at uddele den røde Drue, som Gud har skabt den, i stedet for »Kirkevinen«. Til ministeriet selv indkom blandt andet et forslag fra en kirkesanger om indførelse af engangsbægre af papir og et udkast fra en kordegn til en »Læbe- og Skægholderkrans til Alterbægre«. Det her viste forslag til »Privat Alterbæger«, der i virkeligheden blot er en lille drikkekrug, hvori præsten skal hælde vinen, indsendtes i 1902 til Kultusministeriet af den kendte sølvvarefabrikant Carl M. Cohr i Fredericia. Foto: Rigsarkivet.

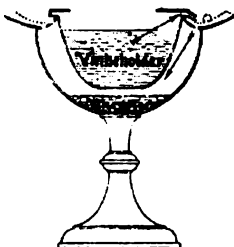
gås. Adskillige henvendelser til Kultusministeriet i nadversagen kom fra fabrikanter, der mente at have opfundet »smittefri« alterkalke og nu øjnedes lukrative afsætningsmuligheder. Faktisk var det en sådan henvendelse, fra den københavnske grosserer Theodor Møller, der for alvor satte gang i hele den danske nadverdiskussion.

Den 30. oktober 1902 henvendte Theodor Møller sig til det danske kultusministerium med en ansøgning om ministeriets anbefaling af en af ham konstrueret alterkalk. Som bilag til andragendet vedlagde han en anbefaling fra formanden for Den Almindelige Danske Lægeforening, S. Meyer, der var tiltrådt af formanden i forretningsudvalget for Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, lægen og Venstrepolitikerens Holger Rørdam.

Efter at have modtaget Møllers andragende bad Kultusministeriet i overensstemmelse med sædvanlig praksis i den slags sager Sjællands biskop, Th. Skat Rørdam, om en erklæring om sagen. Biskoppen svarede den 14. november 1902, at han måtte fraråde anbefaling af alterkalken, idet den efter hans mening var ubrugelig i praksis. Med hensyn til den lægelige anbefaling hæftede Skat Rørdam sig ved lægeerklæringens ord om, at alterkalken kun »for en stor Del« fjernede smittefaren. Det betød, at den alligevel ikke ville kunne forebygge de ængsteliges smittefrygt. Tværtimod ville »selve dette Apparats opsigtsvækkende Konstruktion og Brug« i høj grad tjene til at vække en sådan frygt også hos dem, der ellers ikke ville være tilbøjelige til at tænke derpå. Som følge heraf meddelte ministeriet Møller, at det ikke kunne anbefale hans alterkalk.

Det fik dog ikke Møller til at give op. Han fik anbefalelseserklæringen fra Lægeforeningens formand tiltrådt af endnu en hel række bekendte læger, hvorefter han lod den offentliggøre i forskellige dagblade, deriblandt i *Kristeligt Dagblad* den 29. december 1902.

Med offentliggørelsen af de mange ansete lægers underskrifter på erklæringen om smittefaren ved fælleskalken og anbefalingen af Møllers alterkalk som et alternativ til denne var der rettet et åbent angreb på selve kernen i den kristne gudstjeneste, et angreb, som kirken ikke kunne sidde overhørig. I et indlæg i *Berlingske Tidende* den 8. januar 1903, under overskriften »Er der Smittefare ved Brugen af Alterbægeret?«, tog Sjællands biskop handsken op. Hans udgangspunkt var, at det kirkelige tilsyn havde pligt til at gøre sit til at afværge en eventuel smittefare ved alterbægeret, hvilket efter hans mening kun kunne ske ved indførelsen af særkalke. På den anden side måtte det også være det kirkelige tilsyns pligt »ikke uden fuldgyldige Grunde og Beviser at gøre Skridt til en saadan Forandring, som vel ingenlunde vilde gøre Indgreb i Nadverens Væsen,

Som Gennemsnitstegningen viser, bestaar Kalken af et almindeligt Alterbæger, paa hvis øverste Rand der hviler en Krans med 15 Mundstykker; i dennes indre Kreds findes Beholderen til Vinen frit anbragt.

Under Brugen holder Præsten Kalken paa sædvanlig Maade, Vinen flyder da gennem den i Vinbeholderen anbragte Tud ud i Mundstykket. Mulige Vinrester løber gennem et Hul i Mundstykkets Bund ned i det under Vinbeholderen værende Rum (Alterkalkens Bund). Naar den næste Altergæst skal drikke, drejer Præsten den indvendige Beholder saa meget, at Tuden hviler i Hakket udfor det næste Mundstykke og saaledes fremdeles til alle 15 ere benyttede, da skiftes Kransen.

Paa Kransen findes der anbragt en Knop, der viser, hvor der bør begyndes.

Fig. 3. Theodor Møllers »smittefri alterkalk« var en fælleskalk, der ved en sindrig mekanisme var indrettet således, at vinen successivt kunne hældes ud i en række små skålformede aflukker, hvoraf den enkelte nadvergæst så skulle drikke, idet eventuelle vinrester herfra ikke kunne løbe tilbage i den rene vin, men opsamledes i en særlig beholder i fælleskalkens bund. Den her viste redegørelse for kalkens opbygning og funktion stammer fra Møllers »reklamemateriale« fra 1902-03. Foto: Rigsarkivet.

men dog vilde kunde volde Anstød for mange troende Mennesker, som da maatte give Afkald paa den dybe Symbolik, som ligger deri, at alle Nadvergæster drikke af et og samme Bæger«. Biskoppen anmodede derfor de læger, der havde underskrevet erklæringen, om offentligt at besvare to spørgsmål: for det første om der kunne påvises noget tilfælde, hvor der var påført nogen en smitsom sygdom ved at drikke af alterbægeret, og for det andet, om det kunne påvises, at der var blot tilnærmelsesvis så stor fare ved den nuværende benyttelse af kalken som ved at komme i nær berøring med ukendte mennesker f.eks. i en kirke, et teater, en jernbanevogn eller en sporvogn eller ved at færdes på en bys gader i blæsevej, »hvor

man uundgaelig indaander en Mængde Støv indeholdende Partikler af allehaande smittebærende Stoffer«. – Indirekte spurgte Skat Rørdam således lægerne, om ikke der var tale om en helt overdreven smittefrygt – præcis som det var blevet hævdet i maj 1901 af Carl Lorentzen i en artikel i *Dansk Sundhedstidende*.

Lægeforeningens formand besvarede spørgsmålene i *Berlingske Tiden* den 10. januar 1903. Til det første spørgsmål måtte han svare nej; men han påpegede tillige, at det næppe nogensinde ville være muligt at føre noget sådant bevis. Til det andet spørgsmål svarede han ubetinget ja, idet han erindrede om, at der her ikke var tale om smitte gennem luften, men ved berøring – hvad biskoppen ikke syntes at have bemærket. Man havde ifølge Meyer talrige eksempler på overførelse af smitte på den måde, at en sund kom til med sin mund at berøre en genstand, der havde været benyttet af en smittende. Ingen ville kunne nægte, at når smitte kunne overføres på denne måde, så lå der en fare for altergæsterne i at benytte samme kalk som andre. Af disse grunde fandt Meyer den nuværende fælleskalk uheldig. Theodor Møllers nykonstruerede kalk var en forbedring, om end der også ved den forelå en mulighed for smitteoverførsel. Også efter Meyers mening kunne smittefare kun fuldstændigt undgås ved, at hver altergæst fik sit eget bæger.

Sundhedskollegiets erklæring indhentes

Lægernes erklæring og den påfølgende debat mellem Skat Rørdam og Meyer vakte voldsom opsigt i offentligheden, og spørgsmålet om smittefaren ved det fælles alterbæger og mulige foranstaltninger til at undgå den drøftedes overalt i bladene. En følge af debatten var, at biskop Skat Rørdam nu bad Kultusministeriet indhente en officiel erklæring fra landets højeste autoritet på det medicinske område, Det kongelige Sundhedskollegium.

Sundhedskollegiets erklæring forelå den 23. februar 1903 og afviste helt tanken om »smittefri alterkalke«. Tværtimod pegede den på indførelsen af særkalke som den eneste løsning på problemet med den påpegede – og også efter Sundhedskollegiets mening reelt foreliggende – smittefare ved brugen af fælleskalken. Som følge af denne erklæring anmodede Kultusministeriet Sundhedskollegiet om et udkast til hygiejniske regler, som ministeriet kunne foreskrive præsterne til midlertidig iagttagelse ved nadverens uddeling, indtil den af kollegiet anbefalede ændring i nadveruddelingsmåden eventuelt kunne gennemføres. Disse regler tilstillede Sund-

Afskrift.**Danske Lægers anbefaling.**

Efter Deres Anmodning skal jeg herved afgive følgende Erklæring:

Det har længe været erkendt, at den Maade, hvorpaa Kalken benyttes ved Altersgangen, indeholder en betydelig Fare for Altersgasterne. Det er nemlig *fuldstaaet bevis*, at der findes flere og meget alvorlige *smittede Sygdomme i Munden og paa Læberne*, der kunne overføres til andre Personer baaede ved *kortvarlig Berøring* og ved *Berøring af Slim eller Vædske* fra de Angrebnes Læber og Mund. Da det ved den Maade, hvorpaa Kalken nu bruges, *end ikke ved essentil Forstigtighed* fra Præstens Side er muligt at sikre sig mod *Berøring* af det Sted af Kalken, som en anden har berørt, er *Faren for Smitte absolut Hvirde*.

Enhvert Forsøg paa at ophæve denne Fare maa derfor fra lægevidenskabeligt Side hives med *Omde*. Da det forekommer os, at en *Allerkalk* af den Konstruktion, som De har foreslået os, for en stor Del *spærrer den Fare for Smittoverførelse*, der ellers er tilstede, men vi, at vi fra et lægevidenskabeligt Standpunkt maa *anbefale den*.

Dr. med. S. Meyer,
Formand for den alm. danske Lægeforening.

Dr. med. H. G. Høivad, Stiftsfuldm. Vejle, Form. for Vejle og Skanderborg Amters Lægeforening.	Dr. med. J. V. Wichmann, Form. for Nørre- og Sønderbohus Lægeforening.	Dr. med. W. Thomsen, Form. for København Lægeforening.
Vilhelm Ryder, Form. for Københavns Lægeforening. Indre By.	Dr. med. P. W. Bellberg, Stiftsfuldm. Viborg, Form. for Viborg og Thisted Amters Lægeforening.	Dr. med. W. Klugegaard, Form. for Vesterbohus og Frederiksborg Lægeforening.
Dr. med. J. J. Kjær, Stiftsfuldm. Ribe, Form. for Ribe og Omegns Lægeforening.	T. T. V. Kampmann, Distriktslæge, Form. for Randers og Omegns Lægeforening.	Dr. med. E. Høist, Stiftsfuldm. Ringkøbing, Form. for Ringkøbing Amt Lægeforening.
Dr. med. Emil Møller, Overlæge, Aarhus, Form. for Aarhus og Omegns Lægeforening.	C. L. K. Thomsen, Form. for Lolland Falsters Lægeforening.	Dr. med. J. Enckow, Stadslæge, Aalborg, Form. for Aalborg Amt Lægeforening.
Sygehistorik A. W. Evertsen, Form. for Hjørring Amt Lægeforening.	Form. Jensen, Form. for Sydvestjyllands Lægeforening.	N. B. Bismark Knudsen, Form. for Djurslands Lægeforening.
Dr. med. J. C. Gerner, Form. for Hørnsholm Lægeforening.	Form. Andersen C. Ussing, Form. for Nordjyllands Lægeforening.	Dr. med. H. Finkelt, Distriktslæge, Form. for Nordvestjyllands Lægeforening.
Distriktslæge Boudrup Hammer, Form. for Midtjyllands Lægeforening.	Dr. med. Chr. Børges, Stiftsfuldm. Gl. Aarhus og Randers Amters Lægeforening.	T. M. Trammor, Stiftsfuldm. Fyen.
Dr. med. C. A. Hansen, Stiftsfuldm. Lolland-Falster.	Dr. med. A. M. E. Børg, Landfuldm. for Sydjyllands Landfuldm.	Dr. med. G. L. Møller, Stiftsfuldm. Aalborg.
Dr. med. G. Schierbeck, Landfuldm. for Nordjyllands Landfuldm.	Dr. med. Tage Hansen, Overlæge, Professor, Aarhus.	
Holger Rørdam, Form. i Forretningsudvalget Nationalforeningen til Tuberkuløses Bekæmpelse. Formand i Selskabet „Fux“.	Dr. med. Schnøstera, Professor, Overlæge, Eykshospitalet Roskilde.	

Fig. 4. Der er to grunde til, at Theodor Møllers alterkalk kom til at spille så stor en rolle i hele nadversagens forløb. Dels ville dens brug stort set ikke betyde nogen ændring i den traditionelle uddelingsmåde for nadvervinen. Dels gjorde Møller et rent ud sagt imponerende fremskudt for sin opfindelse, ikke blot i Danmark, men også i Norge og Sverige. I dette tog han alle midler i brug: han lod udarbejde trykt reklamemateriale med fotografier af kalken og anbefalinger fra både gejstlige og lægelige autoriteter; han henvendte sig til diverse myndigheder og enkeltpersoner på det kirkelige område; og han sørgede for, at der bragtes indlæg i pressen om hans alterkalk. Her ses – i et »genoptryk« fra 1907 – den anbefaling af kalken, som Møller i 1902 fik en række førende danske læger til at underskrive. Foto: Rigsarkivet.

hedskollegiet den 27. april 1903 Kultusministeriet. Kollegiet gjorde dog samtidig opmærksom på, at den beskyttelse mod smitte ved alterkalken, som kunne opnås ved påbud om hygiejniske forholdsregler, var lige så usikker som den, der kunne opnås ved anvendelse af en såkaldt »smittefri« alterkalk. Kollegiet fremhævede derfor »saa stærkt som muligt«, at det anså indførelsen af enkeltbægre for hver altergæst for »den eneste fuldtud betryggende Ordning af dette Spørgsmaal«.

Sundhedskollegiets drivkraft bag formuleringen af kollegiets overordnede holdning til spørgsmålet om smitte ved altergangen var dekanen Sophus Engelsted. Den, der udformede de hygiejniske foranstaltninger, der skulle foretages ved anvendelse af fælleskalken, var Johan Gottlob Ditlevsen. Han var i 1903 67 år gammel. Han havde interesseret sig for bakteriologi og hygiejne, og havde i 1870'erne og 1880'erne været med blandt fornyerne på dette felt. Men i 1903 havde han i mange år været passeret af andre autoriteter, navnlig C.J. Salomonsen.

Da Kultusministeriets anmodning om en udtalelse kom frem til Sundhedskollegiet, afgav Sophus Engelsted første votum i sagen. Han var overlæge på Københavns Kommunehospital i hud- og kønssygdomme, og hans primære bekymring i forbindelse med smittefare ved alterkalken var risiko for syfilissmitte. Han anførte en lang række af eksempler på overførsel af syfilissmitte ved mundkontakt, direkte og indirekte, og trak frem, at dette var almindeligt erkendt. Når han mente, at det nu var på tide at gøre noget ved det i relation til altergangen, begrundede han det ikke med, at erkendelsen af smittefaren var ny, men i, at der nu var vakt frygt for smitte i befolkningen. Da den smittefri alterkalk ikke med sikkerhed kunne fjerne smittefaren, pegede han på indførelsen af særkalke som en udvej.

Ditlevsen var enig med Engelsteds votum. Men han ønskede ikke, at det skulle komme til at se ud, som om kollegiet kun var bekymret for syfilissmitte. Det var jo også andre sygdomme, der havde været tænkt på i Kultusministeriets henvendelse. Ditlevsen foretog derfor en betydelig udvidelse af det risikoområde, som Engelsted havde defineret, idet han fik tilføjet, at syfilis ikke var den eneste sygdom, hvorom en sådan erfaring gælder og »sikkert heller ikke den, som hyppigst giver Anledning til saadan Smitteoverførsel«. Blandt disse sygdomme blev tuberkulosen nævnt som et eksempel blandt mange.

Kollegiet havde ikke påvist en direkte skadevirkning ved den eksisterende ordning, ja, det havde for så vidt tilkendegivet, at dette heller ikke var nødvendigt. Der var efter almindelige videnskabelige følgeslutninger dokumenteret en risiko, og særkalkordningen var en logisk forlængelse af

andre foranstaltninger. Alene konformiteten med andre ordninger blev et argument for ændring: Kirken måtte modernisere sig i overensstemmelse med samfundets normer.

De af Sundhedskollegiet foreslåede hygiejniske forholdsregler nedfældedes i et cirkulære fra Kultusministeriet af 16. maj 1903. Ifølge bestemmelserne skulle der gennemføres den størst mulige renlighed ved opbevaring og uddeling af vinen og brødet. Blandt andet skulle præsten umiddelbart før altergangen vaske sine hænder med sæbe, og under uddelingen af vinen skulle han omhyggeligt dreje alterbægeret for hver altergæst.

Cirkulæret foranledigede en række henvendelser, især fra præster, der anså de foreskrevne hygiejniske forholdsregler for upraktiske og uforenelige med nadverhandlingens højtidelighed. Præsterne fik støtte fra biskopperne, og den 10. september 1903 måtte Kultusministeriet udstede endnu et cirkulære om de hygiejniske forholdsregler ved uddelingen af nadverens sakramente, hvori der toges hensyn til en række af indvendingerne.

Nadverkommissionen nedsættes

Efter at have modtaget Sundhedskollegiets erklæring af 23. februar 1903 havde Kultusministeriet bedt Sjællands biskop om en indstilling om hele sagen. Denne forelå den 28. august 1903. Skat Rørdam gjorde opmærksom på, at man ikke kunne blive stående ved de midlertidige foranstaltninger i cirkulæret af 16. maj. Der måtte træffes en definitiv ordning, hvorved den opskræmte frygt for alterbægerets smittefarlighed kunne bringes til ro. Han indstillede derfor til ministeriet, at der nedsattes en kommission til at tage spørgsmålet om brugen af nadverbægeret under overvejelse. Da Sundhedskollegiet havde gjort gældende, hvad der fra *lægelig* side kunne siges om den overleverede brug af nadverbægeret, burde den eventuelle kommission særlig have til opgave at betænke alle de *kirkelige* hensyn, som burde komme i betragtning, hvis der skulle tillades en ny alterskik. Derfor burde det gejstlige element i kommissionen være det overvejende, idet der dog ved siden af dette skulle stilles en læge som vejleder i eventuelle hygiejniske spørgsmål og en jurist til vejledning i mulige kirkeretslige spørgsmål.

I nøje overensstemmelse med Skat Rørdams indstilling nedsattes ved kongelig resolution af 15. september 1903 den såkaldte Nadverkommission. Til medlemmer af kommissionen udnævntes biskop over Sjællands stift Skat Rørdam som formand, biskop over Aalborg stift Fredrik Niel-

sen, biskop over Ribe stift G. Koch, provst C. Wegener, sognepræst Henry Ussing, redaktør af *Dansk Sundhedstidende*, professor, dr. med. Carl Lorentzen og kontorchef i Kultusministeriet Oskar Damkier.

I Nadverkommissionen diskuterede man først de fremførte grunde til at ændre i den gældende nadverpraksis. Med hensyn til den hygiejniske side af sagen konkluderede kommissionen, at de lægevidenskabeligt sagkyndige nok hævdede, at der var en mulighed til stede for smitteoverførelse ved den hidtidige brug af det fælles alterbæger, men at de dog ikke var i stand til at anføre noget eksempel på, at en sådan smitteoverførelse virkelig havde fundet sted. Sandsynligheden for smitte på denne måde var derfor såre ringe, og det hygiejniske hensyn var da ikke i sig selv tilstrækkeligt til at motivere en ændret nadverpraksis. Det betød imidlertid ikke, at man så kunne se bort fra den indirekte betydning, som det hygiejniske moment havde »ved den Smittefrygt, som unægtelig nu er udbredt i en Del af Kirkefolket, hos nogle maaske endog med en saadan Styrke, at Frygten for Smitte holder dem borte fra Herrens Bord«. Dertil kom så det æstetiske hensyn, som kommissionen tillagde langt større vægt end det hygiejniske hensyn. Det ubehag, der af mange følte ved at drikke af samme bæger ved altergangen, »nu da man i det private Liv for store Kredses Vedkommende helt er kommen bort herfra«, beroede ikke på forbigående stemninger og følelser, men på en historisk udvikling, »som nu er naaet til Kirkens Nadvermaaltid«. Det kunne næppe ventes, at der i fremtiden ville indtræde en tilbagegående bevægelse, man måtte tværtimod snarere vente en videre udbredelse af denne følelse af ubehag.

Efter diskussionen af problemets omfang og karakter drøftede man i Nadverkommissionen de forskellige forslag til ændringer, der kunne komme på tale: benyttelse af sugerør, indførelse af »smittefri alterkalke« samt enten anvendelse af indkapslet vin eller dypning af brødet i vinen. Ingen af disse løsningsmuligheder forekom dog kommissionen tilfredsstillende. Indkapslet vin ville f.eks. være i strid med nadverens indstiftelsesord, mens sugerør næppe ville tilfredsstille nadvergæster, der var bekymret for smittefare. Om de såkaldte »smittefri« alterkalke udtalte Nadverkommissionen, at de byggede på en mekanik, »som man maa finde ulidelig paa det hellige Sted og forstyrrende for Andagten«. Man nåede derfor frem til, at indførelse af enkeltbægre var den eneste reelle mulighed for at imødekomme ønskerne om en forandring i nadverens uddelelingsmåde. En sådan forandring måtte dog ikke påtvinges nogen. Man måtte bevare den gamle nadverskik for alle dem, der følte sig bundet til den, samtidig med at der blev givet tilladelse til at benytte enkeltbægre for dem, der måtte ønske dette. Et mindretal i kommissionen foreslog, for at

give de enkelte nadvergæster størst mulig tryghed, at det skulle tillades de nadvergæster, der måtte ønske det, selv at eje og ved altergangen bruge deres egne særkalke. Kommissionens flertal holdt imidlertid bestemt på, at en sådan tilladelse ikke burde gives.

Sundhedskollegiet forespørges igen

Som led i sit arbejde med nadversagen rettede Nadverkommissionen en fornyet henvendelse til Sundhedskollegiet. Man havde i Nadverkommissionen en fornemmelse af, at kollegiet havde ladet sig motivere af hensyn, der lå uden for dets faglige område, og bad derfor den 17. oktober 1903 Sundhedskollegiet om ren besked med hensyn til, om kollegiet var bekendt med noget tilfælde af smitteoverførelse ved altergang.

Svaret fra kollegiet forelå den 9. december 1903. Nadverkommissionens direkte spørgsmål om smitte svarede man ikke på, selv om et enkelt af kollegiets medlemmer, fødselslægen professor Ingerslev, mente, at man måtte give et direkte svar, når man blev direkte adspurgt. Det syntes Engelsted ikke, idet han holdt på, at »Kollegiet ikke finder det rigtigt at diskutere derom med Lægfolk«. Derved blev det. Dette havde dog ikke forhindret Engelsted i at konsultere Edvard Ehlers. Ehlers havde måttet dykke ned i medicinalhistorien for at undersøge, om der var fortilfælde med hensyn til smitte ved altergang. En tysk læge havde i slutningen af 1700-tallet omtalt, at der skulle være en sådan smittefare for de veneriske sygdomme, men det var ikke bekræftet. Den tyske læge havde foreslået hygiejniske foranstaltninger under hensyn til smitterisikoen, og han havde derved fremkaldt en hel byge af gejstlige og lægelige smædeskrifter. Med denne udtalelse liggende kunne kollegiet ikke godt påstå, at der kunne påvises fortilfælde for egentlige smittetilfælde ved altergangen, og Ehlers' udtalelse blev ikke refereret i kollegiets svar.

Tilbage stod en fornemmelse af, at netop den udsatte situation, der var tale om ved altergangen, gjorde det umuligt at konstituere bestemte erfaringer for at påvise, at et givet smittetilfælde var opstået ved altergangen. Man kunne jo ikke adskille situationen ved altergangen fra det almindelige daglige liv. Men risikoen måtte være større end i det almindelige familieliv, hvor fællesspisningen »var gaaet af Brug de fleste Steder«. Altså igen en påmindelse om, at kirken var ude af trit med udviklingen.

Dette må fastholdes i den samlede vurdering af kollegiets holdning. Endemålet var at få særkalcken indført, og kampen blev ført med alle mid-

ler. Engelsted gjorde en tilføjelse til kollegiets svar om, at en fortsættelse med brugen af fælleskalken herefter ikke ville være i overensstemmelse med lovgivningen, idet han henviste til koppelovens § 9, der fastsatte, at den, der var skyld i, at en smitsom sygdom overførtes til sunde personer, skulle straffes. Argumentet viser, at sundhedslovgivningen har spillet en ikke uvæsentlig rolle for kollegiet som støtte for en politisk betonet strid om fremme af sundhedsinteresser.

Engelsteds fortolkning af koppeloven var forkert. Hele kollegiets holdning gik netop på, at man måtte væk fra fælleskalken, fordi man aldrig ville kunne vide, om det var denne, der var årsag til en eventuel smitte. Det var tilmed denne usikkerhed, der blev anvendt som begrundelse for, at man ikke kunne påvise klare smittetilfælde. Argumentationen illustrerer en flig af det fænomen, som Max Weber har udtrykt som fagmenneskets jernbur. De faglige rationaler blev drevet ud i deres yderste konsekvens: Hvis forudsætningen var, at man skulle gøre en indsats for at fremme hygiejnebestemmelser, så har det været en lægefaglig, logisk forlængelse af dette synspunkt at forbinde disse bestemmelser med straf. Problemet var blot, at en betingelse for at idømme straf var, at der skulle være bevist en klar årsagsforbindelse mellem skade og handling, og det var jo netop det, man ikke kunne regne med at kunne påvise her. Det fremgår ikke, at kollegiets medlemmer har været bevidste om denne lapsus. Engelsteds tilføjelse fik lov til at stå ukommenteret, så noget kunne tyde på, at hans bemærkninger er blevet opfattet som rigtige og formålstjenlige.

Selv da Sundhedskollegiet gav de hygiejniske retningslinier for betjening af fælleskalken, var indførelsen af særkalke et klart mål, og de hygiejniske regler blev udformet direkte med det formål for øje at skabe et pres til fordel for særkalke. Ditlevsen tilkendegav over for de øvrige medlemmer, at foranstaltningerne kunne være de forberedende skridt, der kunne åbne befolkningens øjne for nødvendigheden af en ændring i den hidtidige ordning. Det var der øjensynlig enighed om. Dog var den almindelige holdning, at Ditlevsen var gået for vidt på enkelte punkter. Han ønskede f.eks., at kollegiet skulle stille krav om, at det klæde, som præsten skulle bruge ved vask og aftørring, skulle være skoldet i kogende vand. Den senere formand for Sundhedsstyrelsen, Madsen Hoff, mente, at det var nok, at det var renvasket, og resten af medlemmerne tilsluttede sig dette synspunkt. Ditlevsens strenge krav til vaskesituationen synes næsten at gøre den til et ritual i sig selv, og den illustrerer derved det, som den franske mentalitetshistoriker George Vigarello har kaldt en dramatisering af hygiejneforskrifterne. Omkring århundredskiftet var princippet

om håndvask for længst anerkendt og fastslået, og hygiejnikerne følte sig tvunget til i denne periode at gribe til stadig stærkere argumenter for at retfærdiggøre forsigtighedsforskrifter.

Kristelig Lægeforening og nadversagen

En betydelig rolle både i Nadverkommissionens debatter og i de kirkelige diskussioner i det hele taget kom en henvendelse fra Kristelig Lægeforening til at spille. Efter et fællesmøde i Horsens skrev Kristelig Lægeforening den 12. september 1903 til biskoppen i Ribe, G. Koch. Brevet var en erklæring, udarbejdet af et udvalg bestående af foreningens formand, Johannes Brodersen, samt medlemmerne Peter Didrik Koch og Chr. Saugmann. Udvalget anmodede på lægemødets vegne biskoppen om at modtage og ved enhver given lejlighed at benytte til sagens fremme deres erklæring om at virke for indførelse af særkalke som en obligatorisk, landsdækkende ordning, idet det ville være »Den eneste Maade at uddele Vinen paa, som kan anses for fuldt tilfredsstillende«.

Kristelig Lægeforening var dannet i 1897, og i 1903 begyndte den at gøre sig mere gældende i offentligheden. Dens oprindelige formål havde været at yde støtte til lægemissionen i de europæiske koloniområder og at rekruttere blandt de medicinske studenter til denne opgave. Men snart fik den et præg af en forening, der ytrede sig offentligt om sundhedspolitik og sundhedsvæsen. Fra 1903 begyndte dens foreningsmeddelelser at komme i trykt form, således at de blev tilgængelige for en bredere kreds. Og diskussionerne på de årlige fællesmøder drejede sig blandt andet om oprettelse af en kristelig sindssygeanstalt, om kolonien Philadelphia, om alkoholproblemet og det seksuelle spørgsmål. Fælleskalken var et af de mere specifikke emner og en sag, som Kristelig Lægeforening ligesom Den Almindelige Danske Lægeforening roste sig af at have øvet indflydelse på.

Der var op igennem 1800-tallet en række konflikter mellem kirken og lægerne. Men idégrundlaget var fælles. Lægerne tilsluttede sig som andre naturforskere den kristeligt-romantiske helhedsopfattelse. Denne situation var radikalt forandret omkring århundredskiftet. Ændringen i lægernes værdigrundlag blev repræsenteret af positivismens opfattelse af skismaet mellem tro og viden samt udviklingslæren, navnlig Charles Darwins teori med opfattelsen af udviklingen som et stadigt fremskridt. På naturforsker mødet i 1906 fik darwinismen opmærksomhed. Som videnskabelig opfattelse kunne den forenes med den holdning, der havde fæstnet sig

blandt lægerne om, at de var bærere af civilisationen og fremskridtet. Deres videnskabelige holdning havde dermed både et fagligt vidensgrundlag og et etisk værdigrundlag.

Modsvarende var det fornemmelsen hos de kristelige læger, at de var blevet et mindretal på dette tidspunkt. P.D. Koch gav i 1922 som en af foreningens stiftere udtryk for, hvilken betydning foreningen havde haft i årene efter dens stiftelse. Kristelig Lægeforening var et sted, hvor man kunne færdes uden at »være i en-garde-Stilling som ellers saa ofte i hine Tider, hvor det ikke var saa nemt eller morsomt at være en afgjort og bekendende Kristen i de Kredse, hvor man almindeligt færdedes«. Hermed var formuleret det, der af de kristne læger følte som akademikernes og navnlig de naturvidenskabelige intellektuelles problem: at bevare deres kristne tro på trods af deres videnskabelige skoling, at undgå at give efter for den nærliggende fare, at lærdom og videnskab voksede på troens bekostning.

Derfor blev det også værdigrundlaget og samværet med andre kristne læger, der blev det afgørende. I foreningens jubilæumsskrift fra 1922 understregedes det, at det ikke var en sluttet kreds af ligesindede venner, der var foreningens oprindelse. Men med den funktion, som foreningen havde, at være et tilflugtssted for dem, der følte sig i modsætning til de kredse, hvor de almindeligt færdedes, måtte denne sluttethed være nærliggende, og foreningens liv syntes i begyndelsen af 1920'erne at være blevet noget stillestående. I 1903 var det en fremvoksende forening, ivrig efter at markere sin tilstedeværelse over for den ateistiske del af lægevidenskaben, og villig til at gå ind i den offentlige debat – i øvrigt til en vis fortrydelse for enkelte af de første medlemmer, der forlod foreningen, netop fordi de prioriterede det kristne samvær højere end diskussion udadtil. Dannelsen af foreningen var ikke et udtryk for oprør mod sekulariseringen af sygeplejen – den var sket for længst. Den var et udtryk for reaktion mod sekulariseringen af lægernes værdigrundlag. Denne reaktion formede sig dog i sin adfærd – dannelsen af en socialt og politisk debatterende forening – meget lig de lægegrupper, som reaktionen var rettet imod.

De fleste af foreningens medlemmer var praktiserende læger, men der var enkelte specialister. Og det blev navnlig disse, der forsøgte at tage sundhedspolitiske emner op til diskussion i foreningen. Adolph Sell, der var overlæge på kolonien Philadelphia, tegnede psykiatrien, Chr. Saugmann tuberkulosebekæmpelsen. Men selve den faglige argumentation synes at have spillet en mindre rolle i foreningens stillingtagen. Kristelig Lægeforening kunne i nadversagen have valgt at argumentere ud fra Saugmanns speciale, tuberkulosen. Det gjorde man imidlertid ikke, men

valgte i stedet at henvise generelt til smittefare. Det vigtigste argument synes dog at have været »almindelig Renlighed og Sømmelighed«. Kristelig Lægeforening havde dermed markeret en ganske anden form for faglig diskussion end de øvrige lægevidenskabelige fora. Standpunktet var en uproblematiserende holdning, der forenede det før-hygieniske krav om gode manerer med den videnskabelige autoritet, som foreningen som en lægeforening jo trods alt besad i forhold til befolkningen. Det var et klart eksempel på denne symbiose mellem dannet adfærd, moral og videnskabelighed, der netop karakteriserede »Pasteurs børn« frem for tidligere tiders sundhedsapostle eller opdragende skrifter.

Nadversagen henvises til Det kirkelige Udvalg

Nadverkommissionens behandling af nadversagen havde været effektiv. Der havde ikke været nogen større uenighed i kommissionen, og den havde udarbejdet en betænkning med klare konklusioner og konkrete forslag. De argumenter, der var blevet fremført for en ændret uddelingsmåde for nadvervinen, var taget op til diskussion, med en entydig konklusion. Alternativerne til fælleskalken var diskuteret, ligeledes med en entydig konklusion: at kun særkalke var et reelt alternativ. Med henblik på indførelsen heraf havde kommissionen stillet et konkret forslag, der tog stilling til alle de problematiske spørgsmål. Sagen syntes klar – men så gik der kirkepolitik i den.

En af J.C. Christensens første embedshandlinger som nyudnævnt kultusminister i 1901 havde været at ophæve det forhadte kirkeråd, der under voldsomme protester fra Venstre var blevet nedsat administrativt i 1883, og som bestod af samtlige biskopper samt en teologisk og en juridisk professor. Dermed tilkendegav han, at han ønskede at begynde på bar bund med skabelsen af en ny folkekirkeordning. I efteråret 1901 fremsatte han i Rigsdagen fire kirkelige lovforslag, hvoraf det vigtigste var et forslag om indførelse af menighedsråd. Ved fremlæggelsen gav han udtryk for, at han med indførelsen af menighedsråd ønskede at begynde nedefra med opbygningen af den kirkeforfatning, som grundloven havde lovet den danske folkekirke. Om han mente dette, eller det var ren taktik for at få menighedsrådene igennem, har været stærkt omdiskuteret, men realiteten er i hvert fald, at han ønskede menighedsråd *før* en samlet kirkeforfatning.

Fra kirkelige kredse mødte J.C. Christensens lovforslag om menighedsråd voldsom modstand. En adresse underskrevet af 855 præster – over to tredjedele af samtlige præster i den danske folkekirke – anmodede

kultusministeren om, at sagen måtte blive behandlet i en kommission, inden Rigsdagen tog endelig stilling. De kirkelige kredse fik støtte fra Højre, der havde flertal i Landstinget. Det kom til et kompromis mellem på den ene side kultusministerens og Folketingets ønske om gennemførelse af de fremlagte kirkelige lovforslag og på den anden side Landstingets og de kirkelige kredses ønske om en kommission til behandling af lovforslagene inden disses vedtagelse. Ved det store kirkelige lovkompleks af 15. maj 1903 fik Landstinget sin kommission, om end i en ændret skikkelse som en valgt kirkelig forsamling, mens ministeren og Folketinget til gengæld fik tre af de fire kirkelige lovforslag igennem, idet dog menighedsrådene kun blev gjort midlertidige. Det nedsatte kirkelige udvalg fik til opgave at udarbejde et forslag til en kirkeforfatning, og når den var vedtaget, skulle menighedsrådene falde bort, dog senest med udgangen af 1909.

Dermed var der i realiteten igangsat et eksperiment med en demokratisk kirkeforfatning. Ligesom menighedsrådene kun var midlertidige og dermed i praksis et eksperiment med folkekirkeligt demokrati på sogneplan, således var Det kirkelige Udvalg et tilsvarende eksperiment med en valgt forsamling, der repræsenterede hele folkekirken. Udvalget fik nemlig ikke kun til opgave at fremsætte et forslag til en kirkeforfatning. I praksis kom det til at fungere som en rådgivende kirkelig forsamling, der fik forelagt sager til behandling af Kultusministeriet, fik tilsendt andragender udefra og også på eget initiativ tog en række spørgsmål op.

Midt i denne kirkepolitiske situation kom så nadversagen til behandling på Rigsdagen. I overensstemmelse med Nadverkommissionens forslag fremsatte J.C. Christensen den 4. marts 1904 i Landstinget et forslag til en lov, der i form af et tillæg til kirkesynsloven af 19. februar 1861 pålagde kirketiendeejerne at anskaffe for det første de nødvendige remedier til renlighedsforskrifternes overholdelse, for det andet det fornødne antal særkalke m.v., hvor der – efter udstedelsen af en kommende kongelig resolution desangående – måtte blive truffet beslutning om anvendelse af særkalke. I bemærkningerne til lovforslaget argumenteredes imod kommissionsmindretallets ønske om, at det skulle være muligt for altergæsterne selv at eje deres særkalke, idet ministeriet på dette punkt afgjort sluttede sig til Nadverkommissionens flertal. Lovforslaget nåede dog aldrig længere end førstebehandlingen. Det af Landstinget nedsatte udvalg til behandling af lovforslaget henstillede til ministeren, at sagen blev forelagt Det kirkelige Udvalg, som skulle holde sin første samling i sommeren 1904. – Nadversagen var blevet en brik i den kirkepolitiske kamp mellem Venstre og Højre.

De kirkelige diskussioner om nadversagen

Det kirkelige Udvalgs behandling af nadversagen blev en betydeligt mere kompliceret affære end Nadverkommissionens, og der opnåedes ikke enighed om de afgørende spørgsmål i sagen. Det hænger sammen med, at de kirkelige og teologiske overvejelser kom mere i forgrunden i Det kirkelige Udvalg, og at der her var en meget svagere forståelse for de kirkepolitiske realiteter og for rent praktiske hensyn. Det kirkelige Udvalg tilsluttede sig stort set Nadverkommissionen i dennes afvisning af, at en ændret nadverpraksis skulle være nødvendig af hygiejniske grunde. Ligesom i Nadverkommissionen fandt man i Det kirkelige Udvalg større forståelse for det æstetiske hensyn. Generelt nedtonedes dog de »ikke-kirkelige« begrundelser for en ændring i den overleverede nadverskik, mens der omvendt lagdes så meget stærkere vægt på den »kristelige« begrundelse for en ændring: hensynet til den vitterlige frygt for smittefare hos de ængstelige, de skrøbelige i menigheden. I sidste instans blev diskussionen i Det kirkelige Udvalg et spørgsmål om en stillingtagen til det konkrete forslag fra Nadverkommissionen om indførelse af mulighed for nydelse af nadvervinen i særkalke. Man nåede frem til, at man ikke kom uden om at indføre særkalke, men man var samtidig stærkt optaget af at sikre, at en indførelse af særkalke ikke skulle blive for let. Voldsomme diskussioner kom derfor til at udspille sig om spørgsmålet, om kirkerne skulle anskaffe særkalke, eller om disse skulle være i privat eje. – I det følgende skal de diskuterede problemer behandles under ét, med vægt på at afdække ligheder og forskelle mellem synspunkterne i kommissionen og i udvalget.

Der var ingen på den kirkelige side, der stillede sig negativt til lægevidenskaben som sådan. Man var uenig med lægerne om smittefaren, men man argumenterede for det meste for sin egen opfattelse på lægevidenskabens præmisser og under anvendelse af lægevidenskabelige autoriteter. En af grundene til, at der næsten ikke sattes spørgsmålstejn ved lægernes faglige autoritet og deres motiver, var måske den klare stillingtagen, som Kristelig Lægeforening havde indtaget i nadversagen. Netop fordi der fandtes en gruppe kristne læger, som i deres lægevidenskabelige vurdering af den konkrete sag lå helt på linie med deres kolleger i f.eks. Lægeforeningen og Sundhedskollegiet, var det ikke muligt at gøre nadversagen til en konflikt mellem kristendom og lægevidenskab som sådan.

Kun hvor man fra kirkeligt hold kom ind på forsynstanken og Guds evne til at beskytte mod smittefare ved nadveren, lå der en direkte udfordring af selve den lægevidenskabelige grundopfattelse. Nadverkommis-

sionens betænkning nævnte som en betragtning, der for mange kristne havde en meget stor vægt, »at den Herre, der indbyder til sit Nadverbord, er mægtig at værne dem, der følge Indbydelsen«. Nadverkommissionen ville dog kun bruge denne forsynstro til beroligelse af ængstelige alvorlige kristne; der var intet forsøg på at føre den i marken over for lægernes betragtninger. Heller ikke i Det kirkelige Udvalg spillede tanken nogen større rolle i debatterne. Den grundtvigske Morten Larsen fremførte den, men igen kun med adresse til de ængstelige kristne. Han gjorde opmærksom på, at de ængsteliges smittefrygt var udtryk for manglende tillid til Gud, og fandt det ulykkeligt, »at vi, som i vor Herres Ord ere satte til at hjælpe Verden ud af dens Sygdom og Plager, kunne faa det saadan, at vi ræddes for at komme til vor Herres Bord og komme til at tænke paa, at der mulig paa Randen af Bægeret kunde sidde en Bacille, som var kommen af en eller anden Mund, og vi kunne ikke faa Tro til, at det Bæger, hvoraf vi drikker Livsens Drik, som kan tilintetgøre Døden i os, kan slaa en og to og Tusinde Baciller ihjæl«.

Fra kirkelig side var der udbredt enighed om, at der var tale om et krav, som stilledes til kirken udefra. I Nadverkommissionen lagde man, som allerede omtalt, vægt på en slags »objektiv forklaring«. Der var tale om en naturlig følge af samfundsudviklingen, som ændrede de kulturelle omgangsformer såsom fælles brug af spiseredskaber og drikkekar, og som nu også var nået til kirkens nadver. For dette synspunkt, der også fremførtes af biskopper og professorer i Det kirkelige Udvalg, blev sagen udtryk for et krav til kirken om modernisering i overensstemmelse med samfundsudviklingen. Fra de menige præsters side og fra lægfolkene i Det kirkelige Udvalg havde man svært ved at se på nadverreformkravene på denne måde. Især udvalgsmedlemmer fra landet stillede sig temmelig uforstående over for æstetisk begrundede ønsker om en ændret nadverpraksis. For disse kredse måtte der derfor nødvendigvis ligge andre, mere fordækte motiver bag ønskerne. Bevægelsen opfattedes her som rejst af kirkens modstandere med det formål at skade kirken ved at rette et angreb på selve dens centrale ritual. De meget skarpe skillelinjer, som nadversagen trak op i Det kirkelige Udvalg, hang i høj grad sammen med de fundamentalt forskellige opfattelser af reformkravet.

I den offentlige debat var der skelnet mellem to forskellige argumenter for en nadverreform, hensynet til det hygiejniske og hensynet til det æstetiske. I de kirkelige fora, dels i Nadverkommissionen, men især i Det kirkelige Udvalg, betonedes det stærkt, at der ikke forelå kirkelige grunde eller i det hele taget noget ønske i kirken som helhed om en ændring i den danske nadverpraksis. Det er klart, hvorfor de hygiejniske grunde til at

ændre nadverpraksis nedprioriteredes, mens de æstetiske opprioriteredes. De hygiejniske indvendinger mod den gældende nadverpraksis gik jo ud på, at der var en *faktisk foreliggende* smittefare ved brugen af fælleskalken, mens problemet ved de æstetiske indvendinger blev forskudt fra fælleskalken som sådan til den enkelte nadvergæsts *personlige ubehag* ved at drikke af den. Ved at opprioritere de æstetiske indvendinger på bekostning af de hygiejniske ville man fra kirkelig side samtidig opnå at bringe hele spørgsmålet ud af lægevidenskabens sfære, hvor det var præsterne, der var »lægfolket«.

At de æstetiske begrundelser for en ændret nadverpraksis opprioriteredes på den kirkelige side, hang selvfølgelig også sammen med, at man her kom ind på et felt, hvor præsterne selv kunne tale med – som repræsentanter for socialt og kulturelt højtstående kredse i samfundet. Biskopper, professorer og købstadspræster udviste en betydelig forståelse for, at mange nadvergæster kunne føle ubehag ved at drikke af samme bæger som andre mennesker, noget som ellers kun brugtes på landet og i de lavere sociale lag. For disse gejstliges vedkommende var der ganske klart tale om, at de selv tilhørte de »dannede kredse« og var klar over, at det æstetiske ubehag ved fælleskalken var en udbredt følelse her.

Der var ikke kirkelige argumenter for en nadverreform, kravene herom kom udefra. Men netop fordi det offentligt og med lægevidenskabelig autoritet i ryggen var blevet fremført, at der var smittefare ved fælleskalken, var mange mennesker blevet opskræmte og ængstelige ved den fælles nadvernydelse. Det var derfor ikke fælleskalken som sådan, der var problemet for kirken, men derimod de anfægtede kristne, der var blevet bange for at benytte fælleskalken. Man kunne – som Morten Larsen i Det kirkelige Udvalg – mene, at der var tale om et udtryk for »Overklasse-Kristendom«, eller at de pågældende måtte være svage i troen, når de ikke havde tillid til Guds evne til at beskytte dem ved Herrens eget måltid. Men de fleste fra kirkelig side tog problemet med hensynet til de skrøbelige, de svage, der ængstedes af smittefrygt, lige så alvorligt som hensynet til at afværge muligheden for angreb på kirken fra fjendtlig side.

Et af de vigtigste kirkelige argumenter mod en ændring af den danske nadverpraksis var naturligvis, at den var unødvendig. Men bortset fra det fremførtes en række andre argumenter mod at forlade nydelsen af altervinen af den fælles alterkalk. De vigtigste argumenter gik naturligvis på, at en opgivelse af fælleskalken ville være i modstrid med nadverens indstiftelsesord, som de fandtes i Skriften, og et brud på kirkens århundredgamle tradition. Til fælleskalken var desuden knyttet en symbolik, som man meget nødtigt ville give afkald på. Det havde man ganske vist gjort med

hensyn til brødet, og enkelte anførte da også dette faktum som et argument for indførelsen af særkalke. De fleste så dog modsat på denne sag: Netop fordi fællesskabssymbolikken var forladt med hensyn til brødet, var det så meget vigtigere at holde fast på den ved kalken.

I grunden var det dog de praktiske problemer i forbindelse med en eventuel indførelse af særkalke, der fyldte mest i diskussionerne. Man diskuterede, om særkalkene skulle indføres som obligatoriske i hele den danske folkekirke. Det var det synspunkt, Kristelig Lægeforening havde fremført, og det ville da også på en måde være den nemmeste løsning, den løsning, der indebar de færreste problemer rent praktisk – og tillige den løsning, som mest effektivt tilbageviste hele angrebet på kirken og dens nadverpraksis. Ingen hverken i Nadverkommissionen eller i Det kirkelige Udvalg ville dog gå med til en obligatorisk indførelse af særkalke. En sådan følte som et helt urimeligt overgreb på flertallet i kirken, der var i overensstemmelse med både skrift og tradition, til fordel for et ængsteligt mindretal og for kirkefjendtlige kredse. En adgang for de ængstelige til at benytte særkalke, mens kirken som helhed holdt fast ved fælleskalken, betragtedes af alle som det eneste acceptable. En sådan fakultativ indførelse gav imidlertid en lang række praktiske problemer, som man måtte forsøge at finde en løsning på i Nadverkommissionen og Det kirkelige udvalg. Diskussionerne kredsede omkring tre problemkredse: Hvem skulle tage afgørelsen om en ændring i den enkelte menigheds nadverpraksis? Skulle man indføre særskilte altergange for nadvernydelse med henholdsvis fælleskalk og særkalke for at komme ud over problemet med en dobbelt nadverskik? Hvem skulle eje særkalkene, de enkelte nadvergæster eller den pågældende kirke?

Med hensyn til spørgsmålet om den besluttende instans var der flere forskellige muligheder. Mens en obligatorisk indførelse af særkalke i den danske folkekirke naturligvis kun kunne ske centralt, ved en gennem Kultusministeriet udstedt kongelig resolution, var sagen en anden ved den fakultative indførelse, som alle var enige om. Her var der jo tale om indførelse i de enkelte menigheder, og spørgsmålet måtte derfor afgøres decentralt. Men også her var der forskellige muligheder. Den mulighed, at det var den enkelte *præst*, der skulle bestemme, om særkalke måtte finde anvendelse i hans kirke eller ej, var nævnt i et andragende til Kultusministeriet, men blev bestemt afvist, og den var da heller ikke til diskussion i nogle af de kirkelige gremier. I Nadverkommissionen var man af den opfattelse, at der helt afgjort var tale om et menighedsanliggende, hvorfor bestemmelsen om en eventuel brug af særkalke også måtte træffes af menigheden – det vil i praksis sige af de netop indførte menighedsråd. I Det

kirkelige Udvalg var man i og for sig positivt stemt over for menighedsrådene – en stor del af udvalgets medlemmer var jo også valgt af disse –, men alligevel gik man her ind for en anden løsning. Man ønskede netop *ikke*, at sagen skulle være et menighedsanliggende, og derfor gjorde man benyttelsen af særkalke til en helt privat sag for det enkelte menighedsmedlem, en sag mellem ham og præsten, hvor menighedsrådet slet ikke spillede nogen rolle.

Det var imidlertid omkring ejendomsspørgsmålet, at den helt store konflikt skulle komme til at udspille sig. Mens Nadverkommissionen havde foreslået, at kirken skulle eje særkalkene, gik den overvejende stemning i Det kirkelige Udvalg i den modsatte retning. Man ønskede at pointere, at brug af særkalke skulle være en ren undtagelse, som udsprang af den enkelte altergæsts individuelle behov, og som kirken som helhed ikke ønskede at støtte. Det var et problematisk standpunkt, af mange forskellige grunde. Der var for det første det problem, at Nadverkommissionen klart havde truffet et valg *imod* privatejede særkalke, og lige så klart var blevet støttet af ministeren på dette punkt. Dernæst kunne der rejses en lang række indvendinger af praktisk karakter mod privateje af særkalkene: Hvorledes sikrede man sig mod misbrug, af spøgefuldt eller overtroisk art, hvis særkalkene ikke var i kirkens varetægt, men stod frit omkring i hjemmene? Hvorledes sikrede man sig, at også fattige nadvergæster kunne få en særkalk til rådighed, hvis de ønskede det? Hvorledes sikrede man sig, at privatejede særkalke fik en ensartet udformning?

Det kirkelige Udvalg nåede ikke til enighed om ejendomsspørgsmålet. Flertallet gik ind for privatejede særkalke, men et stort mindretal af udvalgets medlemmer indtog det modsatte standpunkt og fik deres afvigende opfattelse nævnt i udvalgets betænkning. Denne indeholdt en revideret udgave af regelsættene fra Nadverkommissionens betænkning. I reglerne for brug af særkalke var benyttelsen af særkalke gjort til en helt privat sag for det enkelte menighedsmedlem, en sag mellem ham og præsten. Adgang til at benytte særkalk ved nadveren fik et medlem af menigheden ved over for præsten at udtale ønsket herom, og særkalken måtte den pågældende nadvergæst selv anskaffe sig og medbringe til altergangen.

Særkalkene indføres

Det kirkelige Udvalgs betænkning om nadversagen fra november 1904 gav ikke umiddelbart anledning til ministerielle forholdsregler. Tanken om på ny at fremlægge et lovforslag om de fornødne nyanskaffelser til

Fig. 5. Det ser ud til, at Sjællands biskop Th. Skat Rørdam (1832-1909) bag kulisserne spillede en central rolle i tilvejebringelsen af det politiske forlig bag kirkelovene af 15. maj 1903, der efter en menneskealders kirkepolitisk stilstand åbnede for, at den danske kirke omsider kunne få sin forfatning. De nye kirkepolitiske realiteter efter Systemskiftet var jo også, at man kun ved et samarbejde med den nye regeringsmagt kunne få den kirkeforfatning, der kunne sikre kirken den selvstændighed over for staten, som nu følte mere påtrængende end nogensinde før. Skat Rørdam indgik i et intimt og velfungerende samarbejde med ministeriet, samtidig med at han som formand for Det kirkelige Udvalg satte al sin energi ind på arbejdet for en kirkeforfatning. Da nadversagen i udvalget var ved at gå helt i hårknude, holdt han en dunder tale, hvori han påpegede sagens betydning som prøvesten for en kirkeforfatnings succes. Foto: Det kongelige Bibliotek.

kirkerne var fremme i ministeriet, men man besluttede at udsætte sagen indtil den påtænkte generelle revision af kirkesynsloven, der kunne forventes som følge af Det kirkelige Udvalgs arbejde også med dette forhold. I øvrigt fandt ministeriet sagen mindre presserende, eftersom den offentlige interesse for en almindelig gennemførelse af en ændret nadverpraksis syntes at have tabt sig.

I første halvdel af 1907 kom der imidlertid atter skred i nadversagen. Baggrunden var en række andragender til Kultusministeriet fra hospitaler og sanatorier, der anmodede om tilladelse til at benytte særkalke på de pågældende institutioner. Allerede i 1905 havde biskop Skat Rørdam udtalt ønsket om en kongelig resolution, hvorved der åbnedes adgang til benyttelse af enkeltbægre ved altertjenesten på hospitaler og sygehuse. Dette ønske opfyldtes dog først i 1907, tilsyneladende ikke uden sammenhæng med, at der nu atter gjordes et fremstød for Theodor Møllers »smittefri alterkalk«. Denne forhandlede nu af et aktieselskab ved navn »Pax«, som den 13. februar 1907 anmodede Kultusministeriet om tilladelse til at anstille forsøg med alterkalken ved gudstjenester i folkekirken. Omtrent samtidig, den 27. februar 1907, kom et andragende fra formanden for Andelsforeningernes Sanatorieforening, folketingsmand Carl Hansen fra Det radikale Venstre. I andragendet bad Hansen – der »tilfældigvis« også var medlem af bestyrelsen for selskabet »Pax« – i anledning af en forestående anskaffelse af et alterbæger til brug for patienternes fælles altergang på Krabbesholm Sanatorium ministeriet om tilladelse til brug af Møllers kalk. Det nye fremstød for Møllers hygiejniske alterkalk var godt organiseret. Reklamematerialet fra 1902-03 var genoptrykt i en revideret udgave, i bestyrelsen for selskabet »Pax« sad fremtrædende læger som Holger Rørdam og Holger Jacobæus, og af selveste hans majestæt havde selskabet fået tilladelse til at gøre forsøg med Møllers kalk i Hof- og Slotskirken.

De to andragender fra »Pax« sendtes som sædvanlig til Sjællands biskop, der i sit svar af 27. april 1907 frarådede, at der blev givet præsterne tilladelse til at anstille forsøg med Møllers alterkalk. Med hensyn til andragendet fra Andelsforeningernes Sanatorieforening foreslog Skat Rørdam, at der skulle svares, at der ikke kunne gives tilladelse til brug af Møllers kalk, men at institutioner efter nærmere andragende kunne få tilladelse til at benytte særkalke. I overensstemmelse hermed udsendtes den 28. juni 1907 en bekendtgørelse, der tillod brugen af særkalke ved uddelingen af nadveren på hospitaler, sygehuse, sanatorier og lignende anstalter.

Efter at have hørt først samtlige biskopper og dernæst præsterne på de fire institutioner, der hidtil havde fået tilladelse til at benytte særkalke,

udstedte Kultusministeriet den 9. februar 1909 en bekendtgørelse angående adgang til at benytte særkalke ved uddelingen af nadverens sakramente. I denne var det i høj grad Nadverkommissionens synspunkter og forslag, der blev omsat i praksis, mens der kun på enkelte punkter sporedes indflydelse fra Det kirkelige Udvalgs behandling af Nadversagen. Bekendtgørelsen åbnede adgang til at benytte særkalke ved uddelingen af nadverens sakramente i folkekirkens kirker. En betingelse for indførelse af denne ordning i den enkelte menighed var, at menighedsrådet havde taget beslutning herom i et menighedsrådsmøde, eller at mindst ti nadverberettigede medlemmer af menigheden havde fremsat begæring herom for menighedsrådet. Det overdroges menighedsrådet at bestemme, om altergang med særkalke skulle henvises til andre tidspunkter end de sædvanlige, eller om særkalke skulle kunne benyttes ved de sædvanlige altergange jævnsides med brugen af fælleskalken. Særkalkene skulle tilhøre den pågældende kirke, og udgifterne ved anskaffelsen af dem måtte, når indførelsen var sket efter menighedsrådets bestemmelse, afholdes af kirken.

Afslutning

Den lægevidenskabelige udvikling især mod slutningen af det 19. århundrede og lægernes succes med hensyn til at bevidstgøre befolkningen om sygdom og sygdommes årsager var en umiddelbar forudsætning for, at der kunne rejses en offentlig debat på spørgsmålet om en mulig smittefare ved den fælles alterkalk og et direkte krav om en ændring af kirkens århundredgamle nadverpraksis. Nadversagen kan dermed ses som ét af mange eksempler på, hvorledes det lykkedes lægerne at etablere sig i en stærk position som sundhedsvidenskabelige autoriteter i den almindelige bevidsthed.

I slutningen af det 19. århundrede var lægerne en profession i stærk fremmarch, og da en del af de mest fremskridtsvenlige læger i perioden op til århundredskiftet knyttede sig til Venstre, gav Systemskiftet i 1901 den nye samfundsautoritet yderligere vind i sejlene. De to store love om tuberkulosebekæmpelse fra 1905 er et karakteristisk eksempel på, at en energisk indsats i det sidste årti før århundredskiftet fra lægevidenskabelig side omsider gav politiske resultater. Lydhørhed over for lægernes krav var således ikke blot et spørgsmål om at følge lægevidenskabens fremskridt, som de skete i laboratoriet, men også et resultat af et bevidst politisk pres i form af sagkundskabens »lobbyvirksomhed«, der blandt

andet tilsigtede at give de nye læger en stigende indflydelse på det offentlige sundhedsvæsen.

Kirken havde i provisorieårene i vid udstrækning opretholdt sin ellers vaklende position, ideologisk og samfundsmæssigt, ved at gå i alliance med regeringsmagten Højre. Det gav bagslag ved Systemskiftet, hvor den for alvor kom i defensiven, udsat for angreb fra mange sider og i nogen grad overgivet til den nye regeringsmagts nåde og unåde. I nadversagen lå ikke blot et angreb på kirken fra lægevidenskabeligt hold, men tillige – om end mere i det skjulte – fra den nye regeringsmagt i partiet Venstre. Der gik en række politiske og personlige forbindelseslinier mellem disse to parter, uden at man af den grund behøver at gå så vidt som til at se en egentlig sammensværgelse bag nadversagen. Snarest var der vel tale om en tilfældigt rejst sag, som både lægerne og politikerne i Venstre kunne bruge, ud fra hver deres interesser. Og kirken blev da et mere eller mindre uskyldigt offer, der afslørede sin fundamentale svaghed ved at være ude af stand til at håndtere et så udpræget indre kirkeligt anliggende som nadverens ordning.

Nadversagen løstes ved, at spørgsmålet om fælleskalkens afskaffelse og indførelsen af særkalke lagdes ud til de enkelte menighedsråds afgørelse. Det var en løsning, der pegede fremad i både sundhedspolitisk og kirkepolitisk henseende.

De skarpeste lægelige angreb på den traditionelle kirkelige nadverpraksis kom i og for sig ikke fra de »nye« læger, men fra den gamle lægeelit og de kristelige læger. De nye læger, der markerede sig inden for tuberkulosebekæmpelsen, som f.eks. Carl Lorentzen, indtog en mellemstilling, hvor de havde et fælles grundlag med de dannede bypræster, der også mente, at fælleskalken var passé. Den løsning, man fandt frem til, kan betragtes som et kompromis, der forenede det lægevidenskabeligt forsvarlige med moderne levevis. Løsningen kan ses som en del af en større helhed inden for socialt og kulturelt samvær, viden og politik. Som en kegle stod denne helhed med den spidse ende vendt op i det politiske og administrative lag, hvor tuberkuloselovene fra 1905 og sundhedsvæsenets reform fra 1909 blot repræsenterede den synlige fornyelse, mens de hygiejniske principper indtrængte i og omformning af den almindelige levevis var en del af den mere umærkelige forandring i samfundet som helhed – og netop derfor kom til at gå langsommere, kom til at følge befolkningens gradvise holdningsændring.

Kirkepolitisk pegede nadversagens løsning frem mod den ordning af forholdet mellem kirke og stat, der blev det endnu synlige resultat af kirkeforfatningsbestræbelsernes nederlag i perioden mellem Systemskiftet i

1901 og kirkelovene af 1922. Det var efter pres fra Højre, at kultusministeren gik med til at forelægge nadversagen for Det kirkelige Udvalg, skønt den lige havde været behandlet af en ministeriel kommission. Som et udpræget indrekirkeligt anliggende af fælles interesse for hele kirken var nadverspørgsmålet da også en sag, som oplagt hørte under en repræsentativ kirkeforsamlings kompetence. Det kirkelige Udvalgs forsøg på at ændre ved resultatet af Nadverkommissionens arbejde mislykkedes imidlertid. Den endelige løsning på nadversagen fremkom som resultat af et samspil mellem ministeriet og biskopperne – især Sjællands biskop – på grundlag af det arbejde, Nadverkommissionen havde udført. Overflødig og sagsforsinkende, som den i virkeligheden skulle vise sig at have været, blev Det kirkelige Udvalgs behandling af nadversagen et eklatant nederlag.

Nadversagen viste, at en repræsentativ kirkeforsamling slet ikke var i stand til at håndtere et indrekirkeligt anliggende som nadverens uddeling på en fornuftig måde. Derfor fik sagen stor symbolsk værdi i den kamp om folkekirkens forfatningsmæssige forhold til staten, der netop ved Systemskiftet havde fået fornyet aktualitet. For hvis kirken var ude af stand til at ordne sine egne anliggender, så var det eksisterende kirkestyre, hvor ministeren i forening med de af ham udpegede biskopper afgjorde sagerne, vel egentlig slet ikke så dårligt – set fra »statens« synspunkt. Med nadversagen som baggrund er det nærliggende at spørge, om ikke »Systemskiftets mænd«, der gik ind for kirkeligt demokrati på lokalt plan, i grunden var ganske godt tilfredse med at bevare den arv fra enevældens statskirke, som den foreliggende struktur på den kirkelige centralstyrelses område jo i virkeligheden var?

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. kontor:

- Akter vedrørende anvendelse af særkalke ved nadverens uddeling 1899-1917. (06/1 nr. 4108).
- Anneksarkiver: Det kirkelige Udvalg i henhold til lov af 15. maj 1903. Pakke I. Sager henlagt på journalnummer. Bilag til protokoller for underudvalg. (06/199/263 nr. 28).
- Anneksarkiver. Kommissionen af 18.9.1903 angående uddelingen af nadverens sakramente. (06/199/265).

Sundhedskollegiet:

- Deliberationsprotokol 1881-95.
- Deliberationsprotokol 1901-06.
- Journalsag nr. 838 i 1903.

Trykte kilder og litteratur

- Betænkning angaaende Forandringer i Reglerne for Uddelingen af Nadverens Sakramente. Afgiven af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 18. Septbr. 1903 nedsatte Kommission*, Kbh. 1904.
- Blomquist, Helle, »For det Almene Vel. Sundhed, lovgivning og forvaltningsret. Det danske sundhedsvæsen 1870-90«, *Fortid og nutid* 1991, s. 223-253.
- Bryder, Linda, *Below the Magic Mountain. A social history of tuberculosis in Twentieth-Century Britain*, Oxford 1988.
- Cartwright, Frederick F., *A Social History of Medicine*, London 1977.
- Christoffersen, Viggo, *Den almindelige danske Lægeforening 1857-1932*, Kbh. 1932.
- Eller, Povl, *Industriens mænd. Et maleri af P.S. Krøyer 1903-04*, Kbh. 1984.
- Engelsted, S., *Om Kjøbenhavns Epidemivæsen*, Kbh. 1890.
- Eriksson, Nils, »I andans kraft, på sannings stråt-«. *De skandinaviske naturforskarmötena 1839-1936*, Göteborg 1991.
- Faber, Knud, *Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse*, Kbh. 1939.
- Faber, Knud, *Mit Universitetsliv. Fra Volontør til Emeritus*, Kbh. 1943.
- Faber, Knud, *Tuberkulosen i Danmark*, Kbh. 1926.
- Forhandlingerne i det kirkelige Udvalg 1/2*, Kbh. 1904.
- Forssman, J., »Bakteriologien og Serologien fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede indtil vore Dage«, i Kaj Birket-Smith (red.), *Lægekunsten gennem Tiderne*, Odense 1945-46, bind 3, s. 75-104.
- Freidson, Eliot, *Profession of Medicine. A study of the sociology of applied knowledge*, New York 1970.
- Glædemark, H.J.H., *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkerelig Studie*, Kbh. 1948.
- Gotfredsen, Edv., *Medicinens historie*, 3. udg., Kbh. 1973.
- Goudsblom, Johan, »Zivilisation, Ansteckungsangst und Hygiene. Betrachtungen über einen Aspekt des europäischen Zivilisationsprozesses«, i Peter Gleichmann, Johan Goudsblom und Hermann Korte (Hrsg.), *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, Frankfurt a.M. 1979, s. 215-253.
- Gædeken, C.G., *Om Aarsagerne til de smitsomme Sygdomme*, Kbh. 1875.
- Hertel, Klaus, *Tre store københavnske epidemier*, Kbh. 1980.
- Hornemann, E., *Frisk Luft, Sæbe og Vand*, Kbh. 1886.
- Ingesman, Per, »Kirkeforfatning, menighedsråd eller præstevalg. Alternativer i den folkekirkelige demokratiseringsproces 1901-22«, i Helle Blomquist og Per Ingesman (red.), *Forvaltningshistorisk antologi*, Kbh. 1993.
- Iversen, Gertrud, »I.C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903. En historisk undersøgelse af Den danske Folkekirkes moderne forfatning«, *Kirkehistoriske samlinger* 1992, s. 251-288.
- Knudsen, Tim, *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917*, Kbh. 1988.
- Det kongelige Sundhedskollegium. 1803 – 13. Maj – 1903*, Kbh. 1903.
- Lindhardt, P.G., *Morten Pontoppidan II: 1894-1931*, Kbh. 1953.
- Lindhardt, P.G., *Den danske kirkes historie VII: Tiden 1849-1901*, Kbh. 1958.
- Lindhardt, P.G., *Den danske kirkes historie VIII: Tiden 1901-1965*, Kbh. 1966.
- Lindhardt, P.G., *Vækkelse og kirkelige retninger*, 3. rev. udg., Århus 1978.
- Madsen, Knud Erik, »Dansk sundhedspolitik 1901-21«, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række XIV, 1981-83, s. 239-271.
- Michelsen, Knud, *Synålejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, Kbh. 1989.
- Møller, E. Schelde, *Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse. 1901 – 16. januar – 1951*, Kbh. 1950.
- Neergaard, N., *Erindringer fra Ungdomsaarene og mit offentlige Liv 1854-94*, Kbh. 1935.
- Otto, C., *Af mit Liv, min Tid og min Kreds. En autobiografisk Skildring*, Kbh. 1879.

- Otto, Carl, »Kræfthospitaler og Kræftkomitéer«, *Bibliotek for Læger* 99. Aarg. (8. Rk. Bd. 8), 1907, s. 231-265.
- Petersen, Henry, *Vækkelse – eller Kirkepolitik. En Redegørelse for Indre Missions principielle Stilling til en demokratisk Kirkeforfatning og en Skildring af I.-M.-Repræsentanternes Virksomhed i det kirkelige Udvalg indtil Udgangen af 1906*, Kbh. 1954.
- Qvarsell, Roger, *Vårdens idéhistoria*, Stockholm 1991.
- Reich-Ranicki, Marcel, *Herz, Arzt und Literatur. Zwei Aufsätze*, München 1987.
- Schou, H.I. (red.), *Kristelig Lægeforening 1897-1947. Festskrift til 50 Aars Jubilæet*, Slagelse 1947.
- Skovgaard Andersen, Steen, »Kirkeforfatningsspørgsmålet 1848-1901«, *Kirkehistoriske samlinger* 1992, s. 147-208.
- Trock, Carl, »I.C. Christensen og Folkekirken«, *Dansk teologisk Tidsskrift* 1952, s. 159-173.
- Trock, Carl, »Stod kirkeforfatningen for døren? Om det kirkelige udvalg 1904-07«, *Dansk teologisk Tidsskrift* 1955, s. 105-122, 149-173.
- Uhl, Erik, »Den offentlige Hygiejne«, i Kaj Birket-Smith (red.), *Lægekunsten gennem Tiderne*, Odense 1945-46, bind 4, s. 58-82.
- Vallgård, Signild, »Læger, sundhedsvæsen og befolkning i det 19. århundrede«, *Ugeskrift for læger*, 151. årg., særnummer maj 1989, s. 16-22.
- Vallgård, Signild, *Sjukhus och fattigpolitik. Et bidrag til de danska sjukhusens historia 1750-1880*, Kbh. 1985.
- Vigarelo, George, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm. Geschichte der Köperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt a.M. 1988 (fr. orig. 1985).

Politiet, rigets ydre fred og tyskerne

Af Aage Trommer

Artiklen er i let ændret skikkelse (skriftsprogets krav) identisk med anden officielle opponents indlæg ved forsvaret den 31. januar 1992 af Henrik Stevnsborgs afhandling Politiet 1938-47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed. G. E. C. Gads Forlag 1992 for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet.

Det er med rette blevet sagt, at der om de fem besættelsesår er blevet skrevet mere end om de fleste andre femår i Danmarkshistorien, og at koncentrationen om denne periode har virket spærrende for forskningens beskæftigelse med både den forudgående og den efterfølgende tid. Denne prøvelsens stund for det danske samfund har vitterligt virket fascinerende på forskningen og gør det fortsat, og stadig nye aspekter deraf er blevet gjort til genstand for belysning. I denne omgang gælder det politiets forhold til den tyske besættelsesmagt, og det bliver næppe den sidste fremstilling, der henter sit emne fra årene mellem 1940 og 1945.

Det er på en og samme gang en vanskelig og en let opgave at skrive samtidshistorie – også selv om samtidshistorien efterhånden er blevet et halvt århundrede gammel. Det er let, fordi det er muligt at hente supplerende viden og oplysninger fra aktørerne på den datidige scene, så længe de endnu er i live. Det er let, fordi de personer, der knytter sig til forståelsen af den beskrevne fortids strukturer, mentalitet og systemer, er ulige mindre, end når talen er om fjerne tider. Det er imidlertid også vanskeligt, fordi de stadig levende af fortidens aktører ikke blot gerne ser sig placeret i Danmarkshistorien, men også ønsker sig anbragt i denne i overensstemmelse med deres egen selvforståelse af denne fortid. Historien skrives, som det er sagt, af sejrherrene, og de ved nøje, hvad der er hvidt, og hvad der er sort. De har forlængst etableret den harmonisering af holdninger og synspunkter, som den datidige politiske udvikling gjorde hensigtsmæssig for dem. Hvis der pilles ved sort og hvidt, og der sættes grå farver ind i billedet; hvis selvforståelsen og harmoniseringen gøres til genstand for dissektion og analyse; hvis de kort sagt ikke får den historie, de vil have, lyder der et ramaskrig. Det har historikerne oplevet adskillige, for ikke at sige hver gang, og der kan derfor være grund til at fastslå principielt, at de ikke skriver *for* fortiden og dens vogtere, men *om* dem.

Præses skal anerkendes for, at han har gjort dette og leveret en dygtig løsning af sin opgave, nemlig at skildre politiets samarbejde med besættelsesmagten om bekæmpelsen af spionage, sabotage og Zersetzung, sat ind i en tidsramme, der begynder med 1938 og slutter med 1947 med henblik på at kunne konstatere en eventuel kontinuitet. Resultatet foreligger i en omfangsrig bog i fornem produktion, hvorom man kun kan sige det negative, at den desværre ikke er forsynet med et register og i mangel heraf heller ikke med en indholdsfortegnelse, der kan yde reel hjælp til at finde rundt. Fremstillingen er velskrevet og holdt i et sobert sprog, der undgår det effektfulde og sensationelle, ja, er så diskret, at mangen identitet er sløret, hvor man i andre fremstillinger eller i samtidigt materiale kan finde navnet. Indimellem gives der biografiske skitser af aktørerne, udformet i neutrale vendinger, når bortses fra nogle »uheldige helte«, på hvilke der er fri jagt, såsom Thune Jacobsen (s. 58, 59, 106), Ivan Stamm (s. 106) og E. G. Strøbech (s. 134)¹.

Bag fremstillingen ligger omfattende kildestudier. Præses har med stor akribi endevendt et meget stort arkivmateriale og i alt væsentligt inddraget den relevante trykte litteratur. Kun på få punkter ligger han under for, hvad man kunne kalde en traditionel, harmoniserende opfattelse. I epilogen, som præses benævner sin konklusion, og hvor han samler undersøgelsens tråde, bemærker han, at det danske politi som det norske »befandt sig i skæringspunktet mellem regeringens samarbejde og befolkningens modstand« (s. 520). Han foretager ingen kronologisk afgrænsning, må med andre ord tænke på besættelsestiden som helhed og benytter altså begrebet »modstand« operativt for hele perioden. Jeg fristes til at spørge: Hvilken modstand? Det er ikke stedet at gå ud i nogen diskussion af dette begreb. Blot skal det bemærkes, at det lige siden 1945 både her og i udlandet er blevet defineret mangfoldigt og undertiden lige så elastisk som den elastik, man sælger i metermål. Men ligegyldigt hvilken definition man end vil give det, var der ikke i 1940 og 1941 og for den sags skyld heller ikke i 1942 nogen modstand, på hvilken man med nogen rimelighed kan sætte genitiven »befolkningens«. Befolkningen – hvilket må be-

---

1. Et par berigtigelser: Den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt blev ikke sluttet den 21. august 939, men den 23. (s. 17). Svenningsens strengt fortrolige notits af 17. juni 1942 (s. 256, note 204) behøver ikke kildeadgang, men kan findes i: Den parlamentariske Kommission. Betænkninger og beretninger (herefter forkortet PK), bd. 7, a, s. 1285) Den tyske Oberkrigsgerichtsrat Jäns (s. 391) skal have »sch« i enden. Billedteksten s. 425 er ikke meget oplysende. Billedet er taget på Nørregade i Odense under strejken den 18. august 1943. En ung mand, der ville tage våbnet fra en tysk soldat, blev skudt. Man ser blodet blive fejet i rendestenen. Billedet er udlånt fra Odense Stadsarkiv.

tyde hele det danske folk eller det overvældende flertal deraf – stod i de første besættelsesår bag samarbejdspolitikken. Man behøver blot at læse de tidlige illegale blade fra 1941 og 1942 for at konstatere, at disse dadler regeringen, ikke for at føre samarbejdspolitik på 9. april-ordningens grundlag, men for at føre en alt for svag og eftergivende samarbejdspolitik². Befolkningens modstand – for trods alt at blive ved udtrykket – kom først senere, hvilket jeg skal vende tilbage til.

I denne sammenhæng kan man spørge, om det er relevant, som præses gør, at sammenligne det danske politi med det norske og det hollandske (s. 520) og ikke snarere en lapsus, for landenes udvikling lader sig ikke parallellisere. Besættelsesforløbet i Norge – for nu at blive ved dette land – var efter september 1940 præget af stadige bestræbelser på at nazificere samfundet, herunder ikke mindst politiet. Som Terboven, den tyske rigskommissær, sagde: Vejen til det norske folks frihed og selvstændighed gik over Nasjonal Samling. Helt anderledes forløb besættelsesårene i Danmark. Præses konstaterer selv, at det danske politi aldrig blev nazificeret, beskyttet som det var af samarbejdspolitikken, og det kan tilføjes, at som det gjaldt politiet, gjaldt det for hele det danske samfundsliv. Netop her er det centrale i sagen. Beskyttet af samarbejdspolitikken – en beskyttelse der rakte ud over den 29. august 1943 helt frem til den 19. september 1944 – var politiet samtidig denne politiks spydspids, der skulle sørge for dens efterlevelse i befolkningen. Hvilket det også gjorde pligtskyldigt lige til den dag, denne politik ikke længere havde sangbund i denne befolkning. Men næppe heller én dag tidligere? Eller var det monstro en dag senere?

I denne sammenhæng skal jeg gøre en kommentar til, at præses både s. 423 og s. 520 gør et nummer ud af, at politiorganisationerne den 28. august 1943 tog parti »for befolkningen. Mod regeringen«. Det er for stor en ære at gøre ud af dem. Den 28. august havde også regeringen selv taget parti »mod regeringen« for nu at bruge præses' udtryk. Og da han med sin henvisning til politiorganisationerne har bevæget sig ind også på ordenspolitiets område, skal det bemærkes, at dettes knippelsvingende virksomhed i adskillige uro- og strejkeramte byer i august 1943 af den brede offentlighed formentlig oplevedes nok så markant som kriminal- og sikkerhedspolitiets svigtende opklaringsvilje i foråret og sommeren 1943³.

2. Aage Trommer, *Kollaboration und Widerstand, i: Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1991, s. 390 f.

3. »Politiets vanskelige opgave løses ikke med knipler og kommandoråb alene, men ikke mindst ved takt og tone, ved evne til at skelne urostiftere og fredelige mennesker fra hinanden«, *Jyske Tidende*, 25. august 1943.

Præsens skriver i forordet s. 6, at han har beskæftiget sig med »det særlige område, på hvilket der etableredes et politimæssigt samarbejde med besættelsesmagten allerede 12. april, dvs. de tre ... sagstyper spionage, sabotage og Zersetzung, og slår s. 18 fast, at disse fænomener tilhører »den kategori af forbrydelser, som er opregnet i Straffelovens kap. 12 om statens selvstændighed og sikkerhed«. Det kaldtes tidligere krigs- eller landsforræderi, og bekæmpelsen påå i det 19. århundrede ikke politiet, men militæret. Præsens finder det hensigtsmæssigt at benævne denne politifunktion, der vedrører opretholdelsen af rigets ydre fred, fredspolitifunktionen, endskønt der, som han selv bemærker, aldrig har eksisteret nogen politiafdeling, der bar navnet fredspoliti. Det virker pudsigt, men enhver har lov at indføre sin egen terminologi, når blot den er præcist defineret, som det er tilfældet her.

Politifunktionen kan som just antydnet anskues fra en militær synsvinkel. Sådanne forbrydelser har med et udtryk af præses »et militært tilsnit« (s. 19). I opretholdelsen af den ydre fred drejer det sig om at udforske og bekæmpe fjendens tiltag. Vi befinder os i den defensive sfære, i kontraetterretningen. Principielt må denne aktivitet skilles fra den, der tilsigter at bekæmpe anslagene mod rigets *indre* fred, mod staten, forfatningen og myndighederne, og som omhandles i Straffelovens kap. 13. Kendskabet til, hvad der måtte kunne udvikle sig til uroligheder, kup eller oprør, er en efterretningsopgave, og den er det udtrykkeligt ikke præses' opgave at undersøge (s. 18).

Men han gør det alligevel. Han citerer s. 115 Arthur Dahls bemærkninger til normeringslovforslaget af 1938, hvor denne kalkulerer med »så kraftige indre politiske strømninger, at politiet ... må have betydelige styrker bundet til forhindring af eller bekæmpelse af eventuelle indre uroligheder«. Forudsætningen for, at man kan forhindre eller bekæmpe sådanne, er, at man har kendskab til dem. Vi befinder os i den offensive sfære, i efterretningstjenesten, hvis opgave er at udforske fjenden, og denne var klart og tydeligt bestemt som kommunisterne og nazisterne, jfr. s. 132. Begge opgaver, både E og Kontra-E, påå det Sikkerhedspoliti, der i 1938 etableredes under Rigspolitichefen i hård intern konkurrence med Politidirektøren for København og hans Afdeling D. Pointen er, at når præses erklærer at ville holde sig til den ydre fred og den dermed forbundne Kontra-E, er det ham ikke muligt i praksis. De politiiinstanser, han gør til genstand for undersøgelse, bevægede sig nemlig inden for både den ydre freds og den indre freds rammer, gav sig af med både E og Kontra-E.

Jeg fremhæver denne dobbelthed i funktionen, også fordi den efter 9.

april bliver særligt interessant. Politiet holdt fortsat kommunisternes og nazisternes eventuelle anslag mod den indre fred under observation, og man kan i denne sammenhæng understrege præses' konstatering s. 331, at kommunistloven fra 1941 var en direkte efterkommer af uroloven fra 1934, der forbød »sammenslutninger og korps, som har til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse på politiske eller offentlige anliggender«. Fremhæves skal også en anden konstatering s. 320: »Den okkuperede løste opgaven som et spørgsmål om højforræderi, ikke landsforræderi«. Men samtidig hermed arbejdede politiet på at sikre den ydre fred gennem sin Kontra-E virksomhed, et arbejde, der vel at mærke efter den 9. april skete til benefice for den tyske besættelsesmagt. Præses giver s. 409 et prægnant udtryk for dette forhold: »Afdeling AS var ... på én gang værnemagtens Abwehrpolizei i det besatte Danmark og regeringen Staunings særlige politi, skabt til at overvåge og retsforfølge de borgere, som ... forbrød sig mod Det officielle Danmarks samarbejds politik«. Hvilke perspektiver der kunne ligge heri, viser præses i sin skildring s. 249 f. af de tyske krav sommeren 1941 om den danske hærs indgriben mod sabotageforsøg fra fremmede, dvs. engelske faldskærmsjægeres side.

Det bliver ikke lettere at trække noget skel mellem E- og Kontra-E-virksomhed for tiden, efter at vi så at sige havde skiftet front. Skal opfattelsen af kartoteker over tyskerhåndlangere, hvad enten der er tale om Feltpolitidetachmentets i Stockholm eller Modstandsbevægelsens Centralkartotek, opfattes som tiltag til beskyttelse af den indre fred eller af den ydre fred? Spørgsmålet er ret beset futilt, for svaret vil rumme begge elementer – såvel beskyttelse af modstandsbevægelsen her og nu som forberedelse af kampen mod fjenden, når befrielsestimen oprandt.

Præses slår s. 19 fast, at »det er dette arbejdes tese, at jo mere udsigten til krig truede, des større blev forsvarets behov for politiets bistand til opretholdelsen af Danmarks ydre fred«. Herimod kan intet indvendes bortset fra, at arbejdet trods formuleringen i citatet rummer andre teser.

Således konstaterer præses om forholdet efter den 9. april, at »der i besættelsessituationen blev en officiel dansk interesse i at sikre tyske forsvarsinteresser«. Det er værdifuldt, at dette understreges. Vi kom jo hin dag i den – absurde – situation, at Danmark omend under alvorlig protest accepterede at overlade til Tyskland forsvaret af sit territorium, hvilket betød, at tyske og danske forsvarsinteresser blev sammenfaldende. Det betød for den danske hærs vedkommende, at dens opgave blev indskrænket til »at holde orden i vort hus – uden indgriben fra tysk militær styrke«, som general Gørtz formulerede det den 15. april over for sin tyske mod-

part⁴ – med andre ord til at hindre nazistiske kupforsøg eller anden indre uro. For søværnets vedkommende betød det demobilisering og oplægning, senere ændret til varetagelse af minestrygning i de interne danske farvande og kystbevogtning af de sjællandske farvande. De danske værn var altså trukket bort fra forsvaret af Danmarks »ydre fred«.

Således ikke med politiet. Dets Kontra-E-bistand til forsvaret, der før den 9. april havde været en bistand til det danske forsvar og i sagens natur principielt havde haft retning hele kompasrosen rundt, men dog ikke mindst mod syd, blev efter denne dato til en bistand til det tyske forsvar og fik ensidig retning mod vest. Var der en militær trussel mod Danmark, var det en trussel fra England og Frankrig, fra Skt. Hans tide fra England alene. I kraft af denne bistand blev politiet således kollaborationens eller samarbejdspolitikens spydspids i langt højere grad end nogen anden instans. Vi er herhjemme vant til at anskue forholdet mellem den tyske værnemagt og den danske befolkning som et jurisdiktionsproblem, hvor det gjaldt om at beskytte danskerne. Det var det naturligvis også. Det var imidlertid også et spørgsmål om at medvirke til beskyttelsen af værnemagten, og præses gør ret i at påvise, hvor langt man fra dansk side var rede til at gå. Udkastet af 4. maj 1940 til særstraffelov var en opstrammet overførelse af kapitlet i den militære straffelov af 1937 om forbrydelser mod krigsmagtens kampdygtighed. For at redde juraen, for at bevare den formelle suverænitet var man fra dansk side rede til at være langt mere kollaborativ, end værnemagten var villig til at gå mere end pragmatisk og midlertidigt med til. Regeringen var ret beset villig til at gå i krig med England på hjemmefronten eller i hvert fald med Englands danske hjælpere og efter den 22. juni 1941 med Sovjetunionens danske ditto, og den var ikke blot villig. Det var præcist, hvad den gjorde indtil den 29. august 1943.

Samtidens danske beslutningstagere synes ikke at have diskuteret alternativet, og præses gør det heller ikke, det alternativ, der blev en realitet efter den 29. august, nemlig at overlade sikringen af det tyske forsvars interesser til tyskerne selv. Ingen synes heller at have skelet til Slovakiet, som i april og maj 1940 vel var den stat i Europa, som Danmark var bedst sammenlignelig med. Ifølge Schutzvertrag af 23. marts 1939 fik den tyske værnemagt overladt en zone i Slovakiets vestlige del, i hvilken »die militärischen Hoheitsrechte« blev udøvet af værnemagten selv⁵. Kunne man på forhånd have ventet andet?

Dette fører frem til mødet den 12. april 1940 mellem P. Munch og Ren-

4. Palle Roslyng-Jensen, Værnenes politik – politikernes værn, København 1979, s. 36.

5. Wolfgang Venohr, Aufstand in der Tatra, Königstein 1979, s. 351.

the-Fink under deltagelse af bl.a. rigspolitichef Thune Jacobsen (s. 212 ff.). Baggrunden fra dansk side var »at få løst allerede opståede problemer«, som præses formulerer det, fra tysk at få slået fast, hvad man allerede dagen før havde præciseret i en verbalnote, nemlig at det danske politi skulle give sin understøttelse og sit samarbejde til »at gennemføre de nødvendige defensive foranstaltninger mod spionage, sabotage og ødelæggelse«⁶. Herom synes der ikke at have været diskussion eller uenighed mellem parterne. Men det interessante var, hvem der skulle fælde dom.

Der er, så vidt jeg kan se, fire kilder til mødet. Svenningsen omtaler det i en skrivelse fra samme dato til Justitsministeriet, men nævner ikke den side af sagen. Det nævnes i ministermødeprotokollen under den 13. april. P. Munch omtaler det i sin redegørelse for sin virksomhed som udenrigsminister fra 1945, og Thune Jacobsen refererer det udførligt i sin redegørelse fra 1947⁷. Præses bygger på Thune Jacobsen, eftersom hans facon at berette på har »troværdigheden« for sig (s. 214), og Thune Jacobsen lader Renthe-Fink indlede forhandlingerne med at understrege dels den tyske jurisdiktion, dels at værnemagten agtede selv at gennemføre undersøgelse og domfældelse i sager om spionage osv. ved sine egne organer. Dette virker ikke særligt troværdigt på mig, når man tager i betragtning, at verbalnoten fra dagen før udtrykkeligt påkaldte sig det danske politis »Unterstützung und Mitarbeit«. Endvidere, hvis Renthe-Fink havde formuleret sig som af Thune Jacobsen beskrevet, bliver hans note af 17. april, der så at sige på givnen foranledning fastslog, at jurisdiktionen lå hos de tyske værnemagtsdomstole, komplet overflødig⁸. Hvad skulle den tjene til, hvis han allerede havde slået sagen fast?

Om denne principielle del af drøftelsen bruger Thune Jacobsen, hvad angår hans egen deltagelse, vendingerne »Jeg var øjeblikkelig klar over« og »Jeg regnede med« – hvilket kan være meget rigtigt, men hvad han var klar over eller regnede med, er uinteressant. Interessant er, hvad han *sagde*, og han skriver ikke: »Jeg sagde«. Han skriver heller ikke, at »Renthe-Fink lovede«. Man skal holde sig for øje, at man har at gøre med en Thune Jacobsen anno 1947, der er ude i apologien for sig selv. Det samme synspunkt bør i øvrigt anlægges, når det gælder P. Munchs uldne formulering fra 1945: »Tyskerne syntes her til sidst at gå ind på ...«. Jeg konstaterer, at Svenningsen i sin skrivelse af 12. april udelukkende beskæftiger sig med »bekæmpelsen af (spionage, sabotage og

6. PK, IV, a, s. 33.

7. PK, IV, a, s. 31; henh. v. PK, IV, s, s. 412; PK, IV, a, s. 45; PK, IV, a, s. 61.

8. PK, IV, a, s. 65.

»Zersetzung«) samt personernes anholdelse og fængsling, men ikke berører deres domfældelse.

Men hvad så med Justitsministerens meddelelse på ministermødet den 13. april, at »tyskerne i (det) store og hele syntes indforstået med, at dansk politi og danske domstole måtte have ledelsen!? Bid godt mærke i det »store og hele«, en ejendommeligt løs, for ikke at sige løssagtig formulering! Hvor meget fylder det store, og hvor langt går det hele?

Jeg skal fremlægge den alternative tolkning, at man på mødet den 12. april ikke har drøftet andet og mere, end hvad der kan læses ud af Svenningsens omtalte skrivelse, nemlig at Renthe-Fink nu, da danskerne ville have dette møde for at høre, hvad der skete med de den 9. april arresterede danskere, benyttede anledningen til at få fastslået dansk indforståelse med den i verbalnoten fra dagen før foreslåede fremgangsmåde til gennemførelse af det gnidningsløse samarbejde. Justitsministerens optimistiske tro på fremtiden i ministermødet bygger udelukkende på den tyske efterretningschef Howoldts imødekommende holdning under dennes efterfølgende drøftelse med Thune Jacobsen om de navne på arresterede, som denne kunne lægge på bordet – eller vel snarere på Thune Jacobsens optimistiske gengivelse heraf.

I overensstemmelse hermed skal Renthe-Finks sarkastiske smil, som præses s. 234 henter ud af dennes indberetning til Berlin den 15. april⁹, snarest henføres til Howoldt-Thune Jacobsen-samtalen, måske til snak på Christiansborg i weekend'en den 13. og 14., men næppe til det centrale møde den 12. april.

For tyskerne har der næppe fra starten eksisteret noget jurisdiktionsproblem overhovedet, og jeg stiller mig derfor skeptisk over for det synspunkt, at tyskerne allerede den 12. april svigtede deres løfter¹⁰. Værnemagten ville jo i Danmark kun gøre, hvad den havde kompetence til at gøre i ethvert »Operationsgebiet«, jfr. præses' fremstilling heraf s. 206 ff., og hvad den kunne gøre i den »suveræne« stat Slovakiet. På den danske side har man regnet med, at lod man som intet, gik det hele nok af sig selv. Men det gjorde det altså ikke, og det blev lysende klart med Renthe-Finks note den 17. april (citeret s. 234).

Dermed begyndte kampen om jurisdiktionen, hvor de danske syns-

---

9. PK, XII, a, s. 215. (»Wie wenig sich die Dänen anfangs über die weittragenden Folgen der Besetzung Rechenschaft gaben, zeigt, dass sie glaubten, diejenigen Personen, die sich gegen die Sicherheit der deutschen Besatzungstruppen vergingen, würden nach dänischem Strafrecht und durch dänische Richter abgeurteilt werden«).

10. Tage Kaarsted, *Krise og krig 1925-1950* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 13), København 1991, s. 208.

punkter af politiske og psykologiske årsager blev støttet af Renthe-Fink efter bedste evne og med tilslutning fra Auswärtiges Amt i Berlin (s. 236). Den endte som bekendt med, at jurisdiktionen foreløbig og indtil videre forblev på danske hænder – som en »nådessag! for at benytte præses' rammende karakteristik (s. 517). Han slår dermed tidligere forskningsresultater fast¹¹, og der er ingen indvendinger at gøre hertil. Jeg skal blot supplerende bemærke, at det altså i foråret 1940 var i tysk politisk interesse at lade mest muligt af suveræniteten forblive på danske hænder. Vi var i sandhed et udstillingsvindue, der skulle vise tysk manerlighed, når bare man artede sig.

Inden jeg forlader disse aprildage, kan det være værd at se nærmere på den danske side af kampen for jurisdiktionen. Som præses viser det, var vi rede til at lægge os tæt op ad de tyske strafferetlige rammer. Generalauditør Pürschel ville allerede den 10. april løse problemerne ved at sætte den danske militære straffelovs krigstidsregler i kraft, hvilket der unægteligt var en vis logik i, og tog dødsstraf med i købet »som et uundgåeligt vilkår« (s. 231). Det samme gjorde folkeretseksperter Max Sørensen, omend han slørede dødsstraffen med vendingen »tilsvarende bestemmelser« (s. 240).

Var der logik i at bruge den danske militære straffelov til den tyske værnemagt nu, da denne havde overtaget de udvortes militære opgaver, var det til gengæld ikke opportunt af politiske grunde. Justitsministeriet foretrak en særstraffelov om spionage, sabotage og Zersetzung. Det arbejdede, må man sige, særdeles kvikt. Den 22. april forelå et førsteudkast (*med dødsstraf*), den 27. april et andet udkast (hvor dødsstraffen var strøget) og den 4. maj det tredje og definitive udkast. Hvad man havde præsteret var et lovforslag med »strafferetlig og processuel slagkraft« (s. 242), eller, som Stephan Hurwitz udtrykte det i maj 1943, »gennemtrængt af militær ånd i gammeldags forstand« (s. 243). Man var – bortset fra dødsstraffen, til gengæld med vis *retroactiva* – blevet lige så tyske, som nogen tysker kunne ønske det.

Præses redegør instruktivt for disse bestræbelser for gennem en særstraffelov at bevare jurisdiktionen på danske hænder. Det kunne dog have været ønskeligt at se dem ligesom etableringen af det politimæssige samarbejde ikke blot i en faglig, juridisk sammenhæng, men også i en politisk. Situationen måtte i april 1940 fra dansk side opfattes som særdeles labil. Man kunne ikke vide, hvor man havde tyskerne. Det var ikke alene jurisdiktionen, der skulle reddes, det var også kanaliseringen af al dansk-tysk kontakt som hovedregel ind via Udenrigsministeriet. Hvilke planer

---

11. Henrik S. Nissen, 1940, København 1973, s. 123.

havde tyskerne med Frits Clausens parti? Hvor langt ville de tyske krav om udlevering af danske våben gå? Den danske side var klart i defensiven, og i dette lys skal man se den verbalnote, som den 30. april efter mange overvejelser og megen tilfiling sammen med Renthe-Fink blev afleveret til denne: »Den danske regering regner med, at der både som følge af allerede stedfundne konferencer og ved eventuelle drøftelser, der yderligere måtte blive nødvendige, på det således foreliggende grundlag vil opnås en så gnidningsløs ordning af forholdene som muligt«¹². Det gjaldt om at fastholde tyskerne på den status, de havde lovet os, og til opnåelsen heraf var både politisamarbejde og særstraffelov væsentlige bidrag. Det var ikke på disse punkter, der skulle komme gnidninger. Kampen for suveræniteten – suverænitetens skin, om man vil – var kollaborationens glidebane. Noget andet er, at som sådan blev den i disse aprildage næppe opfattet og formentlig heller ikke i lang tid fremover. Her og nu gjaldt det om at redde statens liv.

Jeg skal gå over til en diskussion af præses' redegørelse for Ørum-sagen. S. 247 står, at Svenningsen ved et møde med det tyske gesandtskab den 10. januar 1941 fik »et afslørende indblik i de interne tyske rivaliseringer«. Disse rivaliseringer expliciteres ikke, men man tør formode, at det drejer sig om det forhold, der er beskrevet just forinden med en henvisning til Svenningsens fortrolige notits af 10. januar, nemlig at den tyske Befehlshaber Lüdke var »mest stemt« for at sætte Ørum for en tysk krigsret, hvilket med sikkerhed ville betyde dødsdom, idet han nemlig så »rent militært« på sagen. Notitsen fortsætter: »Det tyske gesandtskab ser mere politisk på sagen og ønsker af stemningsmæssige grunde at undgå dødsdomme, Gesandtskabet mener, at der er en vis udsigt til, at generalen vil afgive sagen, såfremt de skyldige af en dansk domstol kunne blive idømt tilstrækkelig straf. Da generalen lægger megen vægt på det præventive moment, vil man i hvert fald for Ørums vedkommende ikke kunne nøjes med mindre end livsvarigt fængsel«. Præses henter altså herfra rivaliseringen mellem den militære, krigsretstilbøjelige Lüdke og det moderate gesandtskab personificeret i Svenningsens samtalepartner. Præses sætter ikke navn på ham, men det var Kanstein.

Jeg vil imidlertid sætte et stort spørgsmålstegn ved, om der på grundlag af Svenningsens notits og Kansteins heri refererede henvisning til Lüdke er basis for at etablere en rivalisering mellem den militære og den politiske tyske instans. Der er næppe grund til en videre tolkning, end at Kanstein har halet Lüdkes rent militære synspunkter frem for at få danskerne

---

12. PK IV, a, s. 42.

til at gøre, som de skulle. Lüdke er blevet brugt som den store stok, der skulle få den danske side til som grundlag at acceptere det straffelovsudkast, som gesandtskabet allerede *inden* dette møde den 10. januar mellem Kanstein og Svenningsen havde oversendt.

Lüdkes reelle placering i sagen belyses af, at Kanstein formentlig den 15. januar om aftenen ringede Svenningsen op for at berigtige en misforståelse: Lüdke »var meget ked af, at det i notitsen – (der er tale om en tysk notits af 15. januar) – var fremhævet som en forudsætning, at Ørum og Jessen blev dømt til fængsel på livstid. Det var på ingen måde meningen, at man på forhånd ville diktere den danske domstol, hvilke straffe de skyldige skulle have, og man ønskede kun, at de skyldige blev idømt den straf, som den danske domstol på grundlag af den nye straffelov fandt rigtig. Det havde aldrig været generalens tanke at gå videre ...«¹³. Kanstein gentog denne berigtigelse ved et møde i Udenrigsministeriet den 17. januar¹⁴. Men da havde Lüdke allerede forlængst og formentlig uafvidende udfyldt sin funktion som den store, grimme Bastian i Kansteins og Renthe-Finks manipulation af deres danske modpart.

Den virkede nemlig, som den skulle. Efter et ministermøde den 10. januar om eftermiddagen kunne Svenningsen meddele Kanstein, at »man fra dansk side var rede til at indgå på den foreslåede ordning, hvorefter sagen kan blive pådømt ved dansk domstol«¹⁵. Derefter kunne Kanstein så den følgende dag officielt meddele, at hr. generalen havde erklæret sig »grundsätzlich bereit« til at acceptere den af gesandtskabet og den danske regering ønskede ordning.

Kanstein placerede rivaliseringen i hovedet på danskerne for at få dem til at makke ret, og i hovedet på dem har den været lige siden.

Jeg har omtalt denne detalje udførligt, fordi den viser, at læsningen, forståelsen og tolkningen af kilderne er det fundament, hvorpå den videre bygning skal rejses. Samme pointe kommer frem, når man ser på en anden begivenhed i Ørum-sagen, nemlig Samarbejdsudvalgets møde den 16. januar, hvor Justitsministeren skulle skaffe sig politisk opbakning på Rigsdagen til den lovttekst, der var færdigforhandlet mellem den tyske og danske side. Præses har to kilder hertil, nemlig Oluf Pedersens referat¹⁶ og

13. Udat., udsagn, notits (formodentlig af Svenningsen), JMT 3 K, 140.

14. PK VII, a, s. 704 f.

15. Skrivelse af 13. jan. 1941 fra Svenningsen til hans kollega i Justitsministeriet, JMK 3 K, 140.

16. PK IV, a, s. 538 f. Jfr. Oluf Pedersen, Den politiske Modstand under Besættelsen, København 1946, s. 55 f. (hvor mødet (på grund af en trykfejl?) er placeret den 26. januar).

Alsing Andersens notater fra mødet¹⁷. Han gør (s. 251) »de fleste af Samarbejdsudvalgets medlemmer ... ikke så lidt mere ilde til mode ved lovfor-slaget, end Alsing Andersen var«, og det sker ved, at han først bringer Alsing Andersens synspunkter fra hans notater og derpå de andre deltageres efter Oluf Pedersens stikordsreferat, indtil disse til sidst »modstræbende« lod sig overbevise af ministeriets enighed. Oluf Pedersens talerække er imidlertid en anden. Hos ham er det Hedtoft, der efter Justitsministerens fremlæggelse af sagen indleder debatten. Mon ikke præses' rækkefølge, hvor Alsing Andersen lægger ud, blot skal opfattes som et stilistisk kunstgreb.

Præses' gengivelse af, hvad Alsing Andersen sagde på mødet (s. 250), bygger på dennes notater, og han kan på baggrund heraf slå fast, at Alsing Andersen i modsætning til Oluf Pedersen havde politisk overblik og derfor ikke nærrede de store betænkeligheder ved lovfor-slaget. Jeg må imidlertid konstatere, at præses har læst sin kilde galt. Betragter man det stykke papir, som Alsing Andersen har skrevet under mødet, vil man bemærke, at der øverst står ordet »Justitsm(inisteren)« plus et kolon. Indholdet er altså en gengivelse af, hvad justitsminister Harald Petersen og ikke hvad Alsing Andersen selv har sagt. Hvis man sammenligner ræsonnement og tankegang i dette notat med, hvad Oluf Pedersen refererer justitsministeren for, vil kan kunne fastslå sammenfald.

Midt på siden af Alsing Andersens papir står der »Notits« plus kolon, hvorefter følger: »Vi skal sikre livsvarigt fængsel for de to og passende svære straffe for de andre – omgående gennemførelse«. Det drejer sig selvfølgelig ikke om en notits, som Alsing Andersen har haft med hjemmefra, men om en, som justitsministeren har fremlagt eller henvist til i forbindelse med sin sagsfremstilling, og det er nærliggende at formode, at vi bagved – direkte eller indirekte – har Svenningsens notits af 10. januar med de tyske betingelser for at overlade Ørum til dansk retspleje¹⁸. Denne notits ender med en accept af det tyske krav om, at regeringen skulle påvirke den offentlige mening, og om, at den danske hær blev således politisk ledet, at en gentagelse af Ørum-sagen blev udelukket. Som hånd i handske passer hertil bemærkningen i Alsing Andersens papir om »Baggr(unden): Ikke alene Ø(rum)-sagen – men også alm(indelige) situation. Som led i at dække tilbagetog i Min(ister)-stormen. Dermed et bidrag til at modvirke ty(sk) fj(endt)l(ig) stemning«. Bemærkningen om tyskernes tilbagetog var sukkergodt til Samarbejdsudvalget, og bidraget til at mod-

17. Alsing Andersens arkiv, ABA, ks. 3:5.

18. PK VII, a, s. 699.

virke den tyskfiendtlige stemning, dvs. til at påvirke den offentlige mening, som Svenningsen havde formuleret det, var den rette løsning på Ørum-sagen.

Jeg skal ikke betvivle Alsing Andersens politiske overblik, men bevisførelsen herfor må hentes andetsteds.

Men hvad var det egentlig, politikerne i Samarbejdsudvalget var så »ilde til mode ved«? Ifølge præses var det lovforslaget, altså dette in toto, men holder det nu stik? Lad os se på Hedtofts replik i Oluf Pedersens gengivelse: Han »var ikke betænkelig for paragraf 1 under den nuværende justitsminister, men for at redde to danske statsborgeres liv er vi rede til at gå langt«. Dette »men« er logisk rent vås. Paragraf 1, der omhandlede udbredelsen af rygter, kunne aldrig koste to danske statsborgere livet, men højst spærre dem inde i ét år. Det var paragrafferne 2 og 3, der handlede om efterretninger og indtræden i fjendtlig krigstjeneste, der gav mulighed for livsvarigt fængsel som dansk alternativ til den tyske dødsstraf. Når Hedtoft ville gå langt, kan der kun være tale om, at han accepterede paragrafferne 2 og 3. Over for udbredelsen af rygter i paragraf 1 var han imidlertid betænkelig under alle andre ministre end Harald Petersen.

Den konservative Ole Bjørn Kraft var som den næste »også betænkelig« over for, hvad der »kan kaste over alle et skær af landsforræderi«. Den radikale Dahlgaard formulerede sig tilsyneladende ikke om paragraf 1, men det gjorde til gengæld både retsstatsmanden Oluf Pedersen og Alsing Andersen, hvis spørgsmål, om paragraf 1 var krævet for at redde Ørum, indicerer, at han helst havde været den foruden. Man tør endelig tro, at venstremanden Stensballes »samme betæneligheder« har knyttet an til Hedtofts ditto.

Det kunne tilsyneladende ligge lige for at tolke Krafts betænkelighed og hans »skær af landsforræderi« som ubehag ved loven som sådan, alle dens paragraffer, hvilket er, hvad præses gør, men det er ikke troligt. Nøglen til forståelsen ligger i den replik, Harald Petersen refereres for: »Der havde aldrig været rejst strafferetlige beskyldninger mod Christmas Møller«. Replikken har kun mening, hvis den opfattes som en forsikring til politikerne om, at paragraf 1 ikke handlede om dem. Ikke engang Christmas Møller, som just ikke var tyskernes drøm om en samarbejdspolitiker, var omfattet af den. Deres betæneligheder var altså overflødige. Her kommer Alsing Andersens papir ind igen, for i denne sammenhæng har vi dets eneste referatindslag. Paragraf 1-diskussionen er aflejret med ordet »Greuel-Gerüchte« med to streger under, sat ind halvt ude i marginen. Det må tolkes som hans »referat« af, hvad justitsministeren har svaret ham og hans kolleger på deres betæneligheder.

Tilbage står det Kraft'ske »skær af landsforræderi«. Man skal bemærke, at paragraf 1 ikke havde voldt problemer under de dansk-tyske forhandlinger, og at den, som præses skriver s. 248, »var en selvstændig dansk interesse«. De, der skulle anklages efter den, var nemlig dem, der handlede imod samarbejdspolitikens ånd ved at udbrede utilbørlige rygter. Mon ikke det var værd at fundere over, om det ikke just var slig udbredelse, der i januar 1941 kunne gøre udbrederen til en slags landsforræder? Det prædikat skulle politikerne nødtigt have hæftet på sig for uforvarede politiske udtalelser. At de kunne få det for at lave en lex Ørum, har ikke strejftet dem. Ørum selv har de næppe haft meget til overs for. Som Bertel Dahlgaard refereres: »Det er beklageligt, at nogle overtrædelser kan medføre denne lov«. Det var tørt radikalt sprog for, at Ørum var en skovl, der kun skabte mere besvær i en besværlig tid. Han skulle reddes, ikke for sin egen skyld, men for at opretholde den gældende praksis, at danske statsborgere kom for dansk domstol.

Jeg skal blive ved Ørum-sagen for at se på præses' behandling af den tyske side deraf. Hvorfor overlod tyskerne overhovedet Ørum, der var arresteret og havde tilstået på tysk grund, til dansk ret? »Derfor blev der ... påny åbnet for jurisdiktionsforhandlingerne 30. december 1940«, skriver præses s. 247 efter at have anført en række omstændigheder: 1) Krav om ændringer i regeringen, 2) kravet om fjernelse af Hedtoft og 3) kravet om udlevering af 12 danske torpedobåde«. At krone disse fordringer med fem dødsdomme ville efter gesandt Renthe-Finks skøn give voldsomt bagslag »stemningsmæssigt«. »Stemningsmæssigt« er sat i citationstegn, uden at man kan se, om det er præses' eller Renthe-Finks udtryk. Det er imidlertid ingen af delene, men Kansteins¹⁹.

Holder denne forklaringsmodel? Den tyske moderation i Ørum-sagen kan føres tilbage til medio december 1940, idet det af Svenningsens notits af 9. januar 1941 fremgår, at Kanstein »et par dage efter« den 10. december opsøgte Svenningsen og gav ham det indtryk, at han »var velvilligt stemt over for tanken om behandling ved dansk domstol«. Hvad det kom an på for tyskerne, sagde Kanstein, var at få de pågældende gjort uskadelige, så længe krigen varede²⁰.

Torpedospørgsmålet dukkede imidlertid først op i januar 1941. Den 10. fik Renthe-Fink instruks fra Auswärtiges Amt om at forebringe kravet for den danske regering, den 16. blev kravet behandlet i ministermøde og den

19. PK VII, a, s. 168.

20. PK VII, a, s. 697.

22. i Samarbejdsudvalget²¹. Torpedobådene kunne altså ingen vide noget om, da man den 30. december begyndte jurisdiktionsforhandlingerne.

Hvad Hedtoft angår, havde den tyske utilfredshed med ham eksisteret hele sommeren og efteråret 1940, men det egentlige, konkrete krav om hans afgang blev først rejst af presseattachéen Meissner den 28. januar og af Renthe-Fink den 30. januar²². Fem dødsdomme – for at citere præses – kunne altså ikke krone denne fordring. Snarere måtte det omvendte være tilfældet.

Endelig er der ministerstormen. Det sidste ord er næppe sagt i denne sag. Problemet er, om det tyske pres ikke nok så meget var Scavenius' anstrengelser for »Staatsminister Stauning aus der Regierung auszubooten«, som Renthe-Fink udtrykte det i en indberetning til Berlin den 8. januar 1941²³. Men lad det ligge. Når talen er om tyskernes bevæggrunde til at være moderate i Ørum-sagen, må man se på sammenhængen ud fra deres synspunkt. Den tyske politik over for Danmark blev fastlagt af Ribbentrop over for Renthe-Fink den 18. december²⁴. Christmas Møller skulle fjernes fra al politisk virksomhed. Dernæst var det gesandstens vigtigste opgave »für die Sicherheit der deutschen Truppen zu sorgen« og dernæst at sørge for, at »die Engländer nicht in die Lage versetzt werden, zu sagen, wir unterdrückten ein kleines, wehrloses Land«. For det tredje skulle tyskvenlige elementer, især nazisterne, understøttes. Udviklingen i Danmark måtte ikke skabe vanskeligheder for »Rigets« politik. En kongekrise var politisk »ungelegen«. Disse retningslinjer blev expliciteret ved et møde den 20. i Berlin mellem Martin Luther, lederen af Abteilung Deutschland i Auswärtiges Amt, og Renthe-Fink og Kanstein²⁵. Den danske regering skulle have et mistillidsvotum ved at blive foreholdt, at den aldrig havde gjort noget for at gøre regeringserklæringen af 8. juli til andet end »im Wesentlichen toter Buchstabe«. Et virkeligt frugtbart samarbejde med en partipolitisk bundet regering kunne aldrig blive en realitet. Men hvem der skulle i en ny regering, måtte blive danskernes egen sag. De måtte selv finde den rigtige løsning. Renthe-Fink markerede disse synspunkter over for Scavenius den 23. december og over for Kongen den 30. Men på dette tidspunkt havde Kanstein forlængst markeret sin moderate holdning.

---

21. Roslyng-Jensen, s. 59.

22. Hans Kirchhoff, Hans Hedtofts tale, februar 1941. Samarbejde eller brud, i: Historisk Tidsskrift, bd. 82, 1983, s. 237 ff.

23. PK XIII, a, s. 385.

24. PK XIII, a, s. 377 f.

25. PK XIII, a, s. 380.

Kort og godt: Torpedobådene og Hedtofts fjernelse kom først op, efter at Ørum-sagen var afsluttet, og Kansteins indledende moderation fandt sted allerede før fastlæggelsen af den generelle tyske politik over for Danmark. Der var ingen sammenhæng, intet til at krone fordringerne. Man skal sørge for, at opstillede kausalsammenhænge kan forliges med kronologien.

Baggrunden for den tyske moderation var formentlig snarere en modvilje mod at skabe en martyr ved at fælde og eksekvere en dødsdom. I den henseende var man i denne periode generelt meget tilbageholdende i det besatte Vesteuropa. I Norge var der i august 1940 blevet fældet og fuldbyrdet én dødsdom over en mand, der havde skudt en tysker, mens andre dødsdomme var blevet erstattet af benådning²⁶. I Holland var der i 1940 kun blevet idømt lette straffe for sabotage²⁷, og i Belgien var der i 141 sager med dom over sabotage fældet tre dødsdomme, men som Wehrmachtbefehlshaber Belgien slog fast, blev dødsdomme principielt ikke fuldbyrdet²⁸. Hvis dødsdomme ikke eksekveredes, kunne man fra tysk side lige så godt lade et formelt suverænt Danmark vise sin gode vilje ved at idømme synderen livsvarigt fængsel.

Et af de vigtige, men vanskeligt håndterlige problemer i besættelseshistorien er spørgsmålet, hvornår opslutningen om samarbejdspolitikken begyndte at smuldre i befolkningen. Hvilket overført på politiet vil sige, hvornår dette begyndte at blive mindre nidkært i bekæmpelsen af illegale aktiviteter, først og fremmest sabotagen.

Skreddet kan opfattes om en proces, der strakte sig hen over hele forårshalvåret 1943, eller tyngdepunktet kan lægges hen i foråret og sommeren 1943 i forbindelse med kapitulationen i Tunis, landgangen på Sicilien og Mussolinis fald med deraf følgende forventninger om en snarlig krigsafslutning. Præses synes at være lidt usikker. S. 414 konstaterer han, at der i 1943 »ikke længere generelt i befolkningen (var) nogen lyst til at medvirke ved sagerne opklaring«, og at man »tydeligvis også fra politiets side var mere tilbøjelig til at betragte sabotørerne som »patrioter« end som »egentlige forbrydere««. Men i sin epilog går præses tilbage før den 1. januar 1943. Han skriver s. 521, at »holdningsskiftet også lå i politiet selv«, og at »dette holdningsskifte givetvis kan tidsfæstes til omkring no-

26. Berit Nøklebye, *Nyordning (Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945, bd 2)*, Oslo 1985, s. 82.

27. Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940-1945*, Stanford 1963, s. 55.

28. Wolfram Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-44*, Düsseldorf 1978, s. 55.

vember/december 1942, dvs. til det tidspunkt, hvor den danske jurisdiktion brød sammen«.

Mener præses nu det? S. 425 henviser han nemlig til, at han allerede »ovenfor« har vist, »hvorledes de dele af politiet, der varetog fredspolitifunktionen, ganske synes at have »mistet« evnen til at opklare sagerne allerede før maj 1943«. Denne påvisning »ovenfor« er sket ved, at præses har eksemplificeret med Aarhus politikreds i tre måneder bagud fra den 29. august, dvs. fra og med den 29. maj. I denne periode var opklaringsprocenten i Aarhus nul.

Jeg skal anholde præses på, at der pr. 29. maj mangler 29 dage, før man kan bruge udtrykket »før maj 1943«. Men bortset derfra er der måske også en anden grund til at vælge den 29. maj til startdato end de tre måneder før den 29. august, nemlig den, at Aarhus-politiet endnu den 28. maj, altså dagen før, demonstrerede sin opklaringsvilje.

Præses vil altså med en flot håndbevægelse skubbe politiets bidrag til samarbejdspolitikken opretholdelse tilbage før den 1. maj. Han kan godt se, at der »ideelt burde foretages en systematisk gennemgang af Statsadvokatens sager om spionage, sabotage og Zersetzung i eksempelvis de tre måneder op til 29. august«, men anser ikke en sådan gennemgang for formålstjenlig (s. 411). Aarhus alene kan godtgøre tesen.

Jeg kan ikke erklære mig enig i det ikke »formålstjenlige«. Præses burde have udstrakt sin undersøgelse over hele landet. Det havde næppe være uoverkommeligt at løbe Statsadvokatens journalbøger igennem med henblik på at få fastslået, hvor langt frem i tiden man kan konstatere politiets opklaringssevne – eller skal vi hellere sige opklaringsvilje.

Problemet kan imidlertid også angribes fra en anden vinkel, idet man kan spørge, hvor meget der egentlig var at opklare i foråret 1943, hvor megen illegal aktivitet der var at forholde sig til. Herom har vi i dag, om ikke fuldstændig klarhed, så ganske godt hold på lokalplan og kan konstatere, at det var til at overse, ikke mindst med hensyn til sabotagen.

Det underjordiske arbejde i første halvdel af 1943 var først og fremmest præget af det kommunistiske apparat – partiet selv med dets politiske aktivitet gennem bladarbejdet, aktiviteten på arbejdspladserne og indflydelsen i diverse kommunale råd efter kommunevalget i maj, dertil partiets virke ind i det borgerlige Danmark gennem organisationen Frit Danmark og endelig dets sabotagearbejde. Det var kommunisterne, der i overvældende grad tegnede sig for det illegale bladarbejde. Det var også dem, der dominerede sabotagearbejdet.

Hvad fandtes der på sabotagefronten af organiseret karakter ud over dem? Holger Danske-gruppen i København blev først en realitet i aktion

den 6. maj 1943. Derudover kendes fra Københavns-området et par KU-grupper og en gruppe af CB'ere i marts og maj og en SOE-gruppe fra april, der hurtigt blev absorberet af kommunisterne²⁹. I Odense var en SOE-gruppe første gang aktiv den 1. juli³⁰. Dertil kommer de måske mest interessante, dreng- og lærlingeklubberne, som i første halvdel af 1943 kendes fra Aalborg (»Churchill-klubben«), Odense, København, Esbjerg, Kolding, Fredericia og Sønderborg (og formentlig har eksisteret mange andre steder), og som kommunisterne søgte at hente over i deres organisation – i København, Esbjerg og Kolding med held³¹. Det lyder måske som slet ikke så lidt, men det var ikke disse smågrupper, der tegnede aktionstallet hverken i 1942 eller langt ind i 1943. Det var de kommunistiske grupper.

Ideelt skulle partiet sørge for sabotage overalt, hvor der fandtes partiafdelinger, men realiteten så anderledes ud. I de fleste provinsbyer kom afdelingerne i denne det illegale arbejdes tidlige tid ikke ud over begynderfasen med sukker, sand og tændstikker – Kolding, Nyborg og Frederikshavn være nævnt som eksempler i flæng – eller de kom slet ikke ind i den. Når det kom til stykket, var partiets sabotagearbejde koncentreret fem steder, nemlig København med BOPA under ledelse af Ejgil Larsen; Odense under ledelse først af Kaj Hansen og derefter Erik Olsen; Esbjerg, hvor Odense-manden Hans Peder Poulsen var chef; Aarhus, hvor det var Køge-manden Fritz Nielsen; og Aalborg under ledelse af Harry Larsson. Alle steder foregik aktiviteten i en vid periferi ud over hjembyen. Fik politiet fat på de her nævnte, var det tæt på sabotageaktivitetens kerne.

Det må konstateres, at trods nok så megen uvilje derimod i politisjælene blev der i foråret og ind i sommeren 1943 af politiet efterforsket og foretaget anholdelser også på dettes egen foranstaltning, anholdelser der også ramte ind i det kommunistiske sabotagearbejde.

I Odense blev den kommunistiske sabotagegruppe revet op den 18. og den 31. maj³². Den 17. juni gik det ud over byens lærlingegruppe³³. I Aarhus blev der i forlængelse af en aktion natten til den 28. maj, hvor en sabotør dræbtes, og en anden såredes, foretaget efterforskning efter den sårede på sygehuse, omend uden resultat, eftersom han var privat ind-

---

29. Jesper Vang Hansen, Esben Kjeldbæk & Bjarne Maurer, Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1984, s. 76.

30. Hans Kirchhoff, Augustoprøret, København 1979, bd. 2, s. 15.

31. Aage Trommer, Modstandsarbejde i Nærbillede, Odense 1973, s. 71 f.; Industrisabotagen, s. 80.

32. Hans Kirchhoff, Augustoprøret, bd. 2, s. 15; PK VII, a, s. 197.

33. PK VII, a, s. 314; Ib Nordby, Var vi også med? Odense 1990, s. 165 f.

kvarteret hos en læge³⁴. Sabotagelederen Fritz Nielsen blev i øvrigt på tysk foranledning arresteret af politiet i Horsens den 7. juni³⁵. I Esbjerg blev den kommunistiske sabotagegruppe – en lærlingegruppe, der var overtaget af partiet – rullet op af politiet den 28. marts og følgende dage³⁶. Hans Peder Poulsen fik en ny gruppe op at stå, og den var aktionsduelig fra ca 20. maj. Politiet kom tæt ind på den ved en arrestation den 7. august³⁷, men på det tidspunkt var Esbjerg-politiets opklaringsvilje tørret ind, og det fik intet ud af arrestanten. Da Geheime Feld-Polizei efter den 29. august overtog ham, snakkede han øjeblikkeligt, og Esbjerg-arbejdet blev revet totalt op – men det er en anden historie. I Aalborg foretog politiet anholdelser den 31. juli og den 18. august³⁸, der førte det tæt ind på livet af partiets sabotagegruppe og den med denne tæt arbejdende SOE-agent. I København gjorde politiet den 1. marts og den 16. maj indhug i BOPA, sidste gang på tysk foranstaltning³⁹. Det samme var tilfældet ved BOPAs aktion mod hørskætteriet i Holbæk den 17. maj⁴⁰. Endvidere foretog politiet arrestationer den 4. maj i forbindelse med en sabotageaktion mod Emdrup Dampvaskeri⁴¹, den 23. juni ved en aktion mod fabrikken Alliance⁴² og den 9. juli ved en aktion mod en tegnestue⁴³. Den sidste var ganske vist en tysk provokation, men det vidste politiet ikke.

De her nævnte tilfælde kan alle findes i Statsadvokatens materiale. De kan til al overflod også findes i Den parlamentariske Kommissions bind 7, der er en guldgrube, omend vanskeligt overskuelig. De viser politiet i opklarende og anholdende aktivitet i 1943, også efter den 1. maj, også i de sidste tre måneder før den 29. august. Vel at mærke ikke udelukkende på tysk foranstaltning. Det er meget muligt, det er sikkert også højst sandsynligt, at politiet kunne have opklaret meget mere, om lysten havde været til stede – Esbjerg-arrestantens tavshed i august taler derfor – men tilbage står, at der *ikke* kan tales om en opklaringsprocent på nul for

34. Hans Chr. Sørensen, Sabotagen i Aarhus, i: Georg Andrézen (red.), Aarhus under Besættelsen, Aarhus 1946, s. 262; David Hejgaard, I det lange løb, bd. 2, København 1981, s. 96 f.

35. David Hejgaard, s. 99; PK VII, a, s. 373.

36. PK VII, a, s. 296; Aage Trommer, Modstandsarbejde i Nærbillede, s. 76.

37. PK VII, a, s. 316; Aage Trommer, Modstandsarbejde ..., s. 80 ff.; 123.

38. PK VII, a, s. 265; 372; Hans Kirchhoff, Augustoprøret, bd. 2, s. 133 ff.

39. PK VII, a, s. 288; Leif Larsen, Borgerlige partisaner, København 1982, s. 148 f.

40. PK VII, a, s. 289; Leif Larsen, s. 47.

41. PK VII, a, s. 303.

42. PK VII, a, s. 31; Hans Edvard Tegler, Kæmp for alt, hvad du har kært, København 1945, s. 16 ff.

43. PK VII, a, s. 313.

landet som helhed, således som præses lader forstå på grundlag af Aarhus politikreds. Indimellem kom opklaringen ganske tæt ind på livet af de få sabotagegrupper, der virkelig betød noget.

Hvad angår holdningsskiftet s. 521, skal jeg ikke indlade mig på en granskning af sjæl og sind, men må, hvorfra end præses henter sit »givetvis«, konstatere, at der uanset holdninger blev efterforsket, opklaret og anholdt langt ind i 1943. Man skal nok snarere end at lægge sig fast på en bestemt bruddato eller -måned forestille sig – ikke »givetvis«, blot tentativt – en glidende overgang hen over tid og sted, en overgang, der nogle steder i landet forløb i et hurtigere tempo end andetsteds. Præses kunne og burde have drevet sin undersøgelse videre og have gået ind i en analyse af, hvad der *var* at opklare, over for, hvad der *blev* opklaret, hvem, der var at anholde, over for, hvem der blev anholdt.

Den her på nogle punkter førte diskussion om kildernes udnyttelse, deres udsagnsevne og deres bæredygtighed med henblik på at foretage tolkninger og opstille teser, skal ikke tilsløre, at præses med sin undersøgelse har vist sin evne til at håndtere og strukturere et meget omfattende stof. Han har derigennem demonstreret sin videnskabelige indsigt og modenhed og på tiltrængte punkter øget vort kendskab til de fem besættelsesår. Ved at føre sin undersøgelse bagud før den 9. april og fremad ud over den 5. maj har han etableret en kontinuitet på tværs af bruddatoerne. Han har behandlet sit emne sine ira et studio og med held styret den vanskelige kurs midt mellem apologiens Scylla og fordømmelsens Charybdis.

Kommentar

Tabernes historie

Af Troels Dahlerup

Danmarks historie bind 10. Historiens historie. Af Nanna Damsholt m.fl. (Gyldendal, 1992). 491 s., 495 kr.

Omsider foreligger nu afslutningen på Gyldendals magistrale Danmarkshistorie, der har været 15 (ja, reelt vel 25) år undervejs, og der er sket meget med redaktion og forfattere undervejs. Adskillige detaljer i værket er givet allerede nu forældede. Men ét står fast: en så fremragende gennemgang af kilder og litteratur til hvert enkelt tidsafsnit har vi aldrig set og får vel næppe at se igen i min levetid. Netop på baggrund af værkets beundringsværdige litteraturafsnit er fremkomsten af et ekstra bind 10 om »Historiens Historie« ved første øjekast besynderlig. Men straks viser det sig at være endnu en nyskabelse, faktisk den første »historieskrivningens historie« udtrykt gennem arbejdet med den danske historie. Hvorfor skrev historikerne, som de altså nu engang gjorde, og – i lidt mindre udførligt omfang – for hvem skrev de?

Nanna Damsholt starter med kyndigt at indføre os i den idéverden, hvor legender, klosterkrøniker og annaler blev til, og som ventet fremtræder specielt skikkelser som Saxo, Christiern Pedersen og Poul Helgesen, om hvilke litteraturen er legio¹. I disse identitetssøgende tider er det morsomt at blive erindret om den stiltfærdige Peder Olsens *Duodecim excellentiæ*, da vi danske jo normalt er for beskedne til at erindre vore naboer om vor uovertrufene egenart.

Derpå tager Torben Damsholt fat med 1500-tallets livlige, ikke mindst antisvenske historieskrivning, og ved siden af en mere traditionel skildring af arbejdet med at nå til en fortsættelse af Saxo (Svanning, Vedel og sluttelig indkaldelsen af udenlandske humanister til at fremme dette »reklamefremstød«) bringer han den frugtbare tanke, at den danske adels antikvariske interesse ikke blot skabte et publikum, men også satte sig selvstændige frugter. Læseren kommer snart til at tænke på den efter reformationen vidtdrevne arkiv søgen efter adkomstbreve på gammelt messe gods, hvor ikke mindst Huitfeldt-slægten forekommer energisk. Vi får den vanlige skildring af Niels Krag, men på grund af bindets snævre nationalhistoriske sigte falder det tilsyneladende ikke forfatteren ind, at pågældendes hovedværk (om Lakedæmonernes statsforfatning) vel egentlig siger meget om »adelsvældens statsansatte historiker«?

I det påfølgende århundrede viderefører polyhistoren Ole Worm den antikvariske linie, medens det lykkes filologen Stephanius i 1645 at udsende sit imponerende Saxo-værk, hvorved denne danske historiker bliver den første postklassiske autor, der udkommer med hele apparatet, som var han »klassiker«!

Det kan næppe undre, at efter værkets anlæg må en så flittig skribent (»kulturjournalist«?) som Ludvig Holberg indtage en central plads, medens »empirikerne« Gram og Langebek behandles relativt kort (havde den flittige

Langebek overhovedet tid til at have »en teori«?) Generelt for hele bindet fristes man til at kalde det »de oversete historie«, hvorfor forskere, der i vore dage endnu har en blot og bar brugsværdi, gerne er af liden historieteoretisk interesse.

Der trækkes linier op om historikerens rekruttering, om det (eventuelt) læsende publikum, samt om de for netop 1700-tallet karakteristiske Kongelige Selskaber, akademikerne.

Med Holbergs død tager derpå Henrik Horstbøll fat med et overmål af stof og indfaldsvinkler, der næsten ikke alle når at komme til deres ret indenfor den tilmålte plads; men hvor får vi dog meget at vide. Der lægges stor vægt på det fremvoksende borgerskabs ønske om »almendannelse«, og dertil er vi i »nationens« epoke (jfr. indfødsretten), illustreret med gode kildevidnesbyrd, f.eks. at der 1799 i København alene levede henved 700 personer af bogfremstilling og salg, kort sagt: trykpressen måtte holdes i gang. Og som et forvarsel om den kommende professionalisering erindres vi om den første »skoleembedseksamen« i 1777.

Her savner jeg nu trods alt mere respekt for den antikvariske linie, og det ikke blot Gram og Langebek, men også den (endnu brugbare) Fr. Münter, der ikke er fundet værdig til at komme i registret, ligesom dilettanterne ej heller bør forglemmes: hvor havde vi været uden de Rostgaardske og Londeman-Henriksenske legatstiftelser? Men ifølge værket hele anlæg er det »de oversete«, vi skal høre om: Sneedorff, Rothe, Eggers, Riegels og Baden m.fl., kort sagt hele den »filosofiske« side af vort fags historie, som til nu har skullet findes i litteraturhistorien, uanset at de i deres samtid var nok så væsentlige figurer (omend som meget tidstypisk netop af begrænset holdbarhed).

Det er ikke altid nem læsning, og dispositionen kan virke lidt springende (at opdele arbejdet efter tema, tid, person og subjekt er nu engang besværligt); men det forekommer mig undskyldeligt, da der her er tale om en vigtig pionerindsats. Stor vægt lægges på forfatterens forsvar for den danske (»opinionsstyrede«) enevælde, der – modsat Englands »plutokrati« – alene sikrer »den borgerlige frihed«. Interessant så hurtigt den 1779/80 oversatte Adam Smith sætter sig spor hos såvel Zoega (der som klassicist ellers er unævnt) og Hennings, og med det »moderne« universitet i Göttingen som forbillede udvikles hjemlige institutioner som f.eks. Sorø.

Særdeles interessant er den franske revolutions indflydelse, der efter en kort begejstringsbølge kom til at stå som et skræmmebillede. Men såvel Baden som Grundtvig kom tid efter anden ud for enevældens sanktioner². Alt i alt får læseren dog indtryk af, at Grundtvigs *Verdens Krønike* (1812) jog læserne fra »historiefilosofien« og ind i den sikrere empiri. Suhm og efter ham Rothe grundlægger den endnu levende myte om »den oprindelige bondefrihed«, medens afsnittet karakteristisk nok ikke har et ord om Behrmann, der ved at parallellisere Christiern IIs »bondepolitik« med landboreformerne (1815) dog opnåede et arkivembede; men da bogens anhang af utrykte kilder fortsat er anvendeligt, regnes han øjensynligt ikke med til »taberne«, hvor især den af Ellen Jørgensen hårdt medtagne Molbech får mange pæne ord med på vejen.

Næsten en passant indser vi, at som nationalitetsbegrebet føres til sejr, opstår der uundgåeligt et skisma med hensyn til Schleswig-Holsteinerne, og det uanset at såvel Dahlmann som også selveste Niebuhr tog deres udgangspunkt i det danske (dvs. københavnske) historikermiljø.

Det fornemme litteraturafsnit starter resigneret sin gennemgang med at fastslå, at eftertiden stort set har nøjedes med at forholde sig til den sejrende »antikvarisk-topografiske« retning, sande ord.

Fra 1830 tager J. C. Manniche fat med historiedisciplinens professionalisering og videnskabeliggørelse, og det er næsten, som om han arbejder sig bagud fra sin klassiske skildring af Den radikale historikertradition (1981), omend med al skyldig reverens for såvel Steenstrup som ikke mindst Ellen Jørgensen. Meget virker tilsyneladende velkendt, men i sagens natur er der naturligvis konstant en ret anderledes vægtning. Og i samme grad det magistralt skrevne afsnit virker helstøbt og færdigt, er det ikke altid så spændende som Horstbølls mange brudflader, hvor vi i højere grad føres ind i ukendt land.

At man så længe vedblev at ansætte jurister i, hvad der siden ansås for historikernes gebet, hænger vel i nogen grad sammen med, at universitetsfaget længe vedblev at være et halehæng til klassiske studier (om retshistorien se nedenfor), og da man endelig i 1883 får den til vore dage eksisterende skoleembedseksamen, holder Manniches afsnit op. Indledningsvis hører vi endelig om den »selskabelighed«, der til nyeste tid var bærende for et forskermiljø: Oldskriftselskabet (1825), og 1839 »den danske Historiske forening« (her var endnu en dør, som Grundtvig kunne smække med), samt »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« (1848; jeg stiller mig dog tvivlende overfor tanken, at det skulle være Historisk Tidsskrift, der tvang kirkehistorien til »selvorganisering«; var medlemskredsene ikke længe næsten identiske?). Og selvom det kongelige danske Selskab fortsat var levende, kulminerer foreningsdannelsen, da »de unge« 1877 stifter Kildeskriftselskabet.

Personligt stiller jeg mig lidt skeptisk til påstanden om, at »den lille Becker« nogensinde blev accepteret blandt de højtlærde. Men hans virke som popularisator er selvfølgelig værd at bemærke. Dog er vi endnu et stykke vej fra eftertidens »rene« videnskabelige miljø, hvilket søges illustreret gennem den historiske forenings formænd: først litterat Molbech (hvis behandling af den her logisk nok negligerede Knudsen endnu harmede Ellen Jørgensen), og derpå Westergaard (som kaldes orientalist, hvad han da også var; men gjorde han ikke i netop indisk historie?), indtil Holm tog over efter Krieger (1857-70), hvorefter faget omsider bliver en autonom institution med egen selvforståelse.

For ikke-filosofisk orienterede kan den indgående redegørelse for Historismen virke sværere end tilsvarende Horstbølls kamp med sit stof. Men vi møder her »filosoffer« som Bastholm, Molbech og selveste Hegelianeren Schiern, der næppe ville være kommet »i Historien« uden sin historieteori (der vist i øvrigt fortrinsvis kom til orde i arbejder udenfor Danmarkshistorien?).

Karakteristisk nok overlod faget 1876 Thorsøes disputats om Schelling til filosoferne! Og uden et teoretisk apparat ender den følgende tids forskere tilsyneladende undgåeligt i en art »positivisme« (som til gengæld synes at have klare forbilleder i 1700-tallets forestillinger).

Megen plads vies selvfølgelig dels Paludan-Müller (vist ikke mindst fordi Erslevs elever havde en tilbøjelighed til at lade det såkaldte videnskabelige gennembrud starte med deres egen beundrede lærer), dels Allen, og begge præger de gennembruddet med stiltiende opgivelse af de filosofiske sammenhænge. Med selskaberne som vært kommer de moderne kildeudgaver (med klar tysk inspiration). Allens »Håndbog« (1840 o.o.) stod på det nærmeste

urokket i henved 100 år (og dermed såvel den danske nations afgrænsen sig imod syd som myten om den problematiske »frie« bondestand), siden Huitfeldt vel det væsentligste enkeltskrift. Tidens forfattere måtte naturligvis hele tiden forholde sig til såvel den frie forfatning som til det slesvigske problem, og med de antislesvig-holstenske fragmenter demonstrerede faget sin dagsaktuelle nytteværdi.

Så kan man i øvrigt mene om Grundtvig, hvad man vil, men heller ikke Manniche kommer uden om ham, (>den måske største enkeltproducent af historisk bevidsthed i det danske samfund«), da hans kreds af tilhængere (med større eller mindre berettigelse) kom til at udgøre et særdeles væsentligt »marked« for faget. Og meget apropos afsluttes dette afsnit med en gennemgang af det stærkt forøgede marked, en voksende læselyst og et stedse mere købedygtigt publikum, selvom mange næppe nåede videre end Ingemann og Carit Etlar.

Med hensyn til de seneste 100 år er der – bagom forordets kryptiske korthed – utvivlsomt tale om et redaktionsarbejde, der ikke har fungeret optimalt. J. H. Tiemroth tager nu over, men afløses abrupt (s. 272 om »de ressourcer, der har været til rådighed«?) af Ladewig Petersen, til hvis fremstilling knytter sig et ultrakort ajourføringsafsnit ved Henrik Poulsen. Som en prisværdig nydannelse fortsætter Tiemroth med et institutionsafsnit om arkiver og museer, medens Henrik Poulsen derpå breder sig over alle grænser med et højskoleafsnit (der for en udenforstående virker som en indforstået selvbekræftelse af højskoleånden). Og selvom man højst forståeligt har fundet det rimeligt at afslutte den egentlige fremstilling ca. 1965, trækker Leif Becker Jensens »Historien i Medierne« linier up to date via Matador, Hammerich m.m.

På solidt grundlag (men med en lidt trættende brug af halvfjerdsjargonens »borgerlig offentlighed«, »producentensiden« o.m.a.) indfører Tiemroth os i det moderne gennembrud, der hverken var så moderne eller et så stort brud, som tiden selv ville det. Professionaliseringen har sejret, men samtidig fastholdes ønsket om at nå ud til bredere kredse, eksemplificeret i samarbejdet om »Danmarks Riges Historie« og »Dansk Biografisk Leksikon«. Det er ikke mindst interessant derved, at den endnu ret lille historikerverden øjensynligt arbejdede ganske godt sammen (s. 277: »Man kunne leve med store modsætninger«), og man gør klogt i at erindre, at brødnid og generationskløfter formentlig spillede en større rolle i praksis end »historiesyn«. Var i øvrigt Troels-Lunds strid med Schäffer egentlig ikke et indre tysk anliggende, som Schäffer af taktiske grunde søgte at ordne på fremmed jord?

Korrekt skildres såvel Erslevs metodeundervisning som Rigsarkivets »mestrelære« (hvorfor den manglende interesse for »Selskabeligheden« er frappant, da det dog var her og kun her, at f.eks. editionsteknik kunne læres). Afsnittet om Secher og det såkaldte »provenienssystem« overser vist, at netop den secherske vandalisme givet har virket afkølede på megen »teoridebat« (sålænge praksis var og blev funktionel). Og de facto trivedes »den gamle, lærdomssamlende arkivartype« vist perioden ud?

Professionalismen og ikke mindst specialiseringen fortsætter (kun en passant anføres det nye Carlsbergfonds rolle, in casu ved Dansk Biografisk Leksikon; burde her ikke Holms og efterfølgeres centrale placering have været understreget?), og Steenstrup var vel den sidste »rigtige« historiker, der forsøgte at beherske forhistorien, samtidig med at Sophus Müller med »Vor Oldtid« (1897) demonstrerede, at arkæologi nu var et selvstændigt fag.

Kun indirekte bliver vi klar over Edvard Holms altoverskyggende rolle, antagelig fordi eftertiden har stirret sig blind på Erslev-Steenstrup-modsætningen, naturligvis fordi selv mindre gnidninger afsætter langt bedre kilder (og traditionsdannelse) end den faderrolle, som Holm faktisk må have haft.

Hvad der ligger i »paradigmeskift« og i »tidsånd«, er svært at sige, men det er indlysende, at den klassiske statshistorie i stigende grad afløses af et mere økonomisk-socialt sigte (og vi har tidligere bemærket, at allerede Allen havde brede kulturhistoriske afsnit, der kan virke helt 1700-talske). Derfor er det interessant at blive mindet om, at det var selveste Holm, der ansprede den unge Rubin til de statistisk-historiske arbejder, som må have inspireret såvel Fridericia som Arup. Og det er vel denne linie, der kulminerede i det 1927 oprettede »Institut for Historie og Samfundsøkonomi«. Når det siden (formelt korrekt) hedder, at arbejder herfra som institutarbejder ikke kunne antages til forsvaret for doktorgraden, er jeg dog stærkt i tvivl om, hvad der var påskud og hvad simpelt hen årsag i det stedse mere betændte miljø.

Endelig dukker en kirkehistoriker som Oskar Andersen op (hvorefter vi har den bestemt ikke selvfulgelige situation, at kirkehistorie principielt bedømmes som al anden historie); til gengæld savnes retshistorien ganske (og dermed måske en årsag til, at så mange jurister ansattes i Historiske embeder). Såvel Matzen som J. Johs. Jørgensen og Stig Iuul glimrer ved deres fravær. Hvis det er, fordi de er vanskelige at placere i teoriapparatet, må det da være, fordi dette ikke er adækvat?

Endelig antydes det, at den påfølgende mangel på teoretisk interesse (til fordel for en »metodefikserethed«) eventuelt kunne hænge sammen med faren ved en for vidtgående relativisme, der (spe-

cielt i 1930'erne) kunne åbne for »uønskede« ideologier (in casu selvfulgelig nazismen).

Derpå fortsætter Ladewig Petersen med »den lærde republik 1915-65« (kan man kalde det »arven fra Arup til de første metodekonferencer«?), hvor det lige vel stilfærdigt antydes, at »personlige aversioner og kabaler kan have spillet en rolle«. Forsigtigere kan det næppe udtrykkes, før arkiverne snart åbnes og kan tillade en nøjere kortlægning af det helt igennem pinagtige og sørgelige kapitel, til skræk og advarsel for kommende generationer.

Og nok beskrives Aage Friis som »busybody« (og som sådan oplevedes han givet af mange), men helt korrekt anføres (måske på kanten af det teoretiske) hans betydning i samarbejdet med Harald Bohr m.fl. i et antinazistisk flygtningearbejde, der ifølge sagens natur måtte holde en lav profil, og som vel derfor aldrig rigtigt er blevet påskønnet i debatten om mellemkrigstidens Danmark.

Ved omtalen af »forliget i 1942«, hvor en repræsentant for hver fløj (Bage og Astrid Friis) overtog Historisk Tidsskrift (var Nørlund ikke »bagmand«) spørger man sig selv, om ikke den følgende tids uafklarede »teoriløshed« kunne hænge sammen med, at man nu var forpligtet til en betydelig grad af selvrens og selvdisciplin, en med tiden så selvfulgelig »pluralistisk« holdning, der efterhånden blev gådefuld for kommende generationer?

Her bliver der ikke blot plads til Arup og hans mange fejder, men også til Aage Friis og dennes elev Bøggild-Andersen, til Nørlund (hvis betydeligste arbejder dog må siges at falde udenfor arbejdets principielt snævre nationalhistoriske sigte) o.m.a. Erik Møller skildres smukt, medens Fabricius og La Cour ikke beskrives på samme niveau.

Og deres blivende indsats lå vel også på specielle emner som Fabricius' firebinds værk om Skåne (1906 til 1952!) og La Cour som middelalderarkæologiens hjemlige grundlægger.

Endelig omtales vore fælles lærere (Astrid Friis, Aksel E. Christensen og Bagge, med ligesom Albert Olsen og Skrubbeltrang på sidelinien), hvorpå det viser sig umuligt at holde sig til Danmarkshistorien, da vi skal have Plesner, Afzelius, Bach og Hannestad med, uanset at deres væsentligste arbejder falder udenfor. En vanskelighed ved at fortsætte de hidtidige brudlinier ligger nok i, at vi her i høj grad mangler primærforskning (bagom teorierne), og i den endnu ganske lille historiker verden spillede personlige venskaber en langt større rolle end »teoretisk overensstemmelse«.

Til slut giver Henrik Poulsen på få sider et rids over nutiden set fra synsvinklen »faget i samfundet«, dvs. antal timer i skoleundervisning, med rids af organiseringen, hvor enkelte nye organisationer (som f.eks. SFAH) står lidt uformidlet, fordi den veletablerede »selskabelighed« gerne er så stedmoderligt behandlet. (Kunne man ikke i mangt og meget indkredse Arups tilværelse ved en kronologisk liste over de mange organisationer, han tid efter anden meldte sig ud af?)

Her fortsætter Tiemroth med arkiver og museer, hvor det bliver klart, at der ikke blot er skrevet mest museumshistorie, men også af at selve museumsideen i højere grad afspejler et »historiesyn«. Endelig hører vi meget om de lokalarkiver, der spiller en voksende rolle i vor

tid (men som ellers klogeligt er ubehandlet i selve hovedfremstillingen). Som gammel arkivar savner jeg unægtelig den pointe, at indtil den kolossale universitetsekspansion (der ligger efter 1965) var det faktisk kun på museer og arkiver, at der i det daglige eksisterede et egentlig fagligt historikermiljø.

Selv om det unægtelig sprænger sigtet at standse ca. 1965, er der til allersidst en morsom og informativ afhandling (ved Leif Becker Jensen) om mediernes voksende rolle (vist i takt med at dagbladene er ved at tabe terræn til TV), og især om den historiske roman; her skabes nu engang meget af interessen for fortiden, og gennem de altid informative litteraturafsnit ser vi, at der allerede er en begyndende forskning her.

Afsluttende finder jeg at måtte konkludere, at af de sidste 20 års såkaldte »universitetsmarxisme« overlever der hovedsageligt alene en levende interesse for historieteori (vel igen en reaktion på min generations »bevidstløse empiri«). For en anmelder, der vel snarest hører hjemme i »den topografiske-antikvariske skole«, er der følgelig meget at lære og noget at undre sig over i dette stopfyldte bind, men uanset at der er »huller og brudflader« (som naturligt for en pionerindsats), ville jeg nødtigt have været dette bind foruden.

1. Medens selvtæ teksten ikke nævner 1502-udgaven (den plattyske Saxo), omtales den i litteraturlisten, omend med en noget dubiøs henvisning.
2. Den s. 158 omtalte Steursen skal vel være Stenersen?

Dansk kulturhistorie

Af Carsten Porskrog Rasmussen

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II, redigeret af Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. (Dansk Historisk Fællesforening 1991). 1084 s.

Det er tid for store projekter i den danske historikerverden. Blandt dem er også fuldbyrdelsen af værker, man havde opgivet at vente på. Selv Gyldendals Danmarkshistorie er blevet færdig, og i 1991 har vi omsider fået »Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk«. Opslagsværket har været 16 år undervejs. Det er derfor med stor forventning, man tager det i hånden.

»Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk« afløser den veltjente »Håndbog for danske lokalhistorikere«, der nu snart har 40 år på bagen. Håndbogen har i sit lange liv været uundværlig for lokal- og kulturhistorikere, men den har længe trængt til at blive ført ajour. Nu har den fået hele to afløserere. »Vejledning i Lokalhistorie«, som DHF udgav i 1985, afløste håndbogens almindelige indføring i lokalhistorisk arbejde, mens Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk erstatter håndbogens leksikondel.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk er skåret over en anden læst end håndbogens opslagsdel. Hvor håndbogen var opbygget som et konversationsleksikon med mange korte artikler, er opslagsværket mere encyklopædisk, idet det rummer langt færre, men til gengæld længere artikler, sådan som det kendes fra Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Det har helt klart sine fordele. De længere artikler sparer gentagelser og sætter mange forhold ind i en større sammenhæng, end det er mu-

ligt på fem linier. Endnu vigtigere er det, at den valgte model gør det muligt at bringe ret fyldige litteraturoversigter og arkivvejledninger sidst i hver artikel. De vil uden tvivl vise sig at have meget stor værdi.

Prisen er blandt andet, at indgangen ikke er opslagsordene, men registret bag i bind II. Det kan godt kræve adskillige opslag, før man er i mål. Registret er i øvrigt ikke fejlfrit, men herom senere.

Fremstillingsformen er koncentreret. Det er en nødvendig følge af den knappe plads. Sidetallet er kun ca. 1.000 mod de mere end 7.000 sider i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. De fleste artikler er på de præmisser kontant skrevet, så de nok er hård kost med mange fakta på få linier, men dog klare og forståelige. Det gælder dog ikke alle. Mon ikke en del læsere må stå af, når det i artiklen »adel« hedder: »adelskab erhverves ved (ægte) fødsel, formel adling, naturalisation, legitimation eller konfirmation, ved uformel reception i adelen eller udnævnelse til ranggivende charge«. Kun få artikler går i den modsatte grøft. Man kan dog undre sig over, at den lange artikel om »slotte« ikke er beskåret – især da den ikke giver den ønskelige generelle oversigt, men i stedet en meget omfattende præsentation af nogle få udvalgte bygninger.

Opslagsværket er kun yderst sparsomt illustreret. Det må beklages, da mange forhold langt lettere ville have kunnet være forklaret ved billeder, kort og diagrammer end ved ren tekst. Men det er prisen for at holde værket nede på to bind (og prisen i et rimeligt leje).

Et centralt krav til leksika er, at de ikke må rumme direkte fejl. Det lever Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk smukt op til. Det er upræcist, når der i artiklen »adel« sættes lighedstegn mellem hertugdømmernes adel og det slesvig-holstenske ridderskab – ridderskabet var kun en del af den samlede adel i Slesvig og Holsten. Men ellers har jeg ikke fundet faktuelle fejl. Det skal forfattere og redaktion have al mulig anerkendelse for, og det viser værdien af, at redaktionen har sammensat et så bredt og kompetent forfatterpanel.

Afgrænsning i tid og emne

Redaktionens principper for stofvalg kommer kun klart til udtryk på ét felt: den tidsmæssige afgrænsning af værket til perioden 1400-1914. Der argumenteres i forordet for, at det var unødvendigt at medtage den øvrige del af middelalderen, da den er dækket af Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Det er ubestrideligt rigtigt, men Kulturhistorisk Leksikon dækker som bekendt hele perioden op til omkring 1540. Når man ikke skærer 1400-tallet fra, og derfor alligevel skal skildre både klostre og Mariadyrkelse, har jeg svært ved at forstå, at man ikke tager hele middelalderen med. Det ville næppe forøge værket omfang dramatisk – så meget mindre som en stor del af forfatterne bryder sig fejl om afgrænsningen og forfølger deres emner bagud alligevel.

Alternativt kunne man have valgt at lade opslagsværket begynde ved reformationen og så i stedet have fået plads til at føre det lidt længere op mod vor egen tid. Det er ikke mindst i studiet af vort eget århundredes kulturhistorie, der sker nybrud i disse år. Det virker derfor noget konservativt med en central håndbog, der holder sig til de perioder, der er behandlet af tidligere generationer.

Redaktionen forsøger ikke at indkredse, hvad kulturhistorie egentlig er

for noget. At dømme efter det faktiske stofvalg, er kulturhistorie stort set al anden historie end egentlig begivenhedshistorie. Erhvervsmæssige, administrative, finkulturelle og folkelige emner er alle med. En delvis undtagelse er imidlertid militære forhold. Der er gode artikler om fæstningsanlæg og våben, og der er en god vejledning i de mange officersgrader. Men hvordan den danske hær egentlig har udviklet sig, er det ikke lykkedes mig at finde ud af trods mange opslag. Man går i en bue uden om det sprængfarlige emne. Karakteristisk nok er der en lang artikel om de administrative sider af soldaterudskrivningen, men intet om den militærtjeneste, soldaterne blev udskrevet til. Der er også en lang artikel om ryttergods, men intet om den danske hærs rytteri. Med flåden står det endnu mere skralt til. Var den end monarkiets stolthed, så er den på det nærmeste usynlig i opslagsværket. Ikke alene finder man intet om søfolkene og deres lod, heller ikke skibene er omtalt. Ord som »linieskib«, »stykpram« eller »U-båd« findes ikke i registret, og ordet »fregat« udløser alene en henvisning til artiklen »handelsskibe«. I betragtning af, at Danmark faktisk havde et meget stort forsvar, og at soldatertjeneste har været en del af livets vilkår for mange af os danskere gennem tiderne, forekommer det forkert at udelade denne side af samfundslivet.

Dækningen af de enkelte emner

Mens man altid kan diskutere afgrænsninger, må det være et hovedkrav, at der er en god dækning af de emner og perioder, der principielt er med. Først og fremmest her er det, at redaktionen skal bestå sin prøve. Det har den ikke ubetinget gjort.

Det skal fremhæves, at mange områder er dækket smukt ind. Stærkt står landbohistorien. En række eksperter har skrevet indsigtfulde artikler om hoveri,

hovedgårde, vangebrug, majsikke og meget andet. Også redaktionelt er værket vellykket på dette felt, idet man kan finde artikler om næsten alt, hvad man kan komme i tanker om, og samtidig er det lykkedes at undgå urimelige gentagelser. Det må dog stærkt beklages, at der ikke står noget om tjenestefolk. Ellers er der mest tale om mindre skævheder. Det undrer mig lidt, at »hovedgårdsdrift« tilsyneladende slutter sidst i 1700-tallet. Hvad er 1800-tallets omfattende storlandbrug så for noget, og hvor behandles de? I det hele taget vægtes det nye landbrugssamfund fra tiden efter landboreformerne måske lidt mindre, end man kunne ønske sig. Men stadigvæk vil jeg varmt anbefale opslagsværket til enhver, der søger grundlæggende viden om landbrug og landbosamfund i ældre tid.

De administrative forhold forekommer lige så vel dækkede. Man mærker, at værket ikke mindst er skrevet af arkivarer. Selvom emnet næppe umiddelbart er blandt dem, der fænger mest, har disse artikler deres store berettigelse som nøgler til kildematerialet. Derfor kun anerkendelse af, at de administrative tråde bliver redt ud. Når man sidder i Aabenraa, kan man ikke lade være med at være glad for, at Slesvig og Holsten også er med. Det er helt klart til hjælp, for den, der vil beskæftige sig med herugdømmernes indviklede forhold.

Andre emneområder er derimod ikke så godt dækket. Ét fænomen får en hel artikel, mens et andet fænomen af samme karakter lades helt uomtalt. Et sålændt eksempel er omtalen af de folkelige bevægelser. Der er glimrende artikler om afholdsbevægelsen og Indre Mission, hvad der fortjener al anerkendelse. Grundtvigianismen er derimod ikke alene ikke fundet værdig til en egen artikel – slår man ordet op i registret, henvises man alene til artiklen »dåb« – hvor det oplyses, at grundtvigianerne gik ind for

barndåb! Det synes noget fattigt. Slår man i stedet op i artiklen »vækkelsesbevægelser«, bliver man ikke meget klogere på grundtvigianerne. Udeladelsen kan i hvert fald ikke forklares med, at der ingen forskning findes.

Med sport og idræt forholder det sig tilsvarende. Det bliver påpeget, at der var en forskel mellem landområdernes idrætskultur (svensk gymnastik og skydning) og byernes (engelsk sport). Netop derfor virker det skævt, at der gøres ganske meget ud af svensk gymnastik og skydning i flere artikler, mens byidrætten affejes med et par linier. Trods adskillige opslag under alt, hvad fantasien kunne finde på, er det ikke lykkedes anmelderen at finde ordet »fodbold« i opslagsværket. Det forekommer mig, at dette valg i urimelig grad afspejler den fagkyndige forfatter (Ove Korsgaards) egen interesse for netop svensk gymnastik og væsentligt mindre en saglig afvejning af idrætsgrenenes kulturhistoriske betydning.

På andre områder sidder man med en fornemmelse af, at kulturhistorie stadig kun omfatter det gamle bondesamfund før andelsbevægelsen. Barsels- og bryllupssikke er efter opslagsværket at dømme fænomener, der stort set kun fandtes inden for bondestanden, og fortrinsvis før 1850. Slår man op under »grundlovsfester«, henvises man til artiklen »majsikke«, hvor man får at vide, at traditionen med bøgeløv gik videre fra de gamle majfester til de senere grundlovsfester. Nyttig viden utvivlsomt, men vel ikke det mest centrale, der kan siges om grundlovsfester.

Det sidste eksempel viser samtidig lidt om svaghederne ved den encyklopædiske model. Faren for, at et givet emne forsvinder midt mellem to eller tre artikler er større end i den sædvanlige leksikonform. Behandlingen af rigsrådet viser nogle af problemerne. Det har ikke fået sin egen artikel. Slår man

op i registret under »rigsråd«, får man fire henvisninger. De to af de fire artikler – »rigsembedsmænd« og »adel« – giver kun ret få oplysninger om rådet. Henvisningen til artiklen »valg« er en fejl, da det der omtalte rigsråd er det, der eksisterede 1855-63, og som ellers altid skrives med stort i opslagsværket – også registret. Tilbage bliver artiklen »statsstyre«. Her får man en meget kort præsentation af rådets politiske rolle og af deres størrelse under Christian IV. I betragtning af rigsrådets rolle i en meget lang fase af landets historie er omtalen meget nødtørftig – den er faktisk ikke stort længere end omtalen af 1800-tallets Rigsråd i artiklen valg. Man får ikke at vide, hvem der udpegede rigsrå-

derne, hvor længe de sad, eller hvilke politiske felter, de beskæftigede sig med. Rigsrådets dømmende funktion omtales ganske vist i artiklen »Kongens retterting«, men her mangler henvisningen i registret under »rigsråd«.

Det inkonsekvente stofvalg er værkets centrale svaghed. Det kunne formentlig have været undgået, hvis redaktionen havde haft et større panel at støtte sig til. På den anden side er det fuldkomne det godes værste fjende. Trods manglerne bør vi glæde os over det vi har fået: et nyt hjælpemiddel, der giver udmærket faktisk orientering og særdeles værdifuld kilde- og litteraturoversigt over de fleste felter af dansk kulturhistorie mellem 1400 og 1914.

Revolution og reform

– om Thorkild Kjærgaards disputats

Af Claus Bjørn

Det er en bemærkelsesværdig bog, Thorkild Kjærgaard har udsendt. *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning* adskiller sig markant fra det meste af den historieforskning, der publiceres i dagens Danmark – og lad det være sagt med det samme: på godt og ondt. Den har vakt debat, og den har været genstand for omtale og anmeldelser i dags- og fagpressen. Det har her været et gennemgående træk, at jo mere anmelderne/debatørerne havde beskæftiget sig med emnet, jo mere skepsis har man gennemgående givet udtryk for¹.

Den danske Revolution præsenterer sig som en syntese, som et samlet for-

søg på at give en konsistent forklaring på de forandringer, der fandt sted i Danmark i perioden fra 1500 til 1800. Det er det samlede perspektiv, »modellen« over for den dybtgående undersøgelse med, som Kjærgaard formulerer det, »snævre og stadig mere fragmenterede problemstillinger« (s. 13). Det er Kjærgaards tese, at Danmark fra 1600-tallet bevægede sig frem mod en økologisk katastrofe, der naturligvis først og fremmest kom til udtryk i landbrugets vanskeligheder og den truende udtømmning af de naturlige ressourcer, først og fremmest af træ, men at denne katastrofe afvendes ved »en grøn revolution«, hvis hovedelementer han opsummerer s. 83:

»Ødelæggelsen og nedbrydningen af landet ved sandflugt, oversvømmelser og forsuring var standset med sandflugtsbekæmpelse, inddæmningsarbejder, dræningsanlæg og mergling. Borttæringen af jordens frugtbarhed ved rovdrift på kvælstofressourcerne var ophørt og erstattet af en gradvis opbygning af store nye reserver. Hvor der før kun var faretruende, nedadgående kurver var der nu bæredygtige opadgående kurver, og landbrugsproduktionen var større end nogensinde før i landets historie«.

Den økologiske krise i det »gamle« system har herhjemme intuitivt været foregrebet af Hugo Mathiessen i *Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udsiftningen*, 1942, og på mere landbrugsvidenskabelig basis af S. P. Jensen i *Agrarøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede* (Bol og By 1987, s. 82-136). Det ville have klædt, hvis Kjærgaard havde ydet disse to forfattere en beskeden reverens, inden han selv tog fat. For han bygger i mange sammenhænge ikke mindst på S. P. Jensens resultater. Men Kjærgaard er ingen generøs natur.

Måske oplever han ikke, at han skylder andre noget. Og hans fremstilling af det gamle danske samfunds økologiske krise er da også en pionerindsats i kraft af sit tidsperspektiv og totale sigte. Det er fremragende forskning, og det er fremragende fremstillet. Kjærgaard er en meget betydelig historieskriver, hvis sprog er tæt og ladet med udsagn. Her er ikke ligegyldige ophobninger af materiale, men en stadig fremlæggelse af byggesten til den konstruktion, han opfører. Hans bog er – minus bilag, noter og det øvrige apparat – på mindre end 250 sider. Men hvad står der ikke på disse halvtrediehundredte notespækkede sider. Man fristes til at citere Erik Henrichsens ord om Hørup: altid gærstof, aldrig fyldstof!

Kjærgaard skildrer overbevisende rovdriften på de naturlige ressourcer, de stadig mere tydelige krisetegn og de første bestræbelser på at »substituere« træ med jern og sten. Her yder Kjærgaard efter anmelderens opfattelse sit bedste, og selv om der hugges en hæl og klippes en tå, så »står« hans bygning. Man kan overraskes over, at Kjærgaard i sin behandling af vejen ud i det økologiske uføre gennem 1600- og 1700-årene så at sige ikke vil tillægge klimaforandringer nogen vægt. Han passerer »den lille istid« med en henkastet bemærkning (s. 164), men synes i andre sammenhænge nærmest kun at have foragt til overs for klimaforklaringer (s. 71 og 171). Det skal medgives Kjærgaard, at vor viden om klimaets ændringer fra 1500 til 1800 er sparsomme. Men »den lille istid« er dog almindelig accepteret, og det er vel også nogenlunde sikkert, at klimaet sidst i 1700-tallet var usædvanlig fugtigt. Mens der i begyndelsen af 1800-tallet skete en mærkbar forbedring set fra landbrugets synspunkt.

Uforbeholden anerkendelse vil anmelderen også gerne yde hans Esther Boserup-inspirerede kapitler om arbejdsbyrder og social struktur (s. 135-161). Her evner Kjærgaard på et beskedent antal sider at beskrive og argumentere for samspillet mellem det øgede pres på de menneskelige ressourcer og så den stigende markering af klassedelingen i landbosamfundet. Det er lige til en antologi.

Men så begynder det at blive problematisk, når vi nærmer os den »grønne revolution«. Det vil sige – ingen kan ellers har for så vidt været uenig med Kjærgaard i, at der omkring år 1800 også fandt en landbrugsrevolution sted i Danmark i lighed med, hvad der havde fundet sted eller fandt sted i det øvrige Europa. Næppe nogen vil i dag mene, at stavnsbåndets ophævelse 20. juni 1788

var det store skridt fremad, men man vil se de centrale faktorer som bestående både af landbrugstekniske og landboretlige ændringer – nogle fra oven, andre fra nedan (for at citere Ole Feldbæk).

Det, der går galt, er, at Kjærgaard er ude i flere ærinder. Han vil behandle den »grønne revolution«, jfr. citatet foran, men efterhånden som man læser hans bog, bliver det klart, at han er ude i et ideologisk opgør – ja, med hvad og hvem? Her spiller han ikke med åbne kort, selv om den nogenlunde kyndige læser nu ikke har særlig vanskeligt ved at gætte sig til dem. Han vil et opgør med »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (s. 220). Her må vi bede om navne og værker i betragtning af den galde, Kjærgaard udspyr. Han løber i sin bog tilsyneladende storm på enhver vurdering af landboreformkomplekset som havende nogen som helst positiv betydning – positiv betydning i den forstand, at det øvede indflydelse på den videre udvikling op gennem 1800-tallet og frem for alt positiv i den almindelige, dagligdags opfattelse af ordet. Her bliver Kjærgaard senere i sin bog helt skinger i tonelejet.

Det er naturligvis legalt, hvis man føler trang til at vælte billedstøtterne. Over en bred front har der hersket en konsensus i bedømmelsen af udviklingen i det danske samfund fra landboreformernes tidsalder og frem til vore dage. Fra Allen over Edvard Holm og Holger Begtrup til Søren Mørch er vi egentlig ganske godt tilfredse med forløbet. Nogle har harmoniseret, og andre har set på konflikterne, men grundlæggende hersker der enighed. Og hvis Erik Arup var nået op til 1800-tallet, ville han at dømmen efter de efterladte notater og Hørup-bogen ikke have været uenig heri.

Det begynder med landboreformerne, og derfor skal de manes i jorden som enten uden virkning eller direkte skade-

lige. Hvem føler ikke medfølelse med de lange skoleveje for de stakkels skolebørn (s. 222), hvor man jo dog ville fæstne sig mere ved, at de faktisk fik en skole at besøge. Men igen. Det er i orden at sige Roma midt i mod. Man skal blot, når det gælder en afhandling, der er indleveret til forsvar for den filosofiske doktorgrad, benytte sig af reelle argumenter og følge de almindelige krav til argumentation, kildebrug osv. Og det gør Kjærgaard ikke. Han vil vælte billedstøtterne med ufine midler.

Man får umiddelbart sine forsigtige forbehold over for Kjærgaards mange absolutte og vidtrækkende udsagn vakt, når man tager fat på at gå hans henvisninger efter i sømmene. Denne anmeldelses læsere vil umiddelbart kunne forstå, at forfatteren til disse linier fandt sig foranlediget til at slå efter, hvad der faktisk står i den tekst, der henvises til s. 223 note 14. Der står *ikke*, hvad Kjærgaard påstår, der *gør*. Der står heller ikke hos Erland Porsmose, hvad Kjærgaard postulerer s. 99 note 73. Uvil-kårligt bliver den forsigtige skepsis til en mere almen mistænksomhed.

Det er her indlysende, at der i en bog med så vidtspændende en problemstilling som Kjærgaards vil være mange områder, der som han selv formulerer det til indledning behandles summarisk. At han for medicinens og naturvidenskabens område må holde sig til, hvad der foreligger af alment tilgængeligt oversigtsværker, kan ikke være en alvorlig indvending. Det er nu vilkårene, ligesom det vil være urimeligt at bebrejde f.eks. en mediciner, at man benytter en standardfremstilling af f.eks. Danmarks historie. Man kan også leve med, at træskibsbyggeriet i Danmark ifølge Kjærgaard (s. 123 f.) ophører i tidsrummet 1845-55. Det er et argument i en mindre central sammenhæng, tendensen er da til stede, og vi skal måske ikke overvurdere Marstals og Troenses betydning.

Men det må være legalt at tage fat på Kjærugaards arbejds metode med hvad dertil hører, hvor han selv pladsmæssigt og dispositionsmæssigt lægger vægten. Kjærugaard tillægger flere steder indførelsen af den domesticerede kløver (dvs. den dyrkede) den aller største vægt for transformationen fra den nedadgående linie til den opadgående, for nu at henvise til formuleringen hos Kjærugaard s. 83. På siden overfor hedder det eksplicit, at »uden domesticeret kløver havde denne kolossale produktionsstigning ikke været mulig«. S. 220 udnævnes kløverdyrkingen sammen med vandstandsregulering til »nøgleinnovationer«. Kjærugaard bringer (s. 269-336) et stort bilagsmateriale, der skal dokumentere forekomsten af domesticeret kløver – et kolossalt arbejde. Han har fået udarbejdet nogle kort over kløversens udbredelse henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805, hvad der atter har krævet tid og kræfter (anmelderen taler her af egen erfaring), og vi får ydermere s. 75 at vide, at »I 1780erne og 1790erne blev kløvermarker, som dækkede 30-50 % af den dyrkede jord, rutine, og mange gik endnu højere op«. Det må unægtelig betegnes som en ny indsigt.

Kjærugaards resultat, således som han udtrykker det i ovenstående citat, frister til, at man tager fat på hans materiale, som han netop vier næsten 70 sider på at gøre tilgængeligt. Det tegner det billede, der er velkendt fra den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning. Fra omkring 1770 vinder kløveren efterhånden indpas i det østlige Danmark, først og fremmest på hovedgårdsmarkerne i forbindelse med omlægning til koppelbrug, derefter og langsommere i bondelandbruget i takt med udskiftning og indhegning, idet dog særlig det sydlige og vestlige Fyn er kendetegnet ved tidlig og meget udbredt kløverdyrking blandt bønder og husmænd. Det er et stort søgearbejde, Kjærugaard har foreta-

get, og de mange sider referencer fra Landhusholdningsselskabets præmieprotokoller, fra indberetningerne til Rentekammeret om agerdyrkingens fremskridt, fra hoverifortegnelser i godsarkiver og naturligvis fra den trykte litteratur (Begtrups *Agerdyrkingens Tilstand*). Det uddyber og nuancerer, men det ændrer ikke.

Går man nu til Kjærugaards fire kort over kløverdyrkingens udbredelse fra henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805, så viser de en smuk forøgelse af den grønne farve. Kløveren vinder udbredelse og dyrkes i 1805 så at sige overalt på Fyn, mange steder på de østlige øer og endelig spredt i det østlige Jylland. Igen bekræfter det velkendte indsigter. Og dog. Kjærugaards sogne bliver grønne, når han har efterretning om én landbruger, det være sig godsejer, gårdmand eller som i Sørup ved Svendborg husmanden Knud Holm, der sår kløver i 1775. Ville det ikke have været mere »dækkende« med en prik?

Lad nu Sørup passere, for her er der i følgende år flere bønder, der dyrker kløver, og vi er som bekendt på Sydfyn, så det gjorde de utvivlsomt også i 1785, 1795 og 1805. Men nu Snoldelev mellem Roskilde og Køge. Her får selvejer Jacob Boserup sin jord for sig selv, inddeler den i fem marker, der drives som 10 og her en enghave til høl- og kløveravl. Det har vi fra ham selv i begyndelsen af 1785, så Snoldelev får den grønne farve for 1785, hvad der må accepteres. Men blev selvejer Boserup nu også ved? Farven er der også 1795 og 1805.

Det forekommer unægtelig, at en mere reel metodisk overførsel af bilagsmaterialets data ville have gjort Danmark lidt mindre grønt lidt senere.

Går man videre til det materiale, Kjærugaard bygger på, så øges ubehaget ved Kjærugaards fremgangsmåde. G. O. Begtrup vier i sit værk om *Agerdyrkingens Tilstand*, i de to bind om Sjælland

et kapitel om kløverdyrkingen. Han opsummerer situationen omkring år 1800 således, at man dyrker kløver overalt på herregårdene, hos bønderne er den i visse egne almindelig, især hvor den holstenske drift (dvs. koppelbruget) er indført. Derimod kniber det, hvor bønderne er fattige eller for kort tid siden er blevet udskiftede. V. A. Hansen, rentekammerdeputeret og C. D. F. Reventlows nære medarbejder udsendte i 1790 en beretning om de nordsjællandske reformer på krongodserne. Han nævner, at »den lille landbokommission«, der forestod arbejdet, opmuntrede til udbredelsen af kløverdyrking og også havde opnået gode resultater. Og Hansen omtaler bønder, der dyrkede kløver, og fortsætter så i et nyt afsnit med at konstatere, at hvad der hidindtil især hindrer avl af kløver og andre sådanne nyttige planter blandt bønderne, er mangel på den fornødne fuldkomne fred. Man opgav fortsat »ævret«, sløjfede hegnene om efteråret og lod dyrene græsse på markerne uden hensyntagen til de enkelte lodder.

Disse to tekster er her omtalt, for de er velkendte og indgår i den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning, i det mindste når det gælder kløverens indførelse. De er også nævnt her mere indgående, fordi Kjærgaard må have læst dem. For han henter hos V. A. Hansen på samme side navnet på den kløverdyrkende bonde i Herlev (Kjærgaard s. 293 f.), og hos Begtrup har han fra den *overfor stående side* i samme opslag fået en del bønder, der havde kløver i deres sædskifte (Kjærgaard s. 315 ff.).

Nu kan der jo altid smutte nogle linier under læsningen, og Kjærgaard har været et stort stof igennem. Men ubehaget ved Kjærgaards metode øges om muligt endnu en tak, når man slår efter i H. J. C. Høeghs klassiske *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd*

og *Huusmænd paa Landet, som have faaet deres Jorder udskiftede af Fællesskab* fra 1795. Pastor Høegh er en ivrig fortaler for kløveren, og i et opsummerende afsnit om kløverens udbredelse og undergørende virkninger bringer Kjærgaard følgende citat fra Gentoftepræstens vejledning:

»det nærmer sig aarlig dertil, at en Bonde ... kan ej undgaae, at det bliver ham til Vanære, naar han ej saar Klever« (Kjærgaard s. 81).

I H. J. C. Høeghs bog hedder det s. 119 (kursiveringen min):

»det nærmer sig aarlig dertil, at en Bonde, som har sin Jord for sig selv, kan ej undgaae, at det bliver ham til Vanære, naar han ej saar Klever«.

Det er få ord, der mangler i Kjærgaards citat fra Høegh, og de burde egentlig også kunne udelades, for Høegh beskæftiger sig jo, jævnfør sin bogs titel, med tilstanden *efter udskiftningen*. Men hvorfor denne udeladelse?

Fordi Kjærgaard her for enhver pris skal have dølget, at landboreformerne og i dette tilfælde udskiftningen kunne have gavnlige følger for udbredelsen af hans vidundermiddel – den domesticerede kløver. Og den så foragtelige dominerende opfattelse, der tumler rundt i uvidenhedens mørke, er vel netop – hvis man skal prøve at trække en linie gennem de aktuelle synspunkter – tilbøjelig til at lægge vægten på udskiftningen mere end nogen anden enkeltfaktor. Og gør det, fordi udskiftningen (med hegning og markfred) netop muliggjorde udbredelsen af Kjærgaards så højt berømmede domesticerede kløver på de 90 % af landbrugsjorden, der dyrkedes af bønderne. Han vil ikke læse, hvad V. A. Hansen og Begtrup mener om betingelserne for kløverens udbredelse, og de var nu ret tæt på datidens virkelighed, og han vil ikke have, at vi andre skal læse, hvad pastor Høegh mener om den samme sag.

Om kløverens udbredelse i 1780erne og 1790erne endelig blot en kilde. Manden var muligvis en krukke, men han havde som øverste chef for Rentekammeret landbruget under sig. Og reformer på dette område optog ham en hel del. Han fik på et tidligt tidspunkt gennemført en opstramning af indberetningsrutinerne fra underordnede myndigheder og godsejere, så beretninger om fremskridt i landbruget indkom hyppigere og mere ensartet. Det har bl.a. Kjærgaard haft stor glæde af, da han netop har hentet mange af sine informationer vedrørende kløverens dyrkning fra dette materiale i Rentekammeret. Den pågældende var også som godsejer hjemme på Lolland ihærdig for at fremme bøndernes dyrkning af kløver. Intet ville have været mere efter hans hoved end kløvermarker i stort tal allerede i 1780erne.

Men 15. august 1788 holdt han en tale i Frederiksborg Slotsgård, hvor han oprullede sine visioner om et fremtidigt dansk kulturlandskab, hvor blandt andre ting kløvermarker som nu ikke længere var en sjældenhed.

C. D. Reventlow havde således svært ved i 1788 at få øje på Kjærgaards 30 til 50 % kløvermarker. Men han kan naturligvis have taget lige så meget fejl her, som hans politik var fejlslagen – ifølge Kjærgaard.

Der er gjort en del ud af arbejdsmetode og dokumentation på dette punkt. Men det må som sagt være fair over for forfatteren at sætte ind, hvor han selv lægger så stor vægt og fremlægger så stort et materiale.

Det gælder i øvrigt for Kjærgaards bestræbelser, at al innovation, fremgang i landbruget og økonomisk og social opgang skal presses så langt tilbage i 1700-tallet, som det på nogen måde er muligt. Eller rettere sagt – så langt tilbage før de forbaskede reformer, at det savner al rimelighed. I det på mange

måder glimrende afsnit om arbejdsbyrderne (se foran s. 738) er Kjærgaard fremme med en række udsagn fra 1700-tallet om forholdsvis velstand i bondehjem, læsekyndighed m.m. Nu er der vel almindelig enighed om, at »Jeppe på Bjerget« ikke har gyldighed for den danske bondebefolkning århundredet igennem og i alle egne af landet. Men efter at Kjærgaard har fået vist, at ikke alt var gråt i gråt, når han lynhurtigt frem til at afsætte store dele af den danske teimport i danske bondehjem og til, at »årene efter 1740, endskønt de ofte er betegnet som bondens trængselstid, var gunstige for landets ca. 60.000 fæstegårdsmænd« (s. 156).

Ligesom det er tilfældet med kløveren, så kan man slå efter i Kjærgaards egne henvisninger og konstatere, at testrømmen mangler dokumentation, og udsagnene i øvrigt overvejende peger på *den sidste del* af 1700-tallet.

Fra de således aflivede landboreformer tager Kjærgaard fat på samspillet mellem den økologiske revolution og sygdomspanoramaet, dvs. de udbredte folkesygdommes aftagen og vækst. Det er et tema, der er i stærk vækst i udlandet og så småt herhjemme, og får Kjærgaard om ikke sagt det sidste, så får han her sagt nogle af de første og – som altid i fremstillingen – slående ord. Igen er Kjærgaard imidlertid tilbøjelig til at vende udviklingen rigeligt langt tilbage.

I afsnittet »Magt« (s. 179-218) følger Kjærgaard den linie, som Hans Jensen formulerede i »Dansk Jordpolitik« fra 1936, at landboreformerne var det (borgerlige) bureaukratis sejr over godsejerstyret. Det er igen den særlige Kjærgaard'ske blanding af slående indsigter og ikke altid lige tilstedelig brug af de foreliggende informationer. Hvad der imidlertid især slår læseren her, er Kjærgaards overordnede betragtninger på udviklingen *fra* engang i 1700-tallet. Hans Jensen betragtede sit bureaukratis

sejr, bl.a. med de såkaldte Colbjørnsen'ske forordninger som et første skridt i opbygningen af det moderne Danmark, som han vel betragtede så nogenlunde positivt. Ifølge Kjærgaard er det gået helt af h. til:

»Fra små selvstyrende republikker med direkte adgang til den europæiske verden via det netværk af hundreder af lokale kulturcentre, som den gamle, kosmopolitiske elite havde spændt ud over landet, var lokalsamfundene reduceret til isolerede ravnekroge, drevet som forvaltningsenheder under en jalous og smålig centralmagts tætte kontrol« (s. 203).

Der er saft og kraft i formuleringerne – men skal man le eller græde?

I det hele taget kan Kjærgaard ikke se noget positivt ved udviklingen (i dansk landbrug) efter de så urimeligt opreklarede landboreformer, der s. 223 udnævnes til »en møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år«. Det er på sin vis befriende, at man her endelig får frem, hvad der er Kjærgaards »ledende eller forklarende tanke«, for nu at vende sig til det A. D. Jørgensen-citat, der pryder kolofonen. Det er jo nok gået op for læserne undervejs, hvor det snerpede hen. Men det skal altså vare det meste af bogen, før han selv formulerer den. Det er naturligvis en tese, der har vasket sig. Men det er desværre ikke en tese, forfatteren har evnet at forsvare med synderligt held eller dygtighed.

Der er noget dybt tragisk over *Den grønne revolution 1500-1800*. Kjærgaard er en historiker, der har ydet det fremragende. Hans udgave af Revent-

lows hoveribetænkning fra 1788 er mønstergyldig, og hans artikel om »gårdmandslinien« har allerede status som ny-klassiker. Kjærgaard er internationalt orienteret, belæst ud over danske historikeres normale horisont og i besiddelse af en fremragende evne til at lade sin fremstilling skride tæt og argumenterede frem med sans for det væsentlige. Bogens apparat af henvisninger, litteraturfortegnelse og registre er forbilledlige. Vi har længe trængt til bogen om den danske landbrugsrevolution til nuancering og supplement til de adskillige bidrag om de danske landboreformer. Det har bl.a. Erik Helmer Pedersen efterlyst ved flere lejligheder. Og et langt stykke ind i *Den grønne revolution* tror man, at det er den, Kjærgaard giver os. Men det bliver altså til det nærmest sygeligt virkende opgør med »den dominerende opfattelse« i dansk historieskrivning. Og her svigter Kjærgaard – således som det er vist foran – kun alt for meget, når man går ham efter i noter og bilag.

Så indtil videre vil det nok fortsat være mest givende at se den grønne revolution i Danmark – forandringen af den nedadgående linie til en opadgående som resultat af et kompleks af årsager, hvor der vil være god mening i at se udskiftningen som en af de mest afgørende. Bl.a. fordi den muliggjorde, at nye afgrøder, som f.eks. den domesticerede kløver, kunne vinde den store udbredelse.

1. Se Fortid og Nutid 1992 s. 16 ff., Historisk tidsskrift 92 s 97 ff., Tidsskrift for Landøkonomi 92 s. 80 ff.

Laug, bystyre og statsmagt i Norden

Af *Grethe Jacobsen*

Dag Lindström. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622.* (Almqvist & Wiksell, 1991). 303 s.

Denne svenske doktorafhandlings hovedtese er, at forholdene mellem laug, bystyre og kongemagt var forskellige i de tre nordiske lande i senmiddelalder og reformationstid og udsprang af kongemagtens styrke eller svaghed. I Danmark blev opsynet med laug og håndværkere overladt til bystyret, da kongemagten var for svag, og centralstyret for underudviklet til, at det selv kunne få direkte kontakt. I Sverige formåede den stærkere svenske kongemagt, med et i 1500-tallet velorganiseret centralstyre, at svække magistratens kontrol over laugene. Ved begyndelsen af 1600-tallet blev laugsvæsenet i Danmark derfor opfattet som en modstander af kongemagten, mens den i Sverige blev set som en samarbejdspartner i opbygningen af den nyere tids stat. Derimod står det ikke rigtig klart, hvor middelalderens Norge skal placeres i systemet, mens det i anden halvdel af 1500-tallet kan placeres på danskersiden.

Til at bevise tesen er tre byer udvalgt: Malmø, Stockholm og Bergen. At vælge enkelte byer fremfor at tage hele laugsvæsenet med kan være fristende for Danmarks vedkommende, da der jo var langt flere byer og laug end i de to andre nordiske lande. Spørgsmålet er imidlertid om valget af Bergen og Malmø var særlig klogt.

Bergens håndværkere og deres få laug var indtil 1559 styret af Hansekon-

toret, der havde helt andre interesser i dets forhold til håndværkerne end de danske og svenske byråd. Først efter 1559 kommer den danske administration ind i billedet, og først derefter bliver problemstillingen aktuel for en by, der skal repræsentere Norges udvikling siden 1350. Det er ikke nødvendigvis en ulempe, hvis forfatteren havde formået at udnytte det specielle perspektiv, men han nøjes med at forsikre læseren om, at Bergen var speciel indtil 1560 og derefter var udviklingen den samme som i Danmark.

De malmøske skråer fra 1400-tallet er på flere måder usædvanlige i forhold til andre danske skråer, da de hovedsagelig er fra 1430'rne og 1440'rne, en periode med uro, hvilket afspejler sig i købstadslovgivningens mange bud til byboerne om at være deres øvrighed 'hørige og lydige' og i skråernes understregning af lydighed mod magistraten. Ydermere er to af skråerne kun overleveret som genbreve, dvs. breve med de artikler, som magistraten fandt det vigtigt at indskærpe, hvad der bidrager til at give et noget fordrejet billede af de malmøske laug som underkuede korporationer. Det er derfor farligt at generalisere om danske forhold ud fra Malmø materialet alene.

Det havde været mere oplagt at sammenligne København med Stockholm, også selvom det københavnske kildemateriale vedrørende praksis er spinkle, ikke mindst på grund af manglen på rådstue- og bytingsprotokoller. Imidlertid udnytter forfatteren sjældent det store kildemateriale vedrørende praksis,

han har gennemgået, men holder sig til de normative kilder, hvoraf der er rigeligt for København.

Lindströms tese falder til syvende og sidst, fordi kun Malmø er inddraget. Han fremhæver tre forskelle i forholdet laug, stad og konge i henholdsvis Danmark og Sverige, der er »så pass betydande, att det är rimligt att hävda att Danmark og Sverige representerar två olika system« (p. 161).

Den første er bisidderne. Det er rådsmedlemmer, der deltager i laugets stævner og derved giver rådet en aktiv rolle i laugenes politik. De skulle kun findes i Stockholm, men ikke i Malmø, hvor rådet i stedet svæver over vandene. Havde forfatteren set lidt videre end de malmøske skræer (bl.a. ved hjælp af det udmærkede indeks i Nyrops samling af gilde- og laugsskræer), ville han have fundet ud af, at der i andre danske skræer forlangtes bisidder fra rådet ved laugets stævner.

Det andet er troskabseden. I Malmø skulle en ny mester aflægge troskabsed til oldermanden, og denne skulle som nyvalgt aflægge troskabsed til rådet, hvilket skulle angive det strenge hierarki i Malmø i modsætning til Stockholm, hvis samfund havde en mere flad struktur, og hvor gensidigheden spillede en vigtig rolle. Her skulle den enkelte mester aflægge borgerskabsed til rådet og en anden ed til lauget. Forfatteren blander her to vidt forskellige ting sammen: borger(skabs)eden til byen og troskabseden til lauget. Alle nye håndværksmestre i Danmark, Malmø inklusive, skulle tage borgerskab og aflægge borgerskabsed, inden de kunne udøve et håndværk. Derudover skulle en ny mester aflægge løfte i lauget om at ville overholde dets regler; kort sagt, også i Danmark skulle der sværges ed både til laug og til byråd.

Den tredje forskel er, at kongen i Stockholm har godkendt skræer og i det hele taget haft mere direkte indflydelse

på og kontakt med laugene end i Malmø, hvor rådet står mellem konge og laug. I København har kongen også stadfæstet adskillige skræer og haft mere direkte kontakt med laugene end i Malmø.

Det hjælper heller ikke tesen, at forfatteren ikke rigtig synes at have hold på sit stof. Der er mange løse ender, og argumentation er ofte rodet. Den svage danske kongemagt i 1400-tallet kan vel diskuteres og kræver meget mere plads end tilladeligt er i en anmeldelse. Jeg skal blot komme med en indvending mod at tage den danske købstadslovgivning med de mange stadsretter til indtægt for en svag kongemagt (p. 51). Her må man tage den danske retsudvikling, med en tidlig og omfattende købstadslovgivning og det høje antal af byer i Danmark i betragtning. (Se min artikel i forrige nummer). Det samme gør sig gældende med hensyn til de danske og svenske kongers by- og næringspolitik. Forfatteren gør (p. 56 f.) et forsøg på at se dette som et yderligere bevis for to forskellige udviklinger men indrømmer så, at de store kronologiske forskelle i de to landes urbaniseringsproces ikke tillader sådanne slutninger.

Kapitel 4 om laugssystemets udvikling i Norden mangler en detaljeret diskussion bl.a. af laugenes interne organisation (pp. 80-83), selvom det er væsentligt for bogens emne. Et andet sted (p. 73) diskuteres nogle teorier vedrørende de stockholmske skræer og staden i en fodnote, men det havde været bedre at diskutere dem udførligere i selve teksten. I afsnittet om jurisdiktion (pp. 102-110) gennemgår forfatteren gammel og ny litteratur om byer, gilder og laug og afslutter med den ganske rigtige konstatering, at laugenes jurisdiktion næppe er resultat af en retslig emancipation men af en oprindelig autonomi med efterfølgende integrering i byens retssystem. Dette burde han have fulgt

op med en konkret undersøgelse af eksempler på laugenes afgørelse for derigennem at søge at definere laugenes jurisdiktion. Det er et emne, der i høj grad trænger til at blive belyst.

Afsnittet om priskontrol (pp. 121-33) er noget mere givende, fordi forskningsdiskussionen er inddraget på et relevant sted. Men også her havde man gerne set en mere dybtgående diskussion af virkelige sager, og fremfor alt en skelnen mellem kontrol af fødevarerpriser (især kød og brød) og priser på andre håndværksvarer. Der findes utallige eksempler fra 1500-tallet på overtrædelse af prisforordningerne, men ifølge mine sonderinger (i anden forbindelse) har det stort set kun drejet sig om fødevarer (undervægtige brød og for dyrt lammekød). At henvise til at 'håndværkere, ikke mindst bagere er blevet fundet skyldige i at sætte for høje priser' (p. 132) er utilfredsstillende for læseren, der hellere vil vide, om også andre håndværkere end slagtere og bagere får bøde for for høje priser.

I kapitel seks (vedrørende kontrol over produktionen) har forfatteren valgt en anden genvej, der synes mere givende til at belyse eventuelle modsætninger, nemlig at udse sig to håndværk, guldsmedene og skrædderne, i stedet for to byer. Absolut en god idé, der desværre tabes på gulvet. Afsnittet om guldsmedene viser kun, at der ikke var de store forskelle mellem Danmark og Sverige. Begge steder brugtes laugsvesenet til at kontrollere produktionen. Afsnittet om skrædderne omhandler kun det stockholmske laug, selvom der også findes adskillige skræder for danske skrædderlaug. De københavnske minder for øvrigt meget om de stockholmske. Den øvrige del af kapitlet citerer adskillige svenske forordninger, der – igen – påfaldende ligner de danske. De afgørende forskelle fortøner sig, og opsummeringens gentagne forsikringer

om, at de findes, kan ikke overbevise læseren.

Nogle gange spænder forfatteren også ben for sig selv, som på p. 39, hvor han omtaler oprettelsen i Sverige af »hovrätter« i 1614 og argumenterer, at derved blev et hierarki mellem forskellige domstole etableret, således at menigmand fratoges sin indflydelse på retssystemet, og at et lignende retshierarki blev etableret i Danmark med samme effekt. Det er rigtigt nok, at der i Sverige sker en hierarkisk opdeling af sager og retter men ikke i Danmark. Det 'hierarki', der hentydes til, er et regulært appelsystem, der ikke fratog den »menige mand« indflydelse på sager i første-instans niveau (herredsting, byting eller birketing). Derimod blev det muligt, og efter 1576 obligatorisk i visse sager, bl.a. trolddomssager, at prøve en sag for en højere instans (landstinget og derefter kongens retterting). Her har forfatteren et godt argument for en udvikling i Sverige, der var anderledes end i Danmark-Norge, men i stedet bliver det gjort til et halvdårligt argument for en fælles udvikling fra et decentraliseret middelalderssamfund til et tidligmoderne centraliseret samfund i de skandinaviske lande.

Det samme gælder en kort diskussion (p. 91) af, at Malmøs magistrat i modsætning til Stockholms havde en klar og direkte indflydelse på udformningen af skræderne. Det nævnes kort, at privilegier for andre skånske byer også giver magistraten denne ret, så Malmøs særstilling ikke skal overdrives. Nej, faktisk fik samtlige danske købstæders magistrater ret til at godkende laug og dermed laugsskræder ved Christoffer af Bayerns privilegier, der udstedtes i begyndelsen af 1440'erne. Forfatteren burde have draget konsekvensen af dette (er omtalt i adskillige af de nyere værker, som er anført i litteraturlisten) og diskuteret, om de danske borgmestre og byråd har

stået stærkere vis-à-vis kongemagten end deres svenske modparter, når man tager i betragtning, at deres ret til at 'skikke embeder' havde hjemmel i de af kongen godkendte stadsretter. I stedet munder diskussionen ud i nogle almindelige betragtninger om, hvorledes et hierarki formaliseredes ved sådanne privilegieudstedelser og stadfæstelser (p. 93), og hvorledes konger eller andre fyrster i middelalderen ikke sådan kunne ændre eller stadfæste gammel ret. Dette er jo ikke forkert, sålænge talen er om landbosamfundet, men bysamfundet og købstadlovgivningen er jo en ganske anden sag, da byens særstilling i feudalsamfundet i høj grad hvilede på privilegier, der er udstedt af den lokale fyrste, med ret til at tilbagekalde disse.

Til slut en stille undren: I min amerikanske doktorafhandling (citeret både i noter og litteraturliste) har jeg bl.a. et kapitel vedrørende forholdet mellem kongemagt, magistrat og laug i 1400-

tallets Danmark, som burde have styret forfatteren ind på bedre kilder og mere frugtbare analyser. Den samme undren gælder et andet værk af allerhøjeste vigtighed for emnet, nemlig Anthony Black, *Guilds and civil society in European Political Thought* (1984), der er anført i litteraturlisten men ikke diskuteret i oversigten over forskningen vedrørende stat, korporation og feudalsamfund.

Sammenfattende må man sige, at forfatteren har valgt en emne, der trænger til undersøgelse, formuleret en brugbar hypotese med flere gode ideer undervejs, læst mange kilder og meget litteratur, inklusive de vigtigste af standardværkerne om feudalsamfundet (materialistisk version), men slet ikke formået at få det til at hænge sammen og overbevise læseren. Ærgerligt at se en oplagt chance for at bringe fornyelse ind i forskningen af bysamfund og laug i ældre tid forspildt.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved universitetslektor, cand. mag. Anders Bøgh, docent, dr. phil. Erik Christiansen, fhv. rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, læge Steffen Hahnemann, forskningsstipendiat, lic. theol. og mag. art. Per Ingesman, forskningsstipendiat, lic. phil. Leon Jespersen, museumsinspektør, lic. phil. Henrik Skov Kristensen, universitetslektor, fil. dr. Michael Linton, universitetslektor, cand. mag. Jens Chr. Manniche, kandidatstipendiat, cand. phil. Jørgen Mikkelsen, forskningsstipendiat, lic. adm. Karsten Ronit, cand. mag. Birgitte Thomsen, fhv. amtskontorchef, cand. jur. Georg Vedel-Smith.

OLDTID OG MIDDELALDER

L. E. Fauerholdt Jensen: *Mark Guld. Mark jord – leding. Jordinddeling i Danmark 1200-1340.* (Aalborg Universitetsforlag, 1991). 150 s.

L. E. Fauerholdt Jensen har igen taget sig for at behandle et af de mest komplicerede emner i dansk middelalderhistorie; denne gang Mark guld-begrebet.

Som i sine tidligere publikationer præciserer forfatteren forskellen på mønt- og korn-normer for rigets forskellige områder. Han foretager en beregning af de regionalt forskellige arealbestemmelser som ligger bag begrebet en mark guld i jord, for derudfra at bestemme den ledingsorganisation som byggede på disse dyrkningsarealer og deres værdibestemmelse.

Ud fra de få foreliggende, relevante kilder mener forfatteren at kunne vise, at værdien af 1 mark guld er uændret i tiden mellem 1231 og 1340 og at ledings-afgifter og skatter derfor også har været konstante.

Vedrørende ledingsafgifterne mener forfatteren dernæst at kunne tolke ledingsbestemmelserne i jyske lov således, at fuld ledingshafne svarede af 6 mark guld i jord.

Hvad angår arealbestemmelsen 1 mark guld = 12 tønder land bygger forfatteren på Sv. Aakjærs og Poul Rasmussens beregninger, men hævder dette arealmåls begrænsning til det sydøstjyske område og tolker ledingsbestemmelserne sådan, at ledingsydelse (og skatter) kun ydes af dyrkningsjorden. Det skulle i Sydøstjylland, hvor der, ifølge forfatteren skulle herske 3-vangsbrug, betyde, at kun 8 af de 12 tønder land skulle være beskattet.

Det er dog næppe korrekt, at der generelt skulle have været 3-vangsbrug i det sydøstjyske område i middelalderen.

Forfatteren genoptager Svend Aakjærs tolkning af den gamle mark guld-vurdering, som Kong Valdemars jordebog er anført for fynske lokaliteter: 3 gl.

mark sølv = 1 ny mark guld = 8 ny mark sølv. Forfatteren argumenterer dog derudover for, at den gamle vurdering i 1231 stadig var gældende på Fyn og at den oprindeligt havde været gældende for både Fyn + omliggende øer og Sjælland. På Sjælland senere erstattet af mark skyld-takseringen. 1 mark skyld-sætter forfatteren – som en videreudvikling af en analyse af forholdet mellem den sjællandske skæppe og Åbo-skæppen fremsat i et tidligere arbejde (Danske kornmål, 1986) – til 2 gamle mark guld og 1 gl. mark guld til 32 sjæll. tønder land. Da 1 gl. mark guld er = 8 gl. mark sølv og 3 gl. mark sølv = 1 ny mark guld, så bliver 1 ny mark guld = 3/8 af 32 sjæll. tønder land = 12 sjæll. tønder land. Det er igen i overensstemmelse med Svend Aakjærs bestemmelse af 1 sjæll. mark guld til 12 sjæll. tønder land i 1600-tallet, men dog kun 6 tønder land i middelalderen, ligesom i det sydøstjyske område. En tidsmæssig forskydning i arealmålet, som Fauerholdt Jensen ikke kommer ind på.

Forfatteren kan herefter konkludere, at arealmålet for 1 mark guld er numerisk af samme størrelse i disse landsdele. I Nordvest-Jylland påviser forfatteren en total arealværdi af 1 mark guld på 8 tønder land, men, i modsætning til forholdene i Sydøst-Jylland skal alle 8 tønder land være beskattet, således at beskatningsjorden i de to landsdele er lige stor.

I alt dette udvikler forfatteren som sagt tidligere fremsatte hypoteser og beregninger, hvori han altså nu inddrager mark guld-begrebet. Forfatterens originale bidrag er belysningen af de afvigende mål for landsdelene og et forslag til deres indbyrdes relatering. Endvidere påstanden om afgifternes begrænsning til dyrkningsjorden.

Sideløbende med de anførte ræsonnementer har forfatteren gennemgået den kendte gamle jorddelingsremse, som

begynder med sætningen: »24 furer giver en agger ...«. Denne analyse er langt fra overbevisende. Flere af tolkningerne forekommer anstrengte og for konstruerede. Analysen synes dog ikke at have væsentlig betydning for bogens mere centrale ræsonnementer. Det er i øvrigt påfaldende, at forfatteren konsekvent søger at undgå bolbegrebet, som dog er nok så interessant som tønde-/skæppe-/fjerdingkar-beregningen i forbindelse med middelalderens jorddeling.

Da mark guld-takseringen har dannet grundlag for rekrutteringen til ledingsflåden og for ledingsskatten, er det naturligt, at forfatteren går videre med et forsøg på at kortlægge den til grund liggende lægdsenhed, skipenet, under hensyntagen til de påviste regionale forskelligheder.

Forfatteren argumenterer for 3 forskellige mark guld-takseringer af 1 hafne (den lægsenhed som stiller 1 mand til ledingsskibet) op gennem 1200-tallet. Den første på 8 mark guld og baseret på et skipen på 32 hafne. Den ligger forud for en antaget skatte- og afgiftsreform i 1226, som ændrede hafne-takseringen til 6 mark guld og havne-tallet til 42. Den 3. henviser forfatteren til midten af århundredet. Den bygger på en sammenlægning af mandskabshafnene 2 og 2 til 12 mark gulds jord pr. hafne og et hafnetal pr. skipen på 22. I hvert af de 3 skipen er 2 af hafnene »kommandohafne« – den ene har styresmanden – med et højere mark guld-tal end »mandskabshafnene«. Det er forfatterens påstand, at disse 3 skipens samlede mark guld-værdi er uændret 256 mark guld(s jord). Ændringerne finder sted »indenfor de eksisterende skipens rammer«.

Det kildemæssige belæg for de 3 skiptyper er, bortset fra nr. 2, meget spinkelt. Der er dog interessante enkeltbetragtninger. Eksempelvis standardstørrelsen af et skipen; den særlige status for styresmandshafnen; de 2 »komman-

dohafne« og endelig afgiften på 20 mark sølv (kun ydet af mandskabshafnene) for et skipen.

Et forsøg på at kortlægge skipentallet i forskellige lokaliteter alene på basis af Henrik Pedersens statistiske værk »De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V.s danske matrikel 1688«, sammenholdt med få og tilfældige lokale kildeoplysninger, virker for tyndt underbygget. Desuden er det baseret på den næppe korrekte antagelse, at en administrativ skipeninddeling af landet har været geografisk sammenhængende på samme måde som herredsinddelingen og (senere) sogneinddelingen.

Sammenfattende skal det siges, at Fauerholdt Jensens nye bog har gode forslag og ideer til at forstå en kildefattig periode og en vanskelig problematik, men som helhed har den et spekulativt præg.

Steffen Hahnemann

Jan Koch, Rikke Agnete Olsen & Jens Vellev (red.): *hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992*. (Forlaget Hikuin, 1992). 288 s., 150 kr.

Denne bog handler om borge fremgår det af indholdet og af overskriften på Fritze Lindahls kærlige hyldest til festens genstand. Anmelderen er glad for, at den ikke handler om tårnure, et andet af Hans Stiesdals mange interesseområder.

Det gælder nu ikke helt undtagelsesfrit, idet en enkelt artikel handler om borgere: Vivi Jensen kaster nyt lys over byernes bidrag til rigets forsvar på grundlag af Kolding bys bog 1493-1635. Per Kr. Madsens minutiøse jagt efter Ribes forsvundne Nørreport hovedsageligt på grundlag af afbildninger gør det heller ikke i egentligste for-

stand. Men de øvrige 15 gør det, og bibliografien over Hans Stiesdals forfatter-skab gør det også i temmelig høj grad.

Nogle af artiklerne offentliggør gamle nyheder i den forstand, at hovedresultaterne har været publiceret før: Connie Jantzen skriver om den uhyre givtige udgravning af det første Egholm i Himmerland fra 1334, Torkel Eriksson og Thomas Bartholin om den perspektivrige dendrokronologiske datering af Kärnan i Hälsingborg til slutningen af Erik Menveds regeringstid, Lennart S. Madsen om fire sønderjyske voldstedsudgravninger fra 1940'erne og Nils Engberg om den dendrokronologiske datering af Næsholm i Odsherred til 1278/79. Dette forhold skal nu langtfra beklages. Publiceringerne her er gennemgående grundigere end de tidligere, og de bliver lettere at finde og forholde sig til for fremtidens forskning. Resultatet af den dendrokronologiske datering af adgangsbroen til Næsholm giver i øvrigt anledning til en 'ubehagelig' diskussion mellem Niels Engberg og Jørgen Steen Jensen i anledning af, at der på voldstedet er fundet fem mønter fra Erik Plovpenningens tid (1241-1250), mønter som normalt ikke påtræffes i fund, der er senere end hans regeringstid. Den behageligste løsning på dilemmaet ville være, at borgen oprindeligt har haft en anden adgangsvej, men det afvises af Nils Engberg på basis af udgravningsresultaterne; ved en *overfladisk* betragtning, synes det ellers nærliggende, at en ældre adgangsvej kan have gået over land ud på næsset. Voldstederne i Højby Sogn i Odsherred er spændende. Heldigvis arbejder Nils Engberg videre her, og som det fremgår af hans andet bidrag til dette bind, har det vist sig, at voldstedet Børren går tilbage til 1100-tallet. Ved tolkningen af anlæggene her, er det næppe uinteressant, at Dragsholm totalt beherskede adgangen over land, og det tilhørte jo Roskildebispen, men fra hvornår?

Hvor de nye resultater vedrørende Næsholm virker noget 'forstyrrende', virker det til gengæld 'tilfredsstillende', at Karen Løkkegaard Poulsen ved eftertanke og nye analyser når frem til, at Eriksvolde på Lolland, dateret 1342-44, nok alligevel er blevet bygget færdigt.

To artikler viser, hvor udbytterigt det kan være i borgforskningen at inddrage arkivalisk materiale: Johs. Hertz' om det så sørgeligt nedrevne Trøjborg og Jens Vellefs om Hald. I det sidste tilfælde har undervandsarkæologiske undersøgelser rejst nye spændende spørgsmål.

Hvis vi forlader enkeltundersøgelserne, hvoraf der er yderligere tre (om Sandgravvold, Kogsbøl samt Alsted på Mors), finder vi tre artikler af lidt mere general rækkevidde: Ingolf Ericsson undrer sig over, at der så at sige ikke kendes private motte- og kemlådeanlæg fra de skånske provinser og forsøger at aflive de berømte stylvægtårne. Nils Engberg diskuterer om der fandtes privatborge i Danmark før 1250. Det gør der, omend det langt fra er givet, at der kendes 10, som det formuleres i en overskrift. For fires vedkommende er der ikke sikker kronologisk forbindelse mellem bebyggelse fra 1100-tallet og befæstningerne og af de resterende er det kun to (Bastrup og Pedersborg), der med sikkerhed var private. Det er der ikke noget nyt i, men det er nyttigt, at spørgsmålet bliver rejst igen, så vi ikke allesammen stirrer os blinde på, at privatborge (som regel) stammer fra første halvdel af 1300-tallet. Der var jo, som Niels Engberg gør opmærksom på også gode grunde til at beskytte sig 1131-57. I øvrigt var Kalundborg og Nyborg og vel også København oprindelig privatborge, omend ikke fra borgerkrigstiden.

Rikke Agnete Olsen skriver til slut om livet på borgen, hovedsageligt på grundlag af skriftlige kilder. Hun kunne nok have haft glæde af at inddrage det

regnskab fra Ribebispens fogedgård Brink fra 1389, som Bjørn Poulsen har (gen)fundet og kommenteret i bogen med den i denne sammenhæng noget uigennemskuelige titel »Bondens penge«. I øvrigt giver hun det indtryk, at det som regel kun var i en kort periode i den urolige del af 1300-tallet, at stormandsgårdene forlod landsbyerne og flyttede ud til vådere og mere sikre placeringer. Det var i hvert fald langt fra altid, de vendte tilbage igen. For at nævne nogle få rimeligt dokumenterbare eksempler fra hukommelsen: Skærsø flyttede fra Dråby, Bjørnholm/Høgholm fra Obdrup, Tygestrup/Kongsdal fra Undløse og Iversnæs/Wedellsborg fra Husby, og de ligger jo alle stadig, hvor de blev placeret dengang.

Historikere har utrolig megen glæde af arkæologernes beskæftigelse med borge og voldsteder og da ikke mindst, når de er i stand til at datere anlæggene eksakt. Her fremkommer der virkelig nyt kildemateriale af central betydning for vores forståelse af middelalderhistorien. Imidlertid kunne glæden nok være mere gensidig end den er i øjeblikket. Det er fint at se, at arkæologer kan udnytte utrykt materiale, men det er nok ikke alle, der føler sig trygge ved det? En historiker kunne nok også finde ud af, om det er sandsynligt, at Egholm har været pantsat til én holstener og siden solgt af en anden samt give nogle bud på, hvad meningen kan have været med en befæstning i Alsted på Mors fra begyndelsen af Valdemar Atterdags tid, eller en oprustning af Kärnan i slutningen af Erik Menveds. At komme så langt som muligt i indkredsningen af meningen med befæstningerne i Højby Sogn forudsætter en undersøgelse af godsbesiddelsesforholdene i Odsherred i middelalderen. Selvom dette næppe kan føre så langt tilbage som ønskeligt, er det værd at forsøge, især da vi faktisk har usædvanligt meget kildemateriale

desangående. Ingolf Ericsson skriver yderst fornuftigt, at »de sociale og økonomiske strukturer, der manifesteres i forsvarsanlæggene må rykkes nærmere ind i forskningens centrum« (s. 40). Dette peger så afgjort mod et tværfagligt samarbejde. Hvis dette skal føre til andet end overfladiskheder, må det udføres indenfor afgrænsede regioner. Desværre viser personlige erfaringer, at den type puslespilsarbejde, som kommer på tale i sådanne sammenhænge, er uhyre tidkrævende.

Hans Stiesdal har grund til at glæde sig over, at dette festskrift ikke blev den sædvanlige omgang blandede bolcher, men et bind som læge vil blive stående som uomgængeligt for alle, der interesserer sig for middelalderborgerne. Og det er jo et emne, som taler til romantikerne i de fleste middelalderinteresserede.

Anders Bøgh

Gro Steinsland m.fl. (red.): *Nordisk Heddendom*. Et symposium. (Odense Universitetsforlag, 1991). 386 s., 298 kr.

I 1985 blev der taget initiativ til en fællesnordisk styrkelse af forskningen omkring vore forfædres førkristne religion(er). Som resultat af dette blev der i august 1988 afholdt et symposium i Norge, hvor alle relevante faggrupper med mulig undtagelse for 'rene' historikere var repræsenterede. I nærværende bog er langt hovedparten af indlæggene publiceret. Den rummer 27 artikler plus et foredragsresumé på sine 386 sider, hvilket, hvis vi ser bort fra bibliografier og 'luft' mellem artiklerne, i gennemsnit giver godt og vel 10 sider pr. artikel – nogle længere, andre kortere. Dette afspejler givetvis et symposium, der var tæt pakket med foredrag uden megen tid til fordybelse i hvert enkelt emne. Mange af artiklerne får således karakter af

nogle metodiske overvejelser over muligheder og begrænsninger i et bestemt fagområde eller materiale af mere eller mindre central relevans for sagen tilsat den for tiden så karakteristiske forhåbning til udbyttet af tværfagligt samarbejde. Indlæg af denne type er nok af større interesse på et tværfagligt forskningssymposium end for udenforstående, der ønsker sig oplysning om det emne, bogens titel angiver.

Fra 'historisk hold' må man nok konstatere med Else Roesdahl, at vi stadig har svært ved at bruge den islandske litteratur om den førkristne religion til ret meget konstruktivt på grund af alle de kildekritiske problemer, den rejser. Imidlertid giver den fortsatte strøm af arkæologiske fund anledning til en vis optimisme. På Lofoten synes man således at have fundet resterne af en høvdingehal, hvor der har foregået kultiske handlinger med bl.a. såkaldte guldgubber involveret. Disse, billedfremstillinger på små stykker guldblik, har man efterhånden fundet i store mængder og visse steder, som i Gudme på Fyn og Sorte Muld på Bornholm i koncentrationser, der tyder på tilstedeværelsen af centrale kultsteder. Hvis man så også kunne tolke deres billeder, kunne man komme et interessant stykke videre. Dette synes i ganske stor udstrækning at være lykkedes med de såkaldte guldbraketeater fra folkevandringstiden, hvis billeder lader sig tolke i lyset af det literære kendskab til asatroen. Via billedfremstillinger, runesten, fund af kult anlæg, førkristne skjaldekvad, stednavne etc. synes der således efterhånden at kunne etableres et kontrolmateriale på den islandske litteratur, der må kunne føre til, at man med betydeligt større selvtillid kan udtale sig om førkristen religion i Norden. Der er altså håb om, at denne fællesnordiske forskningsindsats kan føre fremad. Et fromt håb ville være, at nogen ville påtage sig at udre-

de, hvad en sådan forholdvis banal sammenstilling af gensidigt kontrollerede materiale kunne føre til – ved siden af de mere vidtløftige (og kortlivede?) tolkninger og teorier, som givetvis også kommer ud af et sådant projekt.

I øvrigt kan man i bogen læse en klar, logisk gendrivning af de aldersstegne teorier om, at der engang har eksisteret et ur-indoeuropæisk folk, som talte det sprog, hvorfra alle indoeuropæiske sprog stammer, og som dyrkede en ur-indoeuropæisk religion, hvorfra de indoeuropæisk talende folkeslags senere religioner stammer. Dermed mistede anmelderen endnu en stump af sin børnelærdom.

Anders Bøgh

Birgit Sawyer: *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien* (Viktoria Bokförlag, 1992). 112 s.

Formålet med denne bog er især at sammenfatte en del af den efterhånden ret betydelige forskning vedrørende eller af relevans for kvinders situation i de nordiske samfund i middelalder og vikingetid og at forsøge at sætte nogle af de mange punktstudier ind i en sammenhæng. Vægten lægges på vikingetid, tidlig og høj middelalder, mens senmiddelalderlige forhold, herunder forhold i byerne spiller en mindre rolle. Bogen er skrevet med henblik på anvendelse i undervisning og studiekredse.

I forhold til Grethe Jacobsens forsøg på at gøre noget lignende for Danmarks vedkommende fra 1986 bemærkes en langt mere nuanceret holdning til spørgsmålet om kvindernes stilling: Middelalderen gøres ikke til en guldalder for kvinderne, ej heller den førkristne vikingetid. Spørgsmålene diskuteres med mange pro'er og contra'er, uden at særlig håndfaste konklusioner nås.

Bogen bygger i hovedsagen på, hvad

der kan slutes fra indskrifter på runestene, lovtekster og højmiddelalderens litterære tekster, herunder i høj grad de islandske. Som det hører sig til i en introduktion starter forfatteren da med at diskutere kildematerialet og dets anvendelsesmuligheder. Her bemærker man sig en langt mere skeptisk holdning overfor mulighederne af at drage slutninger fra det litterære materiale og lovteksterne end overfor mulighederne af at drage vidtgående slutninger fra runesten.

En af de mere besynderlige konsekvenser af dette sidste er, at forfatteren mener ud fra runesten og gravpladser at kunne slutte sig til, at der var væsentlig færre kvinder end mænd i vikingetiden. Dette knyttes så sammen med, at vikingerne anså det for legitimt at udsætte 'overflødige' nyfødte børn – altså åbenbart især piger. Hvis det som konsekvens skulle have haft, at forholdet mellem antallet af overlevende brødre og søstre skulle have været 1,5:1, som runestene angiveligt viser, må vi tro, at der er foregået et drastisk fald i befolkningstallet i Norden i løbet af vikingetiden. Normalt regnes jo med en kraftig vækst, og ikke, som forfatteren ellers mener, konstans. Så mon ikke, vi snarere må tro, at det ikke har været anset for så vigtigt at få alle kvinder med på runesten og på finere begravelsespladser.

Efter diskussionen af kilderne følger et kapitel om familie og arv. Straks fra starten slås det fast, at der ikke var tale om noget »ättesamhälle«. Senere bliver vi belært om, at ægteskabet »denne allians mellan män och släkter var själva bindemedlet i samhällsbyggnaden« (s. 87). Slægter var altså samfundets grundkategorier, men alligevel bortforklares – med Elsa Sjäholm – nogle af de vigtigste af de elementer i lovene, der viser slægtens betydning i samfundet: Arveret, lovbrudelsespligten (pligten til at tilbyde jord til frænder, før den blev solgt til fremmede) og fordelingen af

drabsbøder. Det kan forekomme inkonsekvent og i øvrigt diskutabelt, og at drabsbødernes fordeling blandt slægtninge skulle skabe retfærdighed mellem arvinger forekommer direkte uforståeligt. Imidlertid er definitionen på et slægtssamfund her, at slægten i et sådant kun regnes i én linie, den fædrene eller den mødrene. Mig forekommer det mere oplysende, hvis et slægtssamfund defineres som et samfund, hvor slægter er samfundets grundkategori – uanset om disse er bilateralt opbyggede. At sådanne kunne stille betydelige koalitioner på benene kan vi se af senmiddelalderlige danske dokumenter i anledning af forlig/afståen fra fejde efter drab (orfjede). Den 2.7.1355 optræder således 26 danske adelsmænd på den ene side: Hvis de gik i fejde med alle deres folk, kunne de givetvis skabe en betydelig ravage i samfundet. Men ellers får vi i dette kapitel interessante ting at vide om udviklingen i arveret og ægteskabsinstitution. Det kan dog næppe tiltrædes, at kvinders indtræden i klostre kunne føre til, at deres arv forlod slægten (s. 50), idet de mistede retten til at arve ved indtræden i et kloster (hvilket jo så kunne være en begrundelse for at anbringe dem dér). Kapitlet efterfølges af et appendix om den interessante historie om Erik Plovpennings døtre. Problemet med dem var dog ikke så meget medgift i forbindelse med de to som blev gift, men det forhold, at de efter deres faders død havde arvet store mængder gods i Danmark, som man nødtigt så i udenlandske fyrsters hænder, hvorfor man udskød arveskiftet og udleveringen af arven så længe som muligt.

Det tredje hovedkapitel hedder »Kvinnor i dikt och verklighet«. Her diskuteres på flere steder den rolle kvinder spiller i den islandske litteratur som de, der hetzer mændene til hævn og fejde, når et drab er sket. Denne rolle spillede kvinder også på Korsika, hvor man

i nyere tid har kunnet studere slægtsfejder i fuldt flor. En forklaring på fænomenet burde således tage udgangspunkt i slægts-/fejdesamfundet som sådan og ikke i forhold, der er specifikke for samfundet på Island i fristatstiden. Kvinderne var jo bindeleddet i de bilaterale slægtskoalitioner; de løb i øvrigt ikke samme risiko som mændene for at blive direkte og fatalt fysisk indblandet. Et nærliggende emne i kapitlets sammenhæng er de kvindelige helgener – blandt disse Skt. Margrethe af Roskilde. Hendes skæbne skal dog næppe forklares med, at hun var mere gavmild overfor kirken, end hendes slægtninge brød sig om. Derimod er hun et typisk eksempel på en helgentype, som den berømte franske historiker Georges Duby har behandlet (i festskriftet til R. H. Hilton): Kvinder som blev dræbt af deres ægtemænd. Et uvæsen, som kirken prøvede at bekæmpe ved i en periode at kanonisere en række sådanne kvinder. Dette var ikke nogen acceptabel udvej af kirkens forbud mod skilsmisser. Men også dette kapitel rummer mange andre interessante oplysninger og diskussioner.

Sluttelig forsøges en kort sammenligning med kvindernes situation i Vesteuropa.

Denne anmeldelse har især fokuseret på nogle få, efter anmelderens mening, diskutabile punkter. Bogen rummer langt mere end disse, og alt i alt må det hilses velkomment, at vi nu har fået en lettilgængelig oversigt over et emne, som af gode grunde interesserer en hel del af menneskeheden.

Anders Bøgh

Judith Jesch: *Women in the Viking Age*. (The Boydell Press, 1991). 239 s.

Længe har vi ventet på, at en nordisk forsker skulle give sig i kast med den vigtige opgave at analysere kvindens

stilling i vikingetiden, men det blev altså en engelsk filolog, dr. Judith Jesch fra Universitetet i Nottingham, som kom først. Hun er specialist i norrøn digtning og sagaskrivning, men lader naturligvis de arkæologiske fund indgå som et vigtigt fundament til vor indsigt om kvindens forhold, lig og virke i perioden og kompletterer sin præsentation af fundene fra Birka, Hedeby, Kaupang og andre nordiske lokaliteter med tilsvarende fra York, Lincoln, Dublin og Orkney-øerne. En del kvindegrave som f.eks. den fra Fyrkat med rige fund af fine smykker indicerer en gruppe af fornemme kvinder med høj status i samfundet, som vi også kan se det i Osebergfundet, medens andre enklere med tekstiler, keramik, husgeråd og værktøj peger på lavere social status. De arkæologiske fund gør det ifølge forfatteren helt klart, at også kvinder færdedes langt fra hjembygden på rejse f.eks. langs de russiske floder og til Grønland, dvs. kvinderne deltager i høj grad i koloniseringsforetagenderne samt i rejser til de områder, hvor vikingerne drev handel. De deltog naturligvis ikke i rene krigstogter og har også opnået en selvstændig stilling om forvaltere af gods, medens mændene var på langfart.

Danmarks 220 runeindskrifter nævner 45 kvinder, hvoraf ca. halvdelen nævnes ved navn som stenrejsere og de svenske runesten fra Midsverige, hvoraf de fleste er fra 1000-tallet, nævner et stort antal kvinder, hvilke åbenbart har haft meget høj social status. Dette bekræftes af flere sten med lange tekster i Uppland, som ifølge en teori indeholder forskrifter for arvegods. Jesch udgår her fra Birgit Sawyers tolkning af de lange indskrifter som testamenter med henblik på arv, en tese, som på det kraftigste er blevet imødegået af Elsa Sjöholm (Scandia 1992). Naturligvis har dr. Jesch ikke kunnet udnytte Sjöholms svindende kritik.

Resultatet er blevet en fyldig kilde- og citatsamling med paralleltryk med oversættelse af islandske originaltekster og nordiske runeindskrifter. Det er udmærket, at det relevante kildemateriale her bliver samlet og præsenteret for et internationalt publikum, men man savner i høj grad en kritisk stillingtagen til tolkningerne af de tekster, der stammer fra en langt senere tid, fra 1200- og 1300-tallet, ligesom en diskussion af resultaterne og hypoteserne i de mange artikler, som nævnes i den i øvrigt udmærkede bibliografi. Så dette er kun det første skud på træet og vi venter stadigvæk på, at en nordisk forsker indgående analyserer hele det komplekse materiale – og hvorfor ikke i form af en disputats?

Michael Linton

Tore Nyberg (red.): *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*. (Odense Universitetsforlag, 1991). 526 s.

Den hellige Birgitta af Vadstena er højaktuel. Pave Johannes Paulus II har ved adskillige lejligheder, ikke mindst i forbindelse med Birgittajubilæet i 1991 i anledning af 600-året for hendes kanonisering, vist stor sympati for Birgittinerordenen. I Polen er birgittinerne meget aktive, Lech Walesa er selv lægbroder i ordenen og Birgitta-kirken i Gdansk var samlingspunkt for Solidaritet. Hun er Sveriges skytshelgen og lige nu kandidat i forbindelse med udnævnelsen af en »Patrona di Europa«, et EF-spørgsmål som behandles i Vatikanet.

Birgittinerordenen, Ordo Sancti Salvatoris, er Nordens eneste originale bidrag til det europæiske klostervæsen i senmiddelalderen. Ordenen fik med Vadstena som moderkloster stor betydning for nordisk kultur, sprog og fromhedsliv. Den havde gennemslagskraft nok til omfattende klostergrundlæggel-

ser i de andre nordiske riger, ligesom i Baltikum, Polen, England, Bayern, Italien og Spanien. Svensk Birgittaforskning har gamle traditioner, men i senere år er der opstået en international interesse for den svenske 1300-talshelgen, der har nået betydningsfulde resultater. Ikke mindst fra dansk side foreligger en række dybtgående analyser, som følger op den forskning, der naturligt nok har knyttet sig til de to birgittinerklostre her i landet, Maribo og Mariager, men den har også koncentreret sig om Birgittas liv, person og åbenbaringer, der nu foreligger udgivet i en moderne kritisk udgave med diskussion af de problematiske tekststeder. Der er forskellige varianter og senere bearbejdelser af den oprindelige dikterede tekst på svensk, der blev oversat til latin. Inspirerende for danske birgittastudier er Johannes Skovgårds udgivelser af birgittatekster og Johannes Jørgensens velkendte og grundige biografi i to bind fra 1941.

Det var derfor naturligt at henlægge en nordisk forskerkonference til Mariager, et initiativ, der udgik fra universitetslektor Tore Nyberg, Odense Universitet, der også har redigeret dette imponerende bind med alle bidrag fra symposiet der blev afholdt 8.-11. marts 1990 og beskæftigede sig med tre hovedpunkter.

- 1) Birgitta, Maria, kvinder og mænd,
- 2) De nordiske birgittinerklostre i det sociale miljø, i fromhed, kult og kultur, og
- 3) Forskning omkring åbenbaringerne, deres sprog og indhold.

Som et fint eksempel på det danske bidrag til birgittaforskningen kan nævnes mag. art. *Helga Kochs* analyse af symbol- og billedsproget i åbenbaringerne, der er præget af en udvikling i århundreder, der trækker på den oldkirkelige og middelalderlige bibelexegese, især den allegoriske og moralske tolkning, som lægger vægt på den subjektive

ve tilegnelse af frelseshistorien – et mangfoldigt kristent fortolkningsinstrument, hvormed en guddommelig virkelighed kunne anskueliggøres gennem motiver hentet fra naturen og dagliglivet i et samarbejde mellem Gud og menneske. *Jens E. Olesen* analyserer i bindets længste artikel »Kongemagt, Birgittinere og Kalmarunionen« med sædvanlig idérigdom og grundighed modsætningsforholdet mellem dronning Margrethes åbenlyse velvilje mod det nygrundede kloster i Vadstena og den yderst negative bedømmelse hun får i »Vadstenadiariet« efter sin død 1412 samt Erik af Pommerns positive holdning til ordenen, hans engelske dronning Philippas gravlæggelse i Vadstenakirken og sidst men ikke mindst Kristoffer af Bayerns donationer og privilegiebrev til Vadstena, Nådendal i Finland, Maribo, Mariager og Gnadenberg i Bayern.

Nanna Damsholt skildrer Birgittas tid i Rom, hvor hun boede de sidste 24 år af sit liv bortset fra pilgrimsrejser og hendes kontakter til andre kvinder i den forfaldne by, hvor hun virkede for, at paven skulle vende tilbage fra Avignon. *Thelma Jexlev* behandler birgittinernonnen Anna Brahes bønnebog fra Maribo omkring 1500, det smukkeste eksempel på klosterets fromhedsliv og den kulturspredning, der fik kraftig næring fra samtlige nordiske birgittinerklostre. *Per Sloth Carlsen* har ved hjælp af arkæologiske rapporter, hollandske træsnit og billeder fra Resens atlas, bl.a. det fra Mariager, som førte arkæologerne direkte på sporet af klostermøllen, i detalje kunnet rekonstruere arkitektoniske særtæk vedrørende kor, sakristi og lægter, samt hvordan man har sørget for at adskille de 60 nonner fra dobbeltklosters ca. 12 mandlige medlemmer.

Stor interesse for jysk lokalhistorisk forskning har endvidere *Kaare Rübner Jørgensens* bidrag »Mariager klostrets

oprettelse og etablering«, hvor forfatteren på udmærket måde tegner et veldokumenteret billede af munkeklosteret i Glenstrup, hvis besiddelser blev overdraget til Maribo med henblik på oprettelsen af et datterkloster i Mariager. Til trods for en meget vanskelig begyndelse blev med årene det jyske kloster en ganske velsitueret institution både med hensyn til jordegods og klosterfolk. Ordenens generalkapitel i Gnadenberg i 1487 noterede således i sine akter, at der i Mariager var 64 søstre, 9 præstemunke, 3 diakonmunke og 8 lægbrødre samt 4 brødre udenfor clausuren. Men hvem var det, som støttede det jyske kloster, efter at pionererne fra Lolland havde grundlagt datterklosteret ved Hobro fjord? Kong Kristoffer er ikke nævnt som donator, derimod viser brevregistraturen, at Kristian 1, hvis moster i øvrigt var abedisse i Vadstena, var særdeles gavmild overfor birgittinerne i Mariager, som fik privilegier vedrørende indsejlingen i Hobro fjord, Vor Frue kirke i Randers og kirkerne i Hornbæk, Hillerslev, Kåstrup, Lønborg og fritagelse for kul- og vedskat for klosterets undergivne på Mors. Ser vi bort fra kongelige og biskoppelige personer optræder i registraturen fra 1584 med navns nævnelse 166 mænd og kvinder som donatorer eller stadfæstere af godsgaver i perioden 1439-1490. Disse repræsentanter alle besiddende lag i det jyske samfund, fra magnater over høj- og lavadel til selvejerbønder og byborgere. Det er naturligvis lettest at finde frem til hvilke højadelige familier, der har begunstiget klosteret og undersøgelsen omfatter følgende 12 familier eller familiekredse: *Hvide, Rosenkrantz, Løvenbalk, Krumpen, Lykke*, familien *Krabbe/Olufsen/Galt*, familien *Høg/Banner, Lange, Munk, Kaas/Hvas, Falk/Reventlow og Seefeld*. Dertil har forfatteren knyttet kommentarer til på hvilke tidspunkter disse adelsfamilier

optræder som donatorer, i mange tilfælde for at sørge for ugifte døtre eller uforsørgede enker. Klosterets historie handler jo ikke bare om fromhedsliv og godsdonationer, men også i høj grad om kvinder. Klosterets levedygtighed skyldtes i høj grad den birgittinske spiritualitets fascinationskraft, kvindeoverskuddet i det 15. århundredes anden halvdel samt materielt Kristian 1.s og de østjyske stormænds donationer.

Stor metodisk interesse har Birgittastudiernes tredje del omkring åbenbarings sproget og indhold. Her kan man specielt fremhæve den erfarne Birgittaforsker, professor *Birger Berghs* dybtgående analyse af pålideligheden i forskellige versioner af relevationerne, som åbner mulighed for et kvalificeret valg mellem de overleverede tekster i dagens og morgendagens forskning. De fleste bidrag er forsynet med en fortrinlig bibliografi, et eksempel på dette er at man har medtaget specialisten indenfor det middelalderlige pavedømmes historie *Salvatore Sibilias* studier af Casa Sancta Brigida ved piazza Farnese i Rom. Samtlige artikler præges af grundig dokumentation og alle er forsynet med et resumé på engelsk eller tysk. Med dette fremragende værk har nordisk og international Birgitta-forskning fået en ny og fast forankret platform med store løfter for fremtiden.

Michael Linton

Sverre Bagge: *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla* (University of California Press, 1991). 339 s., 45 \$.

Interessen for højmiddelalderens historieskrivning har taget et klart opsving blandt nordiske historikere i de senere år med en stigende erkendelse af, at de berømte værker kan bruges til belysning af højmiddelalderlige ideer, ideologier

eller mentaliteter. Dette er et klart frem-skrift ovenpå en lang periode, hvor historikerne næsten kun turde nærme sig disse kilder i forbindelse med kildekritiske undersøgelser af hvorfra forskellige historier stammede, mens ingen havde særlig tiltro til, at de kunne bruges ret meget i historieskrivningen. Dette hænger naturligvis sammen med den sønderlemmende kritik af deres værdi for en rekonstruktion af begivenhedshistorien, de blev udsat for i århundredets begyndelse af især brødrene Lauritz og Curt Weibull. Brdr. Weibulls argumentation gik i høj grad på, at den højmiddelalderlige historieskrivning var gennemsyret af ideologi i en grad så de faktuelle oplysninger var blevet fordrejet for at tjene propagandistiske formål. Dermed var der allerede lagt op til en anden form for udnyttelse af disse kilder – som levninger snarere end som beretninger – og Lauritz Weibull mente da også at kunne rekonstruere problemstillingen i den begyndende højmiddelalderes politiske kampe i Danmark ud fra en sådan læsning af krønikerne.

I Norge anlagde Halvdan Koht lignende betragtninger på bl.a. Snorres berømte sagaer om de norske konger: De belyste i langt højere grad problemer i forfatterens samtid end den fortid, de hævdede at beskrive. I begge lande blev disse analyser i høj grad stående frem til de senere års fornyede interesse for sådanne spørgsmål, i det omfang man ellers interesserede sig for fortidens ideer – en interesse man længe var mest tilbøjelig til at overlade til litteraturhistorikere. Sverre Bagges udgangspunkt er da langt hen Halvdan Kohts teorier om en magtkamp mellem kongemagt og aristokrati i Norge som den referenceramme Snorre lægger ned over (næsten) hele Norges daværende politiske historie. Et hovedresultat af den minutiøse analyse af Heimskringla/Kongesagaerne bliver da en geografisk forskydning

af Kohts teori: Det der bestemmer Snorres opfattelse af norsk politik frem til 1177 er Snorres indgående erfaringer med islandsk politik i hans egen levetid. En nærliggende tanke skulle man tro, men den er altså ikke tænkt eller demonstreret før. Analysen giver så videre anledning til en del interessante tanker om det islandske samfund i slutningen af Frihedstiden – bl.a. får vi herigennem gode forklaringer på den i mange henseender påfaldende moderne og rationelle islandske historieskrivning, som Snorre er det ypperste eksempel på. Snorres sagaer om de norske konger er altså nok så belysende for islandsk historie som for norsk – og det er vel alligevel et overraskende resultat.

Det er altså Bagges ambition at nå ud over, hvad man kunne kalde en rent litteraturhistorisk analyse med det formål blot at belyse Snorres værk og personlige ideer. Han vil helst nå frem til resultater af bredere historisk relevans for det samfund, hvor værket er blevet til. Derfor er Bagges vigtigste interesseområder også valgt ud fra en historikers perspektiver: Snorres ideer om mennesker, politik og samfund samt Snorre som historieskriver. De mest historisk interessante resultater nås ud fra komparation med anden samtidig historieskrivning og inddragelse af samfundsforholdene på Island og i Norge, men for mange mindre omfattende problemstillinger vedkommende bliver det naturligvis svært at afgøre om det er Snorres private forestillinger, der fremanalyses, eller forestillinger af bredere samfundsmæssig relevans.

Sverre Bagge er særdeles godt rustet til den opgave, han har sat sig for. Han har tidligere i sin disputats analyseret de politiske ideer i det norske kongespejl fra o. 1255 på basis af et bredt kendskab til samtidens politiske tænkning i Europa. Dertil besidder han et omfattende kendskab til middelalderens historie-

skrivning og litteraturen om den, hvortil kommer kendskab til og interesse for den nyere mentalitetshistoriske litteratur og dens problemstillinger. Også det sidste bidrager til at dreje bogen fra det, jeg har kaldt et rent litteraturhistorisk til et mere historisk perspektiv.

Fra et dansk synspunkt er det mest interessante ved bogen nok, om der kan hentes inspiration til at få mere historisk relevant viden ud af vores store højmiddelalderlige krønike, Saxos. Det afhænger i høj grad af i hvor høj grad Saxo skal rubriceres i den centraleuropæiske tradition for idealistisk/realistisk historieskrivning, der søger en højere mening bag begivenhedernes kaotiske overflade. Selvom Saxo er betydeligt mere præget af slikt end den jordnære og særdeles opportunistiske politiker Snorre Sturlason, er det min fornemmelse, at der vil kunne hentes en hel del inspiration til i endnu højere grad at hente Saxo tilbage til historien, end det er sket herhjemme og andre steder i de senere år. Og så kunne man i øvrigt passende som Sverre Bagge skrive på engelsk og dermed samtidig introducere et udenlandsk publikum til et hovedværk i middelalderlig europæisk historieskrivning.

Den, der skriver disse linier, har som barn fældet tårer over Snorres beskrivelse af Olav Trygvassons skæbne i slaget ved Svold og senere lavet platte vittigheder om heimskringler. En sådan baggrund skærper forventningerne til en bog som denne. Den har dog ikke givet anmelderen anledning til hverken tårer eller latter. Visse dele er tung læsning, især det første kapitels minutiøse argumentation for Snorres selvstændige måde at disponere stoffet på, herunder konstruktionen af en bevidst kronologi i Olav den Helliges historie er svær at komme igennem. Pointen: at Snorre forholder sig bevidst til sit stof og ikke bare formidler tradition, kunne givetvis have været demonstreret mindre omstændeligt. Noterne er trykt efter teksten. En praksis, som slår læsningen totalt i stykker, hvis man vil have de meget indholdsrige noter med. Det er besynderligt, at et forlag i vore EDB-tider kan insistere på en så u hensigtsmæssig måde at gøre det på.

Jeg håber at have givet indtryk af, at bogen på et mere intellektuelt plan for det meste er spændende og inspirerende læsning.

Anders Bøgh

NYERE TID

Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen. Redaktion: Marianne Alenius, Birger Bergh, Ivan Bose-rup, Karsten Friis-Jensen, Minna Skafte Jensen. (Museum Tusculanums Forlag, 1991). 328 s., 275 kr.

Jens Andersen Sinning: *Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student 1545.* (Det danske Sprog- og Litteratursel-

skab/Museum Tusculanums Forlag, 1991). 127 s., 195 kr.

De to publikationer, der skal anmeldes her, har begge deres udspring i kongresser arrangeret af det meget aktive miljø for forskning i nylatin i København. *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen* indeholder foredragene fra en konference, som for Renæssancestudier ved Københavns

Universitet i 1987 afholdt på Biskops Arnö ved Stockholm. Jens Andersens Sinnings tale er et Vedeltryk fra 1591, der blev genudgivet i faksimile i anledning af den kongres, som »The International Association for Neo-Latin Studies« holdt i København i 1991. Foruden den latinske tekst indeholder udgaven en dansk og en engelsk oversættelse, en række noter samt en efterskrift om Sinning og hans tale af F. J. Billeskov Jansen.

Ved siden af den berømte »Hundredvisebog« kendes syv andre bøger fra Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri på Liljebjerget i Ribe. En af dem er en noget forsinket udgivelse af en tale, som den teologiske professor Jens Andersen Sinning havde holdt i 1545. Det vides ikke, ved hvilken lejlighed talen blev holdt, men da Sinning var rektor for universitetet i det pågældende år, er hans tale måske identisk med den rektorale velkomst til de nye studenter. De skulle som bekendt læse teologi og blive præster, og emnet for talen er da også netop værdien for den teologiske student af de indledende humanistiske fag, som studenterne først skulle i gang med, de syv *artes liberales*. I Sinnings version – som for *quadriviums* vedkommende adskiller sig noget fra den middelalderlige – er der tale om grammatik, dialektik og retorik samt fysiologi, fysik, astronomi og etik. For hvert enkelt fag argumenterer Sinning for relevansen i en teologisk sammenhæng. Men dertil kommer den pointe, at talen i sig selv, opbygget som den er i overensstemmelse med den klassiske retoriks skema, illustrerer værdien af dén humanistiske disciplin, der ofte betragtedes som den vigtigste.

I det ydre fremtræder genudgivelsen af Sinnings tale som et fornemt stykke boghåndværk, men rent indholdsmæssigt må den nok karakteriseres som lidt af en kuriositet. Lige omvendt forholder

det sig med *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen*. Den er rent typografisk en ret ucharmerende publikation, men dens indhold påkalder sig betydelig interesse som den første samlede indsats i udforskningen af et tema, der ellers stort set har været ignoreret.

Ved første øjekast giver *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen* indtryk af at være en af den slags antologier, om hvilke man lidt ondsksfuldt siger, at det, der binder bidragene sammen, er limen i ryggen. De 29 artikler spænder vidt, ikke blot kronologisk og geografisk, men også emnemæssigt. Hovedstammen er den række artikler om værker af forskellige nordiske digtere og lærde fra renessancen i det 16. og 17. århundrede, som udgør de første to tredjedele af bogen. Men derefter bliver det til en temmelig spredt fægtning, hvor vi – for bare at nævne nogle enkelte eksempler – bevæger os fra terminologien i dissertationerne ved Åbo akademi over dansk-latinske parlører til indskrifterne på den protestantiske kirkegård i Rom.

I forordet, som er den eneste redaktionelle introduktion til bogen, erklærer redaktørerne, at »Bogen bindes sammen af det overordnede tema: forholdet mellem latin og nationalsprog«. Mere præcist ville det nok være at sige (og det gør forordet da også), at temaet er, hvad latinen er blevet brugt til i de nordiske lande mellem ca. 1500 og ca. 1800. Forordet understreger samtidig, at artiklerne ikke giver nogen systematisk oversigt over dette tema, men at de afspejler, »hvilke emner der for øjeblikket arbejdes med inden for udforskningen af nordisk nylatin« (s. 7).

Allerede et første vue over de nylatinske forskeres emnevalg afslører, at vi befinder os inden for en humanistisk fagtradition med udgangspunkt i den klassiske filologi. Der er en særlig forærlighed for den *verdslige* brug af la-

tin: for latinen som medium i den nationale selvhævdelse, for anvendelsen af latin i adelens »repræsentative offentlighed«, for digternes og de lærdes brug af latin i kunstnerisk og videnskabeligt øjemed. Og der er en tilsvarende mangel på interesse for brugen af latin i teologiske sammenhænge. Der er ingen selvstændige behandlinger af Peder Palladius, af Niels Hemmingsen, af Jesper Brochmand, af Hans Poulsen Resen eller af andre datidige teologer med en stor og betydningsfuld produktion på latin. Det er afgjort en af de største svagheder ved bogen som sådan.

Også problemstillinger og tilgangsvinkler præges af, at hovedparten af bidragyderne er filologer og litteraturforskere. De fleste af artiklerne tager udgangspunkt i enten en tekst, et forfatterskab eller en genre. I den forbindelse kan der så gøres mere eller mindre ud af den historiske kontekst, men der er meget få af bidragyderne, der direkte tager afsæt i en historisk problemstilling. Og der er ingen, der har sat sig for at undersøge så fundamentale spørgsmål som undervisningen i latin, udbredelsen af latinkundskaber eller den mere dagligdags anvendelse af sproget i de lærdes verden, som Sinnings tale er et eksempel på.

I denne anmeldelse vil jeg lade de mange litteraturhistoriske bidrag ligge og især koncentrere mig om de lærdomshistoriske. Latinen gav datidens lærde et sprog, hvormed de kunne formidle viden til et internationalt publikum, og dermed kom den til at spille en betydelig rolle for adskillige af de videnskaber, hvis grundlag etableredes i 1500- og 1600-tallet. Jakob Benediktsson viser f.eks. i sin artikel om den islandske humanist Arngrímur Jónsson, at det var dennes indsamling og påfølgende publicering på latin af stof fra de oldislandske kilder, der blev spiren til

udenlandske forskeres interesse for Island. Fra Arngrímur Jónssons pionerindsats omkring 1600 kan der derfor trækkes en direkte linie til den store indsamling af islandske håndskrifter i Danmark og Sverige og derfra videre til hele den moderne internationale forskning i den oldislandske kultur.

Efterhånden som man læser sig igennem bogens mange artikler om forskellige aspekter af renæssancen i Norden, begynder der så småt at tegne sig et mønster, og nogle af de ved første øjekast noget spredte brikker lader sig samle til et billede. Man bliver klar over, at latinen ikke kun var et medium for lærd informationsformidling om nordisk kultur, men tillige gav et begrebsapparat til at beskrive denne kultur med. Med eksemplarisk tydelighed ses det hos de nordiske grammatikpionerer i anden halvdel af 1600-tallet, som Lars Wollin skriver om. De første nordiske grammatikere beskrev ikke blot deres respektive nationalsprog på latin, de havde også den latinske grammatik som model eller »idealtipe«.

Men også i videre forstand leverede hele den klassiske kultur, som latinen var en integreret del af, et forståelsesapparat, som renæssancens lærde benyttede til at forstå deres egen kultur og historie med. Ganske tankevækkende – og skarpt set – gør Flemming Lundgreen-Nielsen opmærksom på, hvorledes den nordiske oldtid, da den omsider blev opdaget af nationalromantikken i begyndelsen af 1800-tallet, fik »et umiskendeligt antikt udseende«, når den skulle visualiseres i f.eks. malerier eller teaterdekorationer (s. 83). Baggrunden er naturligvis, at man i århundreder havde haft et mere fortroligt forhold til den klassiske oldtid, end man havde til vores egen hedenske fortid.

Et spændende aspekt i denne sammenhæng er, at dette klassiske forståel-

sesapparat i flere tilfælde ses at have skærpet sansen for den nationale kulturs egenart. Især synes »kultursammenstødet« at have slået frugtbare gnister hos islænderne. Gunnar Hardarson viser f.eks., at den lærde biskop Brynjólfur Sveinsson i det 17. århundrede havde ganske avancerede synspunkter på kultur og kulturformidling, ifølge Hardarson netop fordi han konfronterede de to kulturer, der udgjorde hans baggrund: »Hele Brynjólfurs uddannelse er baseret på den latinske, lærde verden. Men det var netop i kraft af denne uddannelse at Brynjólfur blev i stand til at *forstå* den anden kulturverden han også tilhørte, den islandske. Men dette medførte at han blev klar over den vældige kløft der adskilte, ikke bare hans lærde danske venner, men også hans samtidige islændinge fra den oldislandske kulturverden. Det var således en dobbelt fordring han måtte imødekomme: på den ene side mellem den latinske og den nordiske kultur, på den anden side mellem den oldislandske og den samtidige verden« (s. 141). Biskoppen så således et dobbelt formidlingsbehov, og derfor udkastede han store planer om at udgive den islandske oldtidslitteratur i tosprogede udgaver, på både islandsk og latin.

Som Erik Petersen gør opmærksom på i antologiens afsluttende artikel om »de lærdes latin«, har man i dansk forskning været tilbøjelig til at ignorere, at latinen faktisk spillede en betydelig rolle i dansk kultur, ikke blot i middelalderen, men også gennem en god del af den nyere tid. Med en række eksempler fra danske lærdes udgivelseshistorie viser han, at man ofte har behandlet den latinske del af et dobbelt-sproget forfatterskab meget stedmoderligt. Det antydes, at Grundtvig og grundtvigianerne bærer en betydelig del af ansvaret herfor, og det er der

utvivlsomt en hel del rigtigt i. Blot skal man huske på, at grundtvigianismen i denne henseende kun er den særlige danske udgave af en almeneuropæisk nationalromantik, som i det 19. århundrede førte til nedvurdering af den latinske kultur på bekostning af den nationale også i mange andre lande end Danmark.

Uanset hvor ansvaret nu skal placeres, så er det denne bogs store fortjeneste, at den gør en indsats for at råde bod på den negligering, som nylatinen faktisk har været udsat for i dansk forskning, og at den gør det på en måde, der åbner for nye perspektiver og videre forskning. *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen* er en slags situationsrapport fra det nylatinske forskningsfelt, og det skal ikke nægtes, at adskillige artikler bærer et noget ufærdigt præg, ligesom bogen som helhed mangler både en indledning og en konklusion. Ligeledes har den klassisk-filologiske fagtradition, som kommer til orde i bogen, medført en række begrænsninger i tilgangsvinkler og emnevalg, som en historiker må finde beklagelige. På den anden side er der ingenlunde tale om, at latinens funktion i Norden efter middelalderen behandles som et rent sprogligt problem. Tværtimod drejer bogen sig i nok så høj grad om det, der så at sige fulgte med det latinske sprog: hele den klassiske litteratur, filosofi, mytologi, historie osv. Der ved bliver den til mere end en bog om forholdet mellem latin og nationalsprog i Norden, den bliver i realiteten et bidrag til belysning af den klassiske arvs betydning i nordisk kultur. Og sådanne er der som bekendt god brug for i en tid, der for alvor har sat forholdet mellem det fælleseuropæiske og det nationale på den humanistiske forsknings dagsorden.

Per Ingesman

DET 19. ÅRHUNDREDE

Underdanigst Pro Memoria! Indberetninger til amtmænd på Sjælland med Møn, Lolland-Falster, Bornholm 1720-1860. Registratur og sagregister. Red. Grethe Ilsøe og Knud Prange. (Arki-Varia/Lokalhistorisk Afdeling, 1992). xxxvi + 140 s., 100 kr. + forsendelse.

Indberetninger fra lokale embedsmænd udgjorde under hele enevælden og i lang tid derefter et meget vigtigt grundlag for de centrale myndigheders beslutninger. Det var almindeligt at foranstalte høringsrunder i forbindelse med lovgivningsinitiativer. Men lokaladministrationen blev også pålagt en lang række rutineindberetninger om små og store emner; i begyndelsen af 1800-tallet havde retsbetjentene således pligt til at indlevere ca. 90 redegørelser om året.

Indberetningerne gik normalt ad tjenstlige kanaler, og dermed kom amtmænd i en nøgleposition. Ofte blev de modtagne papirer blot sendt videre med en følgeskrivelse. Men i mange tilfælde foretog amtmænd selv en analyse af materialet, og han fandt det da gerne tilstrækkeligt at fremsende de vigtigste konklusioner. Derfor kan vi i dag både finde indberetninger i centraladministrationens og i amtens arkiver.

Nogle af disse kilder er udgivet in extenso eller i uddrag. Det drejer sig bl.a. om indberetninger om kornavl i 1778 (Jens Holmgaard i *Bol og By*, 1962), diverse landøkonomiske redegørelser fra godsejere i Roskilde amt 1735-70 (Margit Mogensen og Poul Olsen: *Godsejer-røster*, 1984), og beskrivelser af byggeskikke på landet omkring 1790 (Grith Lerche: *Bøndergårde i Danmark 1789-90*, 1987). Nærværende publikation er en helt anden måde at formidle stoffet på. Der er tale om en »sagtypologisk«

registratur, tilvejebragt ved en gennemgang af ca. 800 pakker fra de amtsarkiver, der opbevares på Landsarkivet for Sjælland i København. Registreringsarbejdet er udført af studentermedhjælpere ved Lokalhistorisk Afdeling (Historisk Institut, Københavns Universitet). Afdelingens leder, Knud Prange, har været tilsynsførende og har leveret en brugervejledning. Desuden er bogen forsynet med en artikel om indberetninger som kilde til lokalhistorie, forfattet af Karl Peder Pedersen, der er stipendiat ved Statens Humanistiske Forskningsråds projekt »Stat, forvaltning og samfund«, hvor han arbejder på en undersøgelse af danske amtmænd mellem 1660 og 1970.

Registraturen dækker perioden 1720-1860, men antallet af sager fra tiden før 1750 er ganske ringe. Ligeledes er fordelingen på embeder meget ujævn. Stærkest står Sjællands stiftamt samt Københavns, Roskilde og Maribo amter. Disse skævheder beror i høj grad på, hvordan arkiverne er blevet opbevaret i tidens løb, men også forskelle med hensyn til ordening og registrering kan spille ind. Registraturen omfatter således »kun« de pakker, »der efter titlerne at dømme kunne forventes at indeholde indberetninger«. Man har af ressource-mæssige årsager afstået fra en gennemgang af journaliserede sager og pakker af typen »indkomne sager«, »diverse breve« eller lignende – selv om stikprøver viser, at der også her kan gemme sig indberetninger.

Registraturen er forsynet med et emneopdelt sagregister og et stikordsregister, begge er ført meget omhyggeligt. Til gengæld er registreringen ikke helt tilfredsstillende i de tilfælde, hvor en større samling af pakker bliver behandlet en bloc; dette gælder først og fremmest

serien af indberetninger til det samlede Københavns amt 1819-68 (44 pakker). Alle skrivelser fra samme år er henlagt i samme pakke, men registraturen går på tværs af kronologien, idet der er oprettet et »sagsnummer« for hver af de 88 typer af indberetninger, der forekommer i løbet af de 50 år. Systemet fungerer udmærket, når man kan se helt præcist, hvilke år der er repræsenteret. Men hvad skal man stille op med notitser som denne (nr. 199): Om fødte, døde og ægteviede personer af det mosaiske trossamfund ... 1828-68, div. år? Det skal dog understreges, at problemet kun gælder for et mindretal af registraturesns 537 numre, for i langt de fleste tilfælde bliver der kun gennemgået 1-2 pakker ad gangen.

Registreringsformen er stram, og de oplysninger, man får om de enkelte indberetninger, begrænser sig stort set til emne, årstal, afsendere og eventuelt lovgrundlag. Man savner en kort omtale af indberetningernes omfang, for her er der meget store forskelle; mange indberetninger er således yderst summariske. Ligeledes kan det undre, at der ikke er gjort flere anmærkninger, når indholdet af en indberetning går langt ud over, hvad titlen antyder. Som f.eks. nr. 185: Om de under fattig- og skolevæsenets bestyrelse henhørende stiftelser, legater og kapitaler ... Lægget for 1819 giver nemlig en fortrinlig oversigt over forholdene ikke bare i Københavns amt, men også i mange andre dele af Sjælland.

Disse bemærkninger skal dog ikke tilsløre, at der er udført et fortræffeligt registreringsarbejde til stor nytte for mange grene af historievitenskaben. En af fordelene ved indberetninger er, at samme emne belyses fra forskellige lokaliteter på samme tid. Ved at analysere en samling indberetninger vil man derfor ofte få et godt indblik i lokale ligheder og forskelle – herunder holdningsforskelle mellem embedsmænd i områ-

der, der grænser op til hinanden. En sådan undersøgelse vil være et fint udgangspunkt for komparative detailstudier af interessante lokalområder.

Da Sjællands stiftsamsarkiv er så velrepræsenteret, og da stiftamtmanden indtil amtsreformen i 1793 førte tilsyn med alle købstæder på øen, er der meget at hente for købstadshistorikere, der arbejder med 1700-tallet. Dette gælder ikke mindst med hensyn til økonomiske emner såsom markeder, handel med specialprodukter, prisrelationer, bymarker og havnevæsen. Nogle af disse emner kan ellers være vanskelige at studere systematisk.

Det samme kan siges om håndværk på landet, men her kan navnlig fortegnelserne over håndværkere med amtsgodkendelse (1816 ff.) være til stor gavn. Et sådant materiale findes i tre amtsarkiver. Landbrugets aktiviteter belyses bl.a. gennem et stort antal indberetninger om høstresultater, landvæsensforbedringer og dyrkning af specialafgrøder (tobak, hør og hamp m.v.). Ligeledes er der påfaldende mange indberetninger om de danske skoves tilstand, specielt fra perioden omkring fredskovsforordningen af 1805.

Mange retsprotokoller er uoverskuelige på grund af manglende registre, men en sporadisk gennemgang af udvalgte pakker med indberetninger giver indtryk af, at dette materiale i en del tilfælde vil være en god indfaldsvinkel til protokolstudier. F.eks. vil en systematisk udnyttelse af indberetningerne uden tvivl give megen ny viden om forligskommissioner og politiretten – to stærkt forsømte emner i dansk retshistorie. Adskillige amtsarkiver rummer således en del statistik for, hvor mange sager der blev færdigbehandlet i forligskommissionerne, og hvor mange der blev henvist til det ordinære retsvæsen. Og fra 1776 foreligger der en interessant samling af indberetninger fra de

fleste sjællandske købstæder med beskrivelse af, hvordan politisager blev behandlet (nr. 29). Indberetningerne er også en god kilde til retsvæsenets økonomiske aspekter. Og for den fængsels-historisk interesserede er nr. 116 en ren perle: her får man et glimrende indtryk af, hvordan provinsbyernes arrestvæsen fungerede i 1790'erne.

Jo, Karl Peder Pedersen har skam ret i, at indberetningerne gemmer »mange, gode historier, som blot venter på at blive fundet frem og fortalt«. Man kan kun håbe, at denne bog vil give inspiration til lignende registraturer over amtsarkiver på de andre landsarkiver.

Jørgen Mikkelsen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1953-1972*. (PFA Pension, i Boghandelen gennem Odense Universitetsforlag, 1992). 534 s.

Bogen er fjerde del af det store værk, der begyndte at udkomme i 1967, anden kom i 1972. Disse to første bind, der dækkede perioderne 1848-1901 og 1901-1929, var begge skrevet af Svend Thorsen, senere kom 3. del om 1929-1953 nu af Tage Kaarsted, der også har skrevet 4. (sidste?) del. Hele værket er bekostet af Pensionsforsikringsanstalten i anledning af dens 50-års jubilæum, sidste bind udgivet i anledning af 75-års jubilæet, en yderst fortjenstfuld gave til det danske folk. Det sidste bind foreligger også i billigudgave, en nedfotograferet udgivelse af den pompøse præsentationsudgave.

Hvert af de tre første bind har undertitlen »Et hundrede politisk-historiske biografier« – et ejendommeligt tilfælde, at det tal har passet hver gang. Anmelderen har ikke talt biografierne op i 4. del, men tallet har åbenbart ikke givet anledning til en velklingende undertitel. I hvert fald er ændringen ikke udtryk for, at indhold og disponering er anderledes, selv om detaljeringsgraden er steget i forhold til 1. bind om tiden 1848-1901. Fra 1. del til 2. del skete der også

den ændring, at 2. del i højere grad bar præg af, at fremstillingen blev tilført nye oplysninger og vurderinger, ikke mindst fordi Svend Thorsen nu kunne bygge på egen viden samt en stadig hos andre levende viden og en frisk tradition, selv havde han færdedes i Folketinget siden 1922.

Det samme er tilfældet med Tage Kaarsted, der meget tidligt på historikerprofessionens vegne har opsøgt politikere og haft sin gang i Folketinget. Han har også, ligesom Aage Friis for årtier siden, tidligt haft sans for og lyst til at skrive referater af sine samtaler og her til bogen ydermere brevvekslet med aktørerne. Ikke snævert alene politikerne, men også journalister, embedsmænd og andre med tilknytning til det politiske liv – i kildefortegnelsen opregnes omkring 100 sådanne »meddelere«. Til dette kommer, at Kaarsted har haft adgang til ministermødereferater, andre mødereferater og nogle privatarkiver. Der er således tale om, at der er udnyttet et stort og frisk kildemateriale, og når dertil kommer, at det er udnyttet med sikker historisk skoling og erfaring, er allerede dermed sagt, at vi står over for et værk af meget høj (og blivende) værdi.

Netop anvendelsen af dette kildemateriale og indsamlingsteknikken er ble-

vet kritiseret stærkt i dagbladsanmeldelser, mest stærkt i Ekstrabladet 30. oktober, 15. november og senere. Kritikken – i formen ikke særlig sleben – er rejst af personer, der selv har en viden om enkeltbegivenheder og episoder. Vurderingen af disse kritikpunkter må selvfølgelig indgå i det videre arbejde med bogens beskrivelser af de forskellige hændelser. Skulle dette føre til ændringer, vil T.K. formentlig være villig til at godtage dem. Enhver, der skriver en så stor og detaljemættet fremstilling vil altid kunne komme ud for, at der kan rejses tvivl om enkeltheder, uden at det behøver at ændre noget i de centrale synspunkter.

De centrale dele er personskildringerne. De er levende og fascinerende, velafbalancerede i helhedsskildringerne. De fleste opleves af enkeltheder, som glimtvis giver en tættere forståelse af personerne, end der er plads til i de generelle karakteristikker. Det sker dog, at der er momenter, som man føler blot er taget med for den gode histories eller pointes skyld. Det sker også, at bemærkninger er præget af den mangeårige, rutinerede lærers tilbøjelighed til at sætte noget på blot for at vække elevernes opmærksomhed. Eksempelvis er det aldeles unødvendigt i forbindelse med Jens Risgaard Knudsens manglende fiskeriindsigt, at han godt kan lide fisk. Når det gælder de enkelte ministres faglige indsats, forekommer det også, at forfatteren i for høj grad føler sig forpligtet over for dispositionen. Den tilsiger, at der under hver minister redogøres for de love m.m., han gennemførte eller søgte gennemført. I en hel del tilfælde bevirker det, at der, når der ikke er andet mere væsentligt, da kommer en del med fra småtingsafdelingen, som set i historisk belysning kan synes mindre væsentligt, også fordi det ofte er sager, som kun af formelle grunde er knyttet til den enkelte person.

Når der er meget godt at sige om en bog, er det fristende at nævne manglerne. Der er nogle principielle. Det må anses for en svaghed, ikke mindst når bogen også henvender sig til en bredere kreds og vel ikke mindst studerende, at der undertiden forudsættes for meget bekendt. Det kan undre lidt, når man betænker de smertelige erfaringer, Kaarsted må have gjort som universitetslærer, at han eksempelvis kan nævne personer som Mogens Fog, Herbert Tingsten og Ingmar Wagner uden nærmere præsentation, så meget mere som de ej heller identificeres nærmere i personregistret. Noget lignende er det, når det således siges »sekretær i De Samvirkende Fagforbund, som lyder af mindre, end det er«, når det så ikke siges, hvad stillingen indebærer.

Der mangler også et sagregister, selv om en detaljeret indholdsfortegnelse i nogen grad bøder på denne mangel. Indholdsfortegnelsen medtager dog ikke mere abstrakte begreber, og de er ellers en del af værkets styrke, og hæver det op i et højt plan. Talrige steder – og ofte de mest uforudsete steder – er der ræsonnementer og »sammendrag«, der siger helt afgørende ting om ministre som »begreb«. I flæng skal der peges på nogle af dem: hvordan bliver man minister? Skyldes det sagkundskab, erfaring i folketing, kommunalbestyrelse, organisationer? Hvordan går det, hvis en minister kommer udefra? Forhold til embedsmænd. Embedsmænd som politikere. Hvad foregår der på ministermøder? Hvor ofte holdes de? Hvor meget blander statsministeren sig? Har ministre faste rådgivere uden for embedsmændenes kreds, og hvilken indflydelse har de? Passer ministre deres valgkreds? Hvilke følger har et ministererhverv på de personlige stemmetal? Påvirker ministre direkte pressen? Meget af dette besvares direkte i bogen i korte sætninger, andet i bogen vidner indirekte om,

at Kaarsted ved det eller må vide det. Sammenlagt fører det til, at værket burde slutte med endnu et bind, der tager disse emner op ret systematisk og med et historisk perspektiv. Det vil være, som det hedder, ressourcspild, hvis ikke den megen viden og eftertanke, der kendetegner værket, samles på denne måde. Så vil der også blive plads til en mere samlet, præcis og skarpere dokumentation af den rigtige konklusion, H. P. Clausen drager i forordet: »I det skildrede tyveår fandt velfærdsstaten under udstrakt politisk enighed den form, vi kender i dag«.

Trods de mangler eller ønsker, der er ført frem, står det imidlertid fast, at Kaarsted blandt sine mange gøremål har skabt et hovedværk. Forstået på den måde, at man bestandig med udbytte vil vende tilbage til det.

Vagn Dybdahl

Mette Madsen: – *Og så er der kaffe. Seksten år som folkevalgt.* (Gyldendal, 1992). 172 s.

Mette Madsen er en rutineret, velformuleret og erfaren skribent, og alligevel har hun til den i øvrigt gode titel leveret en bog, der ikke klart dækker dens store rækkevidde. Den uforberedte læser til tro, at det drejer sig om erindringer fra de år, Mette Madsen var fremtrædende politiker. Erindringer om, hvad der skete politisk både som optakt til beslutninger og strategier, når beslutningerne var truffet, alt dette lover Mette Madsen at bringe i en senere bog. Her er der tale om en skildring af et folketingsmedlems møde med Folketinget og af vilkår og livsformer for et folketingsmedlem.

Da Mette Madsen i 1971 blev opstillet for Venstre i Frederikshavnkredsen, havde hun ikke før deltaget i politik, end ikke været partimedlem. Hun var imidlertid allerede i opvæksten fast for-

ankret i et venstremiljø. Hun, der hidtil havde været husmoder og deltaget i sin mands sagførerforretning i Pandrup, var imidlertid fra 1958 kendt for sine satiriske vers først i Aalborg Stiftstidende, senere i Vendsyssel Tidende og landskendt i 1964 for medarbejderskabet i Blæksprutten. Nu gjorde hun springet til Folketinget og mødte her en ny verden.

Den bog, hun nu har skrevet, er i virkeligheden en fortsættelse og nutidig pendant til Svend Thorsens fortræffelige og nyttige »Danmarks rigsdag«, der kom i 1947 som optakt til Rigsdagens 100-års jubilæum. Mette Madsens bog er anderledes anlagt og opbygget, også skrevet i en hel anden stil, giver også i mange retninger et mere tæt billede af folketingets arbejde, bl.a. i kraft af at intet af dette var selvfølgeligt for hende, mens det for Thorsen var en beskrivelse af et miljø, han gennem mange år var vokset ind i som iagttager.

Det, der er med her, er det daglige arbejde. Her er karakteristikker af kontorforholdene, af arbejdet i salen, i udvalgene, i gruppemøderne og i præsidiet – med er også »lønforholdene«. Der er også forbindelsen med valgkredsen, med kontakterne i internationalt samarbejde, af »selskabsliv« blandt kolleger og hos regenten. Det er alt bygget op som en almindelig skildring af hvert emne efterfulgt af dagbogsuddrag, der i glimt giver det hele en nærværende og dagsaktuel form.

Til dette kommer småbemærkninger om de agerende personer. Disse bemærkninger er ligeledes styret stramt, således at det er småepisoder og anekdoter, der ikke blot er med for pointens skyld, men med fordi de i høj grad illustrerer bogens formål.

Mette Madsens bog er i det hele af en sådan karakter, at den – hvad nok ikke har været hensigten – vil være en udbytterig læsning for den, der skriver om el-

ler blot vil sætte sig ind i baggrunden af moderne politisk historie. Sammenholdt med Thorsens bog, viser den også, hvordan det at være medlem af Folketinget har ændret sig i det forholdsvis korte tidsrum.

Vagn Dybdahl

Palle Lauring: *Brydningstid. Erindringer 1930-46.* (Gyldendal, 1992). 316 s.

Den store og meget læste historieskriver fortsætter barndoms- og de helt unge års erindringer. Det første bind kom under titlen »To verdener« i 1989. Fortsættelsen kunne for indholdets skyld udmærket være kommet under samme titel: det er også to verdener, som her er emnerne: seminarietid i Haderslev 1930-35 og ung lærer i København fra 1935.

Det er næppe nødvendigt at sige, at bogen er skrevet fint, og at læseren skal være sjældent uinteresseret for ikke at optages af bogen. Det ville være vel meget at sige, at den ikke handler om brydninger i Laurings personlige udvikling; men den er meget fri for direkte elementer i personudviklingen, og når de kommer med, er det som hovedregel episoder, som i lige så høj grad er glimt, der er almindelig tidshistorie; episoderne udnyttes således, at de er meget belysende for de to hovedtemaer.

Når det gælder seminariet, er det centrale ikke seminarieuddannelse som helhed. Det, der er, er gode signalement af Haderslev, af livet i pensionater, af studerendes boligforhold (det meste af tiden boede Lauring på skolens kollegium) og -indretning, boghandlernes funktion, konditoribesøg, kammeratliv m.m. Der er også udenlandsrejser under højst beskedne forhold, glæden over kvaliteten af datidens camembert, sportens ringe betydning – også i seminarie-

uddannelsen. Markant er også karakteristikken af de små provinsseminarier, der havde meget fælles med landbrugsskolerne og for så vidt også de to universiteter i kraft af deres lidenhed og deres dengang markante afsondrethed fra det øvrige samfund og dermed skabte en »korsånd«, der prægede de fleste for livet.

Seminariets forstander (1926-37) var litteraturhistorikeren Georg Christensen. Mens Lauring som hovedregel ikke bringer større personskildringer, får Georg Christensen megen plads. I to-tre tiår indtog han også en fremskudt plads som litteraturhistoriker, men i offentligheden først og fremmest som en central skikkelse i uddannelsesdebatten og i mange henseender og på flere niveauer prægede han reformerne ud fra sine – som det hed – progressive synspunkter. Lauring holder sig til, hvordan han virkede som forstander for det »kommunistiske« seminarium. Gennem mange enkeltteksempler gives en række nuancer til belysning af Georg Christensens personlighed, som der ikke er blevet plads til i samtidens eller eftertidens billede af Georg Christensen, men som gør billedet af ham mere facetteret.

Lærertiden i København er mindre alment oplysende. Der gives et udmærket indtryk af ansættelsesforholdene og inspektørernes magtfulde position, mens selve undervisningens form og indhold kun strejfses. Der er i al deres korthed gode stykker om den sociale nød, og præcise småglimt af et lærerpars bestræbelser på at etablere sig efter tidens »repræsentative« idealkrav i den socialgruppe, de tilhørte. Der er også bidrag til belysning af Laurings tilsyneladende idiosynkratiske holdning til administration og kontorfolk; her er den ro og afbalancerede livsklogskab, der ellers kendetegner bogen, helt borte.

Vagn Dybdahl

Henning Dehn-Nielsen: *Statsministre i Danmark*. (Holkenfeldt, 1990). 246 s.

Bogen griber tilbage til kanslerne og går frem til og med Schlüter. Det er biografier af hver enkelt, i kronologisk orden. Biografierne er gennemgående kortfattede med et stigende omfang op mod vor tid. Bogen er stort set kun faktaorienteret uden forsøg på personskildring eller vurdering og uden nyt. Den vil nærmest kunne gøre nytte i skolebiblioteker, måske også i folkebiblioteker. I øvrigt er den velskrevet med god udnyttelse af den eksisterende litteratur. Billedstoffet er det velkendte.

Vagn Dybdahl

Jørgen H. Barfod: *Folkets Oprør – Modstandskamp på Amager*. (Årsskrift for Frihedsmuseets Venner, 1990). 195 s.

I 1980 blev der i Frihedsmuseets regi nedsat en projektgruppe, som skulle indsamle stof, primært beretninger, med henblik på en belysning af modstandsbevægelsen på Amager. Den daværende leder af Frihedsmuseet, Jørgen H. Barfod, har bearbejdet det indsamlede materiale, som han nu fremlægger under hovedtitlen »Folkets Oprør«.

Man kan fundere noget over Barfods valg af titel, i og med den i realiteten dementeres af bogens konklusioner. Ganske som andre lokalundersøgelser af modstandsbevægelsen, viser også Barfods bog om Amager, at den lokale modstandsbevægelse havde sit udspring på de politiske yderfløje og blev initieret »fra oven«. Og, som det kompetent beskrives af Barfod, så forblev Dansk Samling og KU på den ene side og DKP på den anden også på Amager ganske centralt placerede i modstandsbevægelsens senere (nærmest klassiske) organi-

seringsfaser, selv om rekrutteringsgrundlaget udvidedes adskilligt mod krigens slutning.

Barfod fortaber sig nu ikke i organisations- og rekrutteringsforhold på Amager. Hovedvægten ligger klart på de mere dramatiske tildragelser, og et omfattende persongalleri oprulles for læseren. Sabotageaktioner beskrives – ofte af de enkelte aktører, som ikke uventet havde et godt øje til den store lokale virksomhed, B&W. Der gøres rede for, hvordan de lokale illegale ruter opstod i forbindelse med interneringen af de danske jøder, og hvordan den senere nådesløse kamp mod HIPO formede sig. Der er med andre ord »smæk for skillingen«. Også med hensyn til forfatterens vokabularium, som er stærkt præget af at historikeren Barfod også er tidligere aktør (Dansk Samling). De gamle politiske partier må lægge ryg til både ramsaltede og sarkastiske kommentarer, og hans harme, foragt og uforståenhed overfor diverse tyske foranstaltninger er usvækket og eksplicit.

»Folkets Oprør« bør ses i forlængelse af Barfods bog fra 1989, »København Kampklar«, hvor emnet var Københavnsledelsen og den illegale hær 1943-45. Af de 7 afsnit under Københavnsledelsen har vi nu fået en detailundersøgelse af afsnit 4, Amager.

Henrik Skov Kristensen

Ib Nordby: »*Var vi også med?*« (Odense Universitetsforlag, 1990). 256 s.

I 1985 blev der med tilknytning til Historisk Institut på Odense Universitet igangsat et forskningsprojekt om kirkens og det kirkelige livs situation og vilkår under besættelsen. Første publicerede resultat af projektet er Ib Nordbys undersøgelse af KFUM og K's og FDFs holdninger til og deltagelse i modstandskampen.

Titlen »Var vi også med?« er forfatterens omskrivning af en overskrift i KFUM & Ks blad »DE Unges Blad« i juni 1945, som fastslog: »Vi var også med«. Overskriften skal ikke blot henføres til den almindelige kamp om æren, som pågik i befrielsesåret, men nok så meget til, at der i offentligheden var blevet stillet direkte spørgsmålstejn ved KFUM & Ks nationale sindelag under besættelsen. Organisationen havde således kategorisk afvist at gå ind i Dansk Ungdomssamvirke i 1940. Det samme havde FDF, omend knapt så kategorisk. I bogens 1. del, som behandler de to organisationers holdninger på ledelsesplan, påviser forfatteren ligeledes, at man frem til 29. august 1943 accepterede samarbejdspolitikken og direkte advarede medlemmerne mod at befatte sig med illegalt arbejde. Efter 29. august syntes vandene at skilles mellem de to organisationer. KFUM & K advarede fremdeles mod det illegale arbejde, medens FDF-ledelsen i dulgte vendinger anerkendte det. Holdningen var i KFUMs ledelse »kristen først, national siden«. I FDF prioriterede man faktorerne omvendt.

I KFUM & Ks ledelse må man dog have haft en fornemmelse af, at medlemmerne i udstrakt grad havde tilside-sat dens direktiver, for med henblik på at imødegå offentlighedens kritik indkaldte landskontoret i maj 1945 indberetninger fra organisationens lokalforeninger om medlemmernes deltagelse i illegalt arbejde. Disse indberetninger udgør Nordbys kildegrundlag for bogens 2. del, som kvantitativt er undersøgelsens hovedstykke. Samtlige indkomne indberetninger bringes i deres helhed, og forfatteren knytter kommentarer og supplerende oplysninger til dem. Så meget fylder denne 2. del, at bogen må betegnes som en kommenteret kildeudgivelse.

De mange lokalforeningers besvarel-

ser af landskontorets udsendte formular må nødvendigvis afstedkomme en vis monotomi, men besvarernes vidt forskellige stil, fra det særdeles ordknappe til det florumvundne, og også deres undertiden stærkt divergerende definition af illegalt arbejde, giver trods alt en vis underholdningsværdi. Det har forfatteren da også øje for i sine løbende kommentarer.

Indberetningerne synes at bekræfte, at man »var med«. Men, som Nordby flere gange i sine kommentarer og supplerende oplysninger konstaterer, så var den direkte kanal til det illegale arbejde partiet Dansk Samling. Dette parti byggede i udstrakt grad på de samme åndelige og nationale værdier, som blev indpodet i KFUM-spejdere og FDFere. Det kan derfor ikke undre, at Dansk Samlings modstandssynspunkt greb mange medlemmer, især de yngre spejderledere og -førere. Også KFUMere, som herved direkte kom i modstrid med deres ledelse. Kilderne giver Nordby belæg for at konkludere: Der var dem, der ikke gjorde noget, der var de tvivlende og usikre, der var dem der så positivt og beundrende til, der var de små-aktive. Og videre, at netop ved denne mangfoldighed fremstod de to organisationer og deres medlemmer som en afspejling af det danske samfund under besættelsen.

Henrik Skov Kristensen

Karl Hjortnæs: *20 år efter – et spil om magt*. (Fremad, 1992). 146 s.

I 1845 kom Alexandre Dumas' »20 år efter«, nu har Karl Hjortnæs under samme titel skrevet sine erindringer om de centrale medlemmer af Ritt Bjerregaards kaffeklub fra 1991. Dumas' bog om musketererne er karakteriseret bl.a. ved de pikante og spændende elementer; det samme gælder også Hjortnæs' bog, selv om den er lille, her i modsæt-

ning til den franske digters egne erindringer fra 1852-54, der er i 22 bind. Disse erindringer er til gengæld stort set glemt, mens den danske politikers erindringer vil blive stående, selv om dele af dem er vel kortfattede.

Hjortnæs' erindringer er ikke et stort sammenhængende memoire-værk og heller ikke i dets beskedne omfang samlede erindringer. De giver imidlertid en række enkeltbegivenheder og ledende socialdemokraters placering i dem, ofte lang mere detaljeret, end det kendes fra andre steder; det er kaffeklub-medlemmerne Svend Auken, Ritt Bjerregaard, Svend Jacobsen og Hjortnæs selv, der træder mest frem, andre er Inge Fischer Møller og Eiler Koch. Det hele er naturligvis set gennem klubbens og navnlig Hjortnæs' briller.

Mere sammenhængende er der afsnit om kaffeklubben, Socialdemokrater mod EF og fløjddannelser i Socialdemokratiet. Dette sidste dog mere kort og mindre skarpt, også fordi det næppe er muligt at forenkle og udkrystallisere problemet, selv om det søges belyst gennem enkeltsager som købet af F 16 flyene i 1974, demonstrationerne mod Berlingske Tidende 1977, Erling Olsens torpedering af forliget om rentefradragsretten og partiets indre uenighed om skattereformforhandlingerne i 1985.

Bogen har også med en ret fyldig gennemgang af fire sager, der vel mindre belyser »spillet om magten«, men mere magtens vilkår forstået som de vilkår, de personer lever under, der har en større eller mindre magt eller snarere position. Det er Ritt Bjerregaards hotelregning 1978, Hjortnæs' skattesag 1976-79 og sagen om Svend Aukens administrative ansvar 1980-82 for forskudsbetaling af dagpenge-tilskud til arbejdsledsheds-kasserne. Selv om Aukens dagpengesag ikke vedrørte hans personlige forhold, har Hjortnæs fundet grund til at tage den med, skønt den ikke har

andet fælles med de to andre, end at også han var udsat for personlige, perfide angreb.

Ud over bidragene til Socialdemokratiets historie er bogens spredte konklusioner værdifulde. Der er særlig grund til at nævne, at dens belysning af forholdene i en folketingsgruppe – mellem ledelse og de øvrige og gruppepres på den enkelte. Det siges sjældent så åbent som her. Svagheden er, at Hjortnæs blot taler om sit eget parti. Med hans mangeårige erfaring kender han også tilsvarende eksempler i de andre partier. For den mindre orienterede kan det virke som noget specifikt socialdemokratisk. Det samme er tilfældet med hans gennemgang af pressens uvederhæftige personhætz og undertiden modstandernes udnyttelse af den; der var andre, der blev ramt af dette fænomen. Det ville have hævet bogens værdi, hvis den på disse felter var gjort mere almen eller i hvert fald havde haft et bredere udblik. Det havde måske også hævet bogen med nogle bemærkninger om, at det ikke alene er et spil, som foregår i Folketinget, men som i det hele træffes alle steder, hvor mennesker virker sammen. Et godt kildekrift, der også opfordrer til kildekritiske øvelser.

Vagn Dybdahl

De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970. Redigeret af Flemming Martensen-Larsen, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1992). 223 s.

Bogen er den første af en række monografier i det humanistiske forskningsprojekt »Stat, forvaltning og samfund«, hvis hovedværk skal blive »Dansk Forvaltningshistorie« i 4 bind. Da bogen således indgår i bestræbelserne på for første gang at tilvejebringe en dansk

forvaltningshistorie, kan der være grund til at knytte nogle mere generelle bemærkninger til projektet set i forhold til forvaltningen i forbindelse med amtmandsembedet.

I marts 1991 blev der som led i projektet afholdt et symposium, og til brug ved dette blev udsendt forskelligt materiale, bl.a. manuskriptet til et foredrag, som professor Michael Stolleis havde holdt med tre hovedpunkter:

- embedernes og institutionernes historie
- embedsstandens socialhistorie
- forvaltningens normative styring.

I forbindelse med det første punkt understreger han, at det ikke er den enkelte person, men selve embedet forstået som embedsværket der har forvaltningshistorisk interesse. Overført til det amtslige plan må det dog erkendes, at det langt op i tiden for amternes vedkommende var amtmandens person og hans personlige sekretariat, der stod for forvaltningen. Først blev den amtskommunale forvaltning udskilt, bl.a. ved normering af tjenestemandstillinger til de vigtigste medarbejdere. For overrøvrigheden, skolerådet og skoledirektionen blev udviklingen afsluttet i 1951 ved gennemførelsen af betænkningen om amtsfuldmægtigenes ansættelsesforhold. Med reformens gennemførelse var der tilvejebragt en sådan sikkerhed for amtsjuristernes ansættelse og aflønning, at der også på disse områder kan tales om det egentligt embedsværk.

I forbindelse med det andet punkt kan der være grund til at bemærke, at i overgangsperioden mellem det personlige sekretariat og embedsværket blev amtsjuristerne i et vist omfang rekrutteret ved udstationering fra Indenrigs- og Socialministerierne.

For det tredje punkts vedkommende er det specielt for forvaltningen i forbindelse med amtsmandsembedet, at amtmanden formelt er en del af central-

administrationen, dvs. Indenrigsministeriet, men at forvaltningen – bortset fra den amtskommunale del af forvaltningen – hovedsagelig sorterede under andre ministerier, især Justitsministeriet. Det betyder, at disse andre ministerier er meget tilbageholdende med at fastsætte regler, der kan tolkes som et indgreb i amtmandens ret til at lede og fordele arbejdet f.eks. ved at fastlægge retningslinier og procedurer for behandling af sager. Det medførte, at praksis på de forskellige sagsområder ikke var identiske fra amt til amt. Det blev modvirket af, at amtsjuristernes faglige forening optog et samarbejde med de berørte ministerier og fra 1964 etablerede et årligt kursus på Skarrildhus og udgav en rapport om de foredrag, der var holdt, og de spørgsmål og svar, der var stillet, henholdsvis givet i forbindelse med foredragene. På denne måde blev de retningslinier som de forskellige ministerier, især Justitsministeriet, fulgte i deres praksis, gjort bekendt for amtsjuristerne. I begyndelsen var Justitsministeriet ikke glad for, at rapporterne var tilgængelige for andre end amtsjuristerne. Nu er det Justitsministeriet, der står for udgivelsen.

Denne side af amtmandsembedet findes der ikke meget af i bogen om de kongelige amtmænd selv om den også kaldes »en erindringsbog ... om amter«. Bogen indledes med et tilbageblik over de kongelige amtmænds historie. Derefter følger en række erindringsbilleder fortalt af tidligere amtmænd og personer, der har haft tjenstlige eller personlige forbindelser med amtmænd. Det er karakteristisk for disse erindringsbilleder, at det hovedsagelig er amtmanden som formand for amtsrådet, der er baggrund for erindringerne, og at det dernæst er amtmandens hverv i lokalsamfundet uden for embedet eller hverv i tilknytning til amtmandens tidligere ansættelse i et ministerium. En tidligere

amtsborgmester husker dog forkert, når han side 122 nævner, at der var købstadsrepræsentanter i skoledirektionen. Han må tænke på skolerådet, hvor der var købstadsrepræsentanter, og hvis budget og regnskab havde som efterretningssager på amtsrådets bord.

Det er et savn, at det ikke har været muligt at finde erindringer fra en amtmand, der har fungeret under besættelsen. I denne periode havde amtmanden – navnlig i Jylland – en meget byrdefuld opgave ved nødvendige forhandlinger med besættelsesmagten og efter befrielsen med de engelske militære myndigheder.

Efter erindringerne har en statsamtmand fortalt om udviklingen for statsamterne efter 1970. Det er vanskeligt at finde et mønster for den udvidelse af statsamternes forretningsområde, der har fundet sted inden for de sidste 10 år, fordi der her i princippet er tale om helt forskellige forvaltningssystemer, der henlægges til samme chef, uden at der er tale om væsentlige berøringspunkter. En så stor udvidelse må give organisatoriske problemer. Statsamtmanden nævner, at udvidelsen medfører en fordobling af antallet af årsværk. Et nyt islæt i sagsbehandlingen i de familieretlige sager på statsamtet fremgår også af dette afsnit. Der kan i visse af disse sager ydes rådgivning med bistand af psykologer, psykiatere, socialrådgivere og eventuelle andre med særlige forudsætninger. Efter et forsøg på 2 statsamter er det nu på tale at udvide bistanden til andre sager. Det er en form for sagsbehandling, der stiller store krav og som åbner mulighed for nye former for administrativ sagsbehandling.

Det fremgår af dette afsnit, at der nu arbejdes med gennemførelsen af en omfattende EDB-plan for alle statsamter med en fællesstyring i Indenrigsministeriets regi. Hvis denne plan skal lyk-

kes fuldt ud, er det ikke tilstrækkeligt at omlægge eksisterende arbejdsrutiner, f.eks. tekstbehandling og journalisering, til EDB, men der må – for at få det fulde udbytte af EDB – foretages en analyse af alle arbejdsopgaver ud fra et EDB-synspunkt. Det viser erfaringerne fra udlandet.

I denne forbindelse må det have forvaltningshistorisk interesse, at amtmand P. Holck i 1957/58 tog initiativet til, at der blev udarbejdet et specielt lønsystem til at foretage den meget komplicerede refusionsopgørelse af de forskellige løndelev i lærerlønninger. Systemet foretog også beregning og anvisning. I løbet af nogle år tilsluttede andre amter sig systemet, der indtil 1970 blev styret fra Randers amt, hvorefter Undervisningsministeriet efter forudgående udvalgsbehandling (Skolefondsudvalget) overtog styringen af systemet. Da refusionen af lærerløn i 1975 indgik i bloktilskudsordningen, overlod ministeriet styringen til de kommunale organisationer.

I en bygningshistorisk registrant over amtmændenes boliger er kort fortalt om de enkelte boliger. Derefter følger en oversigt over amtmænd, overpræsidenter, landshøvdinge og rigsombudsmænd 1930-1992. Oversigten er geografisk opdelt først i landsdele og derefter i amter, mens desværre sondres der mellem stiftamt, amt og statsamt. Hertil må først bemærkes, at betegnelsen »stiftamt« hverken er et geografisk begreb eller navnet på en forvaltningsenhed. Det uheldige i at anvende ordet »stiftamt« kommer helt tydeligt frem i betegnelsen: Helsingør stiftamt. Et sådant findes ikke. Derimod findes der nu et Helsingør stift. Den seneste udnævnelse viser det, idet den pågældende er udnævnt til »statsamtmand med tjeneste som statsamtmand i Frederiksborg statsamt og stiftamtmand over Helsingør stift«. Det ville have været bedre, om oversigten havde været delt op, så-

ledes at den første del alene viste amtmænd/statsamtmand, mens den anden del viste stiftamtmandene og samtidig oplyste, hvilke amter det pågældende stift bestod af.

Desværre er der nogle fejl i oversigten. Amtmand P. Holck var ved sin udnævnelse til amtmand formand for Invalideforsikringsretten, ikke fuldmægtig i Sundhedsministeriet, der i øvrigt ikke eksisterede i 1938. Amtmændene Axel Lorck-Madsen, Knud Glente og Arthur Bach var ved deres udnævnelse alle ansat i tjenestemandstillinger som amtsrådssekretærer henholdsvis ved Odense og Assens amtsråd, ved Svendborg amtsråd og ved Århus amtsråd. Den førstnævnte havde tidligere været ansat som kontorchef ved Odense amt,

ikke Aalborg amt. Den anden beklædte tillige et honorarlønnet hverv som kontorchef ved Svendborg amt. Amtmand A. Bach havde – inden han blev amtsrådssekretær – været kontorchef ved Århus amt, ikke ved Ringkjøbing amt.

Hvis oversigten senere skal indgå i en større sammenhæng, bør den kontrolleres først. Bogen er noget præget af, at den – som det fremgår af forordet til bogen – er et biprodukt af en undersøgelse i anden sammenhæng. Den indeholder værdifulde ting, først og fremmest det historiske tilbageblik og afsnittet om udviklingen efter 1970. Erindringsbillederne er interessante og til tider fornøjelige, men har udpræget slagside til den amtskommunale del af arbejdet.

Georg Vedel-Smith

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Det danske Handelskammer (udg.): *Handelens vej er altid kulturens vej, Det Danske Handelskammer 1742-1992.* (1992). 144 s.

I anledning af sit 250 års jubilæum har Handelskammeret (tidligere Grosserer-Societetet/Provinshandelskammeret) udsendt denne lille bog. Den er forfattet af kendte erhvervshistorikere som Vagn Dybdahl, Svend Aage Hansen og Inger Dübeck. Fremtidforskeren Rolf Jensen har også et bidrag heri, ligesom kunsthistorikeren Lise Svanholm har forfattet et kapitel. Det er en noget broget kreds af bidragydere, og belysningen af Handelskammerets meritter i fortid og fremtid kunne da godt kalde på forskellige perspektiver, men der mangler alligevel en samarbejdning af perspektiverne. De to sidste bidrag om »Handelens fremtid i år 2017« og »Handelskammerets portrætsamling« kunne ærligt talt godt und-

væres. Rolf Jensens bidrag om fremtiden er et slags causeri, som det er svært at bruge til noget. Handelens folk – og vi andre – kan nikke genkendelse til flere ting, men det forbliver af gode grunde gættværk. Afsnittet om portrætsamlingen rummer alene billeder af tidligere formænd for organisationen samt anden prominens indenfor handelen, men en egentlig kunsthistorisk guide til studiet af de mange billeder er der desværre ikke tale om.

Så er der heldigvis mere at hente i de erhvervshistoriske bidrag. Dybdahl, Hansen og Dübeck præsenterer os vel ikke ligefrem for nye erkendelser, men nogle af betragtningerne rummer ganske gode pointer. Dybdahls beskrivelse af organisationens udvikling i det 19. århundrede og i begyndelsen af det 20. århundrede viser f.eks. processen fra løsrivelsen fra statsmagtens greb til en mere moderne interesseorganisation

med de stigende krav til politisk profile-ring. At mange træk i organisationens virksomhed har overlevet alle omskiftelser, er f.eks. udarbejdelsen af sponsa dog stadigvæk et bevis på. Dübecks bidrag handler om disse sponsa, men kapitlet er desværre kun ført op til århundredskiftet!

Tidshorisonten er da også et gennemgående problem i de tre kapitler. Som i de tidligere fåtallige fremstillinger om

den organiserede handel, er nutiden for-sømt. Bogen indeholder da også kun et par enkelte sider om udviklingen siden 2. Verdenskrig. Man er for optaget af at skrive den samme historie om og om igen. Denne erhvervshistoriske slagside harmonerer dog desværre alt for godt med nogle organisationers tilbøjelighed til at »leve på minderne« af fortids storhed.

Karsten Ronit

KULTURHISTORIE

Bent Smidt Hansen: *Afhængighed og identitet. Kultur mødeproblemer i forbindelse med dansk mission i Sydindien mellem de to verdenskrige.* (Århus Universitetsforlag, 1992). 414 s. 288 kr.

Bent Smidt Hansen ønsker i sin disputats at afdække præmisserne bag det kulturmøde, den danske kristne mission foranledigede gennem sit virke i Sydindien i perioden 1914 til 1940. Det pointeres, at denne kulturmøde-problematik medfører en prioritering af relationerne mellem de implicerede personer og institutioner, og det er altså i denne forstand, at kulturen som sådan spejles. Skønt regionalt begrænset bevæger af-handlingen sig ud i et al-indisk perspektiv via den politiske kontekst i perioden, som har konsekvenser for missionens stillingtagen både til det britiske styre og til den nationalistiske bevægelse i Indien. Den bærende tese er, at den afhængighed af den danske mission, de indiske kristne blev bragt i, ikke blev ændret radikalt med den tiltagende mulighed for indisk politisk selvstændighed. Bent Smidt Hansen stiller da det spørgsmål, hvorvidt der fandtes et reelt alternativ til skabelse af en selvstændig

indisk kirke for de kristne indere. Det påvises, at muligheden herfor var til stede, men blev afskåret fra indflydelse.

Således klarlagt redegør Bent Smidt Hansen for Det Danske Missions-selskabs (DMS) accept af den britiske regerings bestemmelser om udøvelse af missionsvirksomhed i Indien i forlængelse af 1. Verdenskrigs konsekvenser for intern sikkerhed og stabilitet – bestemmelser, der skulle sikre loyalitet overfor regeringen. Dermed kom den kristne mission til at fungere som et instrument i en »afnationaliseringsproces«, med det sigte at opnå mulighed for fortsat missionsvirksomhed i Indien. Bent Smidt Hansen illustrerer meget vel den avancerede form for balancegang, den kristne mission måtte kaste sig ud i for at bevare et kristent ståsted i Indien.

Derefter afdækker Bent Smidt Hansen den ligestillingsproblematik, der dannede sig i ønsket om en dansk missionskirke kontra en national indisk kirke. Der påvises divergerende opfattelser af forholdet til inderne, da DMSs bestyrelse udviste en manglende imødekom-menhed overfor visse af missionærernes synspunkter. Disse så missionærens rolle som en hindring for de indiske kristnes eget initiativ med hensyn til en for-

mel ligestilling med de danske missionærer eller en etablering af en selvstændig kirke. Dette skisma viste sig blandt andet i en langvarig strid om missionselskabets forfatning, hvor DMSs bestyrelse i Danmark udviste betydelig støjhed over for de indiske realiteter, som de udsendte missionærer måske havde den største forståelse for.

Kapitel III demonstrerer DMSs bestyrelses stiv sind og iver efter at sætte såvel missionærer som indere på plads – samt den manglende lydighed over for ønsket om ligestilling og indflydelse. Her ses tydeligt kløften mellem DMS og missionærer/de kristne indere. En kløft, der også var betinget af økonomiske hensyn, idet missionsudøvelsen medførte etablering af institutioner, indene ikke selv havde mulighed for at opretholde. En indisk kirke ville således også være økonomisk betinget, og anbragte derfor yderligere de indiske kristne i et afhængighedsforhold til missionen.

Bent Smidt Hansen afdækker i forlængelse af dette de indiske kristnes syn på forholdet mellem vestlig mission og muligheden for en selvstændig indisk kirke. Specielt springer det i øjnene, at missionen havde skabt en særlig klasse bestående af underordnede indiske medarbejdere, der var så tæt forbundet med missionen, at de blokerede den indiske kirkes selvstændige etablering. Men da den indiske selvstændighedsbevægelse signalerede muligheder for at kunne skabe en politisk platform for en afvikling af missionens dominans, samtidig med at uafhængige indiske kristne kunne danne udgangspunkt for en national-kristen kultur, pointeres alternativet til de etablerede missionskirker: en indisk-kristen sammenhæng uden identitetstab.

Kontroversen mellem den hjemlige missionsbestyrelse og missionærer i Indien bestod dog, idet bestyrelsen op-

fattede missionærernes forsøg på etablering af »selvstændighed« i kirke- og missionsammenhæng (af og for indere, forstås) som en national-indisk bevægelse snarere end kristeligt missionsarbejde. Den holdning støjtede sammen med ideen om etablering af en kirke og organisation i missionslandet som skulle være præget af det pågældende lands kultur – og dermed bevare sin identitet. Forsøg på at danne en uafhængig indisk kirke blev således obstrueret, da en vedblivende opfattelse i den hjemlige basis af forholdet mellem missionærer og indiske kristne som et over- og underordningsforhold var til hinder for indsigt i indiske forhold, og derfor medførte en fremmedgørelse af de indiske kristne. Den indiske holdning til missionen defineres klart i nødvendigheden af fuldstændig økonomisk uafhængighed og den indiske kirkes selvstyre, og hermed klargør Bent Smidt Hansen det reelle indiske alternativ til den danske mission – og at dette alternativ af den hjemlige bestyrelse blev afskåret fra indflydelse.

Afhandlingen efterlader en lille undren over titlens begrebsfastsættelse: afhængighed og identitet. Tydeligt har Bent Smidt Hansen valgt at sætte disse begreber ind i en specifik sammenhæng, defineret af relationer – og også kulturmødet er sat ind i denne ramme. Måske skaber anvendelsen af disse begreber forventninger om en anderledes tilgangsvinkel, og en mere udførlig forholden sig til disse begrebers implikationer. I forlængelse af kulturmødet kunne der savnes en mere eksplicit redegørelse for hinduismen som sådan, og for hinduismens tanker om fremmede religioner, for derigennem at tilvejebringe en bredere forståelse af den indiske kultur – her defineret via religion.

Et indtryk af et imponerende kilde-materiale og en særdeles grundig og udførlig bearbejdning heraf fremgår af afhandlingen. Samtidig bør det bemær-

kes, at appendixer samt et omfattende noteapparat fungerer som gode supplementer og ofte også en god støtte med ind i mellem nødvendige oplysninger, da afhandlingen sine steder kræver stor opmærksomhed og koncentration. I den forbindelse savnes der sammenfatninger og oprundinger både på de enkelte kapitler og på afhandlingen som helhed – der stilles store krav til læseren! I et i øvrigt meget fint og veludført værk kunne det måske også have været ønskeligt med en lidt tættere korrektur-læsning.

Birgitte Thomsen

Per Boje og Knud J. V. Jespersen: *Frugten vokser frem ... Træk af Odense Universitets historie 1966-1991*. Red. af Aage Trommer. (Odense Universitetsforlag, 1991). 280 s.

I forbindelse med Odense Universitets 25 års jubilæum fik to af de ansatte historikere til opgave at levere en fremstilling af universitetets oprettelse og historie i det første kvarte århundrede. Det er der kommet en generelt læseværdig bog ud af, som med redaktørens forord forsøger at holde sig midt på vejen mellem den omfangsrige, detaljerede monografi og billedbogen med tilhørende tekst. Ud over at give en – som det synes – dækkende behandling af udviklingen på universitetet selv, giver bogen også en god generel fremstilling af universiteternes situation over for statsmagten i perioden, selvfølgelig set gennem et odenseansk perspektiv, men nyttig også for den, der vil søge at skabe sig et overblik over den almindelige udvikling på området.

Genren – jubilæumsskriftet – lægger op til et hyldestskrift, et der kan befordre de berørtes identitets- og selvfølelse, i dette tilfælde nok mest de universitetsansattes (og måske endda mest VIP-

ernes, dvs. forsker/lærernes). Studenterne optræder nok, men man kan ikke helt frigøre sig for det indtryk, at de først og fremmest er det eksotiske indslag i en ellers flittig og stræbsom hverdag (det er måske især den i øvrigt udmærkede billedside, der befordrer dette indtryk). Fremstillingen undgår ikke helt denne hyldest-karakter. Alt – eller stort set alt – er såre godt, og det lidet, der skal kritiseres, er ikke af nogen afgørende betydning. Vel har der været konflikter undervejs, men de er gennemgående blevet løst til det fælles bedste. Måske er det rigtigt et langt stykke ad vejen, men den udenforstående læser kan nok sidde med et uldent spørgsmålstejn – kan det virkelig passe.

Nægtes kan det heller ikke, at det er sejrherrenes historie, der skrives, når det gælder studenteroprøret og den urolige tid i 70'erne. Givetvis er der meget at kritisere med hensyn til den kommissær-agtige tone, der alt for ofte lød fra studenterlederne. Men kan det virkelig passe at studenteroprør og universitetsmarxisme kun var en parentes mellem 1973 og 1977 og tilsyneladende uden dyberegående virkninger på, hvad der skete inden i hovederne på de studerende (og andre?).

De to forfattere har delt opgaven mellem sig med en skillelinie ved 1980. Knud J. V. Jespersen anlægger i førsteleden et noget bredere perspektiv end Per Boje i den sidste del, fordi han også inddrager de studerendes forhold og skriver om, hvad der optog sindene ud over det rent faglige. Han holder også sin fremstilling i en vis let og ind imellem ironisk tone, der tager brodden af det hurrastemte. Per Bojes beretning om den sidste halve snes år er en mindre sprælsk, men meget kompetent gennemgang af statens indgreb, ændringer i fakultetsstrukturerne og diskussionerne om forskernes aktivitetsniveau.

Det er en meget velskrevet bog, især

den første halvdel, ofte krydret med små anekdoter til at lette det ind i mellem tunge stof (kildematerialet er i vid udstrækning officielt materiale). Den adskiller sig i hvert fald fra mange jubilæumsskrifter ved, at forfatterne ikke er blege for at tage stilling, hverken til interne forhold på universitetet (og her skal der nok være lagt op til kontroverser) eller til forholdet mellem universitetet og statsmagt (hvor synspunkterne nok er mere mainstream-universitetslærernes). Den er uden noter, men til gengæld er der en meget fyldig oversigt over kilder og litteratur. Et register havde været ønskeligt.

Jens Chr. Manniche

Jørgen Jensen: *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*. (Gyldendal, 1992). 432 s. 398 kr.

Nationalmuseets vellykkede ombygning blev indviet den 2. juni 1992, og samme dag udkom Jørgen Jensens bog. Man skal bemærke sig titlen, Thomsens Museum. Dette er ikke nogen biografi om Christian Jürgensen Thomsen og – trods undertitlen – ej heller en fremstilling af Nationalmuseets historie. Det er en bog om, hvordan og hvorfor Thomsen skabte det, som siden 1892 har båret navnet Nationalmuseet.

Som søn af en velhavende handelsmand gik den unge Thomsen ind i faderens firma, som han videreførte indtil moderens død i 1840. Som mange andre af tidens velhavere var han imidlertid også samler; 20 år gammel købte han sit første maleri i 1808. Navnlig genstande fra fortiden havde hans levende interesse, og det bragte ham i kontakt med den nyoprettede oldsagskommission, hvis sekretær han blev i 1816. Hans ordenssans fik styr på kommissionens sager og hans pengesans styr på dens økonomi.

Enevælden havde brug for folk som

Thomsen. Han var pligttopfyldende, loyal, nærmest apolitisk, og som hele tiden ungarl kunne han anvende al den tid på sagen, forretningen tillod, ofte uden at tage løn herfor. Selv forstod han at vinde tillid og gøre sin indflydelse gældende hos de ledende mænd. Det benægter han vedvarende i sine breve, og det må undre, at Jørgen Jensen så ukritisk tager disse benægtende udsagn for pålydende.

Samling efter samling kom ind under ham eller blev ordnet på hans initiativ, og som noget helt enestående i tiden sørgede han for, at der var åbningstider, hvor han ofte selv viste de besøgende rundt og gjorde fortiden levende for dem med sin fortælleglæde. Bogens skildring heraf giver samtidig et billede af det dengang så lille København, af den sene enevælde og hele tidsalderen.

Tiden var optaget af udviklingslæren, og det kan derfor forekomme selvfølgelig, at Thomsen kom frem til den opdeling i sten-, bronze- og jernalder, som han fortsat er internationalt berømt for. Det er imidlertid en af Jørgen Jensens fortjenester at vise, hvorledes det i høj grad netop var museumsarbejdet, der modnede denne tanke og gjorde den overbevisende. Thomsen fastholdt nemlig, at fund skulle registreres samlet, før genstandene spredt blev lagt frem til udstilling, og på sin vej rundt til andre europæiske museer foretog han hele tiden sammenlignende iagttagelser. Amatøren blev en pioner for videnskabsfaget arkæologi, som vi forstår det i dag.

I 1849 blev det besluttet, at de indtil da spredte samlinger alle skulle flyttes ind på Prinsens Palæ. Thomsen, som oprindeligt havde været imod at skulle samle så meget på ét sted, måtte bøje sig, men fik nu et nyt problem. Dette ville koste penge til de fornødne ombygninger, brandmure m.v., og finansudvalgets mægtige Tscherning modsatte sig denne ødslen til luksus som et levn

fra enevældens dage. Her kom Thomssens popularitet ham til hjælp. Han var blevet en myte, og de nationalliberale kunne bl.a. pege på, at museet i sommerens løb havde haft et besøgstal på mindst 300 ugentligt. Flertallet besluttede at bevilge 10.000 rigsdaler til formålet.

Thomsen havde søgt om 16.000; men ekstrabevillinger kom til trods Tschernings fortsatte rasen herimod, og den 30. juli 1855 kunne en stolt og glad Christian Jürgensen Thomsen krone sit livsværk ved at åbne dørene til det nye, samlede museum, det, som siden blev kendt som Nationalmuseet.

Jørgen Jensen har til sin bog haft adgang til en række upublicerede breve til og fra Thomsen, og han giver lovligt mange og lange citater herfra. De er ganske vist gode; men fremstillingen ville have vundet ved et noget strammere udvalg og i det hele taget ved at være blevet strammet op en del steder. Lad det dog fare; for dette er en charmerende bog, som lyser langt væk af forfatterens glæde ved at skrive den og tilmed er den fortræffeligt illustreret. Ved at hente et klenodie frem fra Nationalmuseets gemmer har Jørgen Jensen gjort fortiden levende for nutidige læsere.

Erik Christiansen

Jørgen I. Jensen: *Carl Nielsen. Danskeren. Musikbiografi.* (Gyldendal, 1991). 507 s.

Musikbiografi kalder forfatteren sin bog, og det er lige, hvad den er. Jørgen I. Jensen skriver et sted sådan omtrent, at den vigtigste kilde til forståelse af personen er hans musik. Det fører med sig, at skal man have udbytte af denne bog, skal man have et indgående kendskab til Carl Nielsens musikalske produktion. Videre er det ikke Carl Nielsens ydre liv, men en pejling af det in-

dre samt den kunstneriske udvikling, der står i fokus. De ydre omstændigheder betragtes som kendt af læseren, herunder de ægteskabelige problemer, der kom til at præge Carl Nielsens liv. Hvad alle disse ting angår henviser forfatteren til den eksisterende litteratur, hvoriblandt kendskab til Torben Schousboes noter til dagbogs- og brevsudgivelsen fra 1983 (anmeldt i *Historie*, 16,2, 1986) er uomgængelig nødvendig. Det er altså ikke ligetil og let læsning.

Livets varme Sange//og Dødens kolde Klange//var inderligt forenet//i samme Dobbeltvind. Således citeres Tom Kristensen for at have skrevet om Carl Nielsen, og dette citat ligger ikke langt fra at dække Jørgen I. Jensens grundopfattelse af komponisten. Han analyserer kyndigt og givende kompositionerne og får f.eks. rigtig meget ud af »Maskarade«. Engang imellem synes man dog næsten, man er ombord i Jensens koncertfører. Men han når frem til konklusionen, bygget på den musikalske udvikling: »det faldende motiv«, den nedadgående melodiske linje fra kvinten til grundtonen, bliver Carl Nielsens personlige udtryk. Et motiv, mener Jensen, der afspejler muligheden for at finde ny energi efter fald og nederlag. I et tillæg bag i bogen anføres et stort antal nodeeksempler på »det faldende motiv«, som forfatteren gør til ledemotivet i komponistens liv.

Men Jørgen I. Jensen vil mere end det. Han sætter således Carl Nielsen ind i en »tværkunstnerisk« sammenhæng med Sophus Clausen og J. F. Willumsen inden for symbolismens rammer. Fælles for dem var, at de skabte kunsten ud fra personlige erfaringer, og ingen ideologiske korstog skulle have udført som f.eks. kulturradikalerne. De var også brede i udtryksformerne og ikke afhængige af et snævert idégrundlag. For Carl Nielsens vedkommende kan man sige,

at han beherskede alle musikalske former. Det er vel således, at symbolisternes største problem var at forene kunsten med virkeligheden. Det er måske den problemstilling, Jørgen I. Jensen berører, når han gør opmærksom på, at Carl Nielsen aldrig fik svar på det spørgsmål, han stillede sig selv: Hvad betyder musikken, og hvor er dens plads i livet?

Jørgen I. Jensen har skrevet en bog på et meget højt niveau. En gang imellem kan man dog godt have fornemmelsen af, at han lukker sig om sig selv. Han er f.eks. for tilbøjelig til at anvende for lange citater. For forfatteren selv er de meningsfulde og lettilgængelige, for læseren ikke; det er jo ikke sikkert, han kender citatets sammenhænge godt nok.

For historikeren er der særlige problemer med denne bog. En moderne

biografi om vor største komponist er vigtig, men der opstår unægtelig visse kildekritiske problemer, når tonesproget er en væsentlig dokumentation bag fremstillingen. Når den moderne bevidsthedsforskning imidlertid dokumenterer, at det menneskelige sprog reelt er fattigt på evne til at informere (jfr. Tor Nørretranders), bør historikeren være åben for at forholde sig til andre informationsmåder og dermed udvide området for kildekritikken. Men det forudsætter selvfølgelig, at man hverken er tonedøv eller farveblind!

Der er tale om en smuk bog med speciel grafisk tilrettelægning. Der har da også været ikke mindre end 3 fonde med bag udgivelsen. Foruden det nævnte notetillæg er der henvisninger og register.

Ib Gejl

HISTORIEVIDENSKAB

Birgitta Odén: *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975*. Historia, Statskunskap, Kulturgeografi, Ekonomisk historia. Bibliotheca Historica Lundensis 69. (Lund University Press, 1991). 387 s.

Videnssociologien og videnskabsteorien har lagt stor vægt på forskningsmiljøernes og dermed også forskeruddannelsernes betydning for videnskabelig udvikling. På denne baggrund er det et centralt historiografisk emne, Birgitta Odén har taget op i denne undersøgelse af de forandringer, der er sket i Sverige på dette område inden for faget historie og nogle samfundsvidenskabelige discipliner, som i deres udgangspunkt var udbryderfag, specialiseringer af sider af historiefaget.

Selv om det svenske forskeruddannel-

sessystem på mange punkter har været meget anderledes end det danske – i det mindste tidligere, er der også set med danske briller meget at hente i Odéns undersøgelse. Hun gør sig således en række generelle overvejelser over det hun kalder forskeruddannelsens rammevilkår, dvs. videnskabens generelle professionaliseringstendenser, udviklingen i forholdet mellem samfundet og videnskaberne på ikke at tale om de forskellige generelle opfattelser af, hvordan uddannelse overhovedet bør foregå.

Hun har to hovedhypoteser. Dels at universiteterne og de former, som forskeruddannelsen får, udvikler sig i en interaktion mellem statens og samfundets behov på den ene side og forskernes selvforståelse på den anden – især når der som i Sverige (og Danmark for den sags skyld) er tale om statsuniversiteter.

Dels at der er to helt forskellige ideer om, hvordan der skabes gode forskeruddannelsesmiljøer – og disse er baseret i grundlæggende forskellige opfattelser af, hvad videnskab er: den ene er en positivistisk/ scientistisk læggen vægt på en mere systematiseret uddannelse og kollektiv professionalisering; den anden er en humanistisk/hermeneutisk understregning af vigtigheden af forskerens personlige modning og uafhængighed.

Det sidste forhold havde afgørende betydning for, hvordan de enkelte professorer greb uddannelsen af deres elever an. For som Odén understreger, var der meget længe tale om, at forskeruddannelsen havde karakter af mesterlære. Først i 1950'erne og 1960'erne skete der en opblødning af dette tyske hierarkiske system ved at docenternes indflydelse blev stærkere. Dette førte til mere pluralistiske forskningsmiljøer og skabte forudsætninger for profileringer og specialiseringer.

Ud over at der næppe i Danmark har eksisteret institutionaliserede forskerseminarer med et uddannelsesøjemed, er der også en anden vigtig forskel, som sikkert vil umuliggøre en tilsvarende dansk undersøgelse. De svenske universitetslærere har i langt højere grad end deres danske kolleger skullet rapportere om deres aktiviteter, og der er derfor et kildemateriale til belysning af udviklingen, som gør det muligt ikke kun at skulle nøjes med deltageres senere erindringer om deres forskeruddannelses forløb.

Birgitta Odéns bog er slutrapporten på et større svensk projekt. Den er utvivlsomt af stor betydning for forståelsen af de pågældende fags udvikling i Sverige. Men den er også vigtig for alle der interesserer sig for, hvordan videnskab udvikler sig – og ikke mindst når det gælder historiske discipliner.

Jens Chr. Manniche

NORDEN

Eva Österberg: *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*. (Lund Studies in International History 28, Lund University Press, 1991). 207 s.

Udenlandske forskeres viden om nordisk historie er ofte særdeles begrænset – blandt andet fordi nordiske historikere traditionelt har offentliggjort deres forskningsresultater på de respektive nationalsprog. Der er derfor god mening i, at det svenske humanistiske forskningsråd har tilskyndet Eva Österberg til at få et udvalg af hendes artikler samlet og oversat til engelsk. Ja, der er endda en særlig pointe i det, netop i dette tilfælde.

De oversatte artikler har nemlig det til fælles, at de afprøver synspunkter fra international forskning på nordisk materiale, og ved at sende resultaterne ud på engelsk understreger Eva Österberg således, at nordiske historikere ikke bare skal modtage inspiration og impulser fra den internationale forskning, men også komme i en egentlig *dialog* med den.

Emnet er de mentale, sociale og økonomiske aspekter af livet i det skandinaviske bondesamfund før industrialiseringen, især i perioden fra ca. 1500-1700. Med særligt henblik på den udenlandske læsergruppe gør Eva Österberg opmærksom på, at det førindustrielle bondesamfund i Skandinavien på mange måder så helt anderledes ud end dets

modpart i det centrale og sydlige Europa. De skandinaviske ejendomsforhold var noget for sig, med mange selvejerbønder, og den vigtigste politiske relation var derfor ikke mellem feudalherrer og bønder, men mellem krone og bønder. Til grund for Eva Österbergs forskning ligger derfor også det synspunkt, at de udenlandske forskningssynspunkter nok skal bruges som inspiration til konkrete empiriske undersøgelser, men på ingen måde skal opfattes som skemaer, der uden videre kan lægges ned over Skandinavien historiske udvikling.

Det er ellers ofte netop forskerne med de store generelle teorier, hvis synspunkter Eva Österberg afprøver på det skandinaviske materiale. Især interesserer hun sig – og det indrømmer hun selv (s. 59 f.) – for de forskere, der har en aktuell kultur- eller civilisationskritisk brod i deres historiske studier: Ariès, Bakhtin, Elias, Foucault, Huizinga. Det er derfor de store og basale spørgsmål, der rejses, de spørgsmål, der simpelt hen drejer sig om selve karakteren af det førindustrielle bondesamfund og de ændringer, det undergik i tidlig nyere tid. F.eks.: Havde de skandinaviske bønder i middelalderen del i en fælles-europæisk kultur og mentalitet à la den folkelige karnevalskultur, Mikhail Bakhtin har påpeget eksistensen af? Og forsvandt denne derved, at det traditionelle bondesamfund i løbet af nyere tid gennemgik en civilisationsproces som den af Norbert Elias beskrevne? Med hensyn til det første spørgsmål advarer Eva Österberg mod at overføre talen om en karnevalskultur etc. fra Syd- og Centraleuropa til et område, hvor helt andre kulturelle udtryksformer kan have domineret. Teorien om civilisationsprocessen er hun betydeligt mere positiv overfor, og hendes studier over volds- og kriminalitetsmønstre i det tidlige moderne Sverige viser da også faktisk en udvikling i retning af et mindre volde-

ligt samfund. Også her er hun dog forsigtig i sine fortolkninger, og i konklusionerne understreges altid nuancerne og behovet for yderligere forskning.

De største og vigtigste af bogens artikler vil nok være kendt af de fleste danske historikere med interesse for middelalder og nyere tid. Den Foucault-inspirerede artikel om tavshedens funktion i de islandske sagaer fra (svensk) *Historisk tidskrift* 1991 viser Eva Österberg som en skarpt registrerende læser af kilder skrevet i litterære genrer. Et forfriskende brud med nordisk historieforskning traditionelle berøringsangst i forhold til hagiografisk kildemateriale findes i den fine artikel fra festskriftet til Herman Schück 1985, der under inspiration fra André Vauchez undersøgte vidneudsagnene om mirakler i to svenske kanoniseringsprocesser fra det 15. århundrede. Og banebrydende er også de diskussioner om vold, kriminalitet, bondeoprør og politisk kultur i det førindustrielle bondesamfund, som førtes i fire artikler i *Scandia* i perioden 1979-89. Mindre kendt er måske en artikel fra 1981, der – med Chayanov og Eric R. Wolf i baggrunden – opstiller et alternativ til Kåre Lundens model for forandringerne i det norske bondesamfund fra middelalder til nyere tid. Bogens sidste fire artikler er af mindre omfang og kan til dels betragtes som variationer over de temaer, der er introduceret i de store artikler.

Man kan undre sig over, at Eva Österberg – netop fordi mange af hendes artikler markerer sig som indlæg i standende forskningsdiskussioner – ikke på nogen måde har søgt at revidere eller ajourføre artiklerne i forbindelse med oversættelsen til engelsk. Det betyder, at de udenlandske læsere på enkelte punkter bliver præsenteret for en forældet forskningsdiskussion. Mest iøjnefaldende er det måske i artiklen om bondeoprør i det middelalderlige og tidligmo-

derne Skandinavien fra 1979, fordi der netop om dette emne er kommet hele to vigtige bøger siden udgivelsen af Eva Österbergs oprindelige artikel: Jørgen Würtz Sørensens bog om *Bondeoprør i Danmark 1438-1441* fra 1983 og antologien *Til Kamp for Friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder* fra 1985. Her havde et efterskrift nok været på sin plads.

Bortset fra det er der stort set ikke andet end godt at sige om denne artikelsamling, der viser Eva Österberg som en spændende og nytænkende historiker.

Per Ingesman

Kurt Johannesson: *The Renaissance of the Goths in Sixteenth-Century Sweden. Johannes and Olaus Magnus as Politicians and Historians*. Translated and edited by James Larson. (University of California Press, 1991). 282 s.

I 1554 udkom i Rom posthumt Johannes Magnus' »Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus«, og året efter sammesteds broderen Olaus Magnus' »Historia de gentibus septentrionalibus«. Brødrene, begge ærkebiskopper i Sverige, levede i årevis i eksil fra det protestantiske Sverige. Johannes Magnus døde i eksil i 1544, og Olaus Magnus foranstaltede trykningen af såvel sit eget som af broderens arbejde. Begge arbejdede i deres eksil for katolicismens reetablering i Sverige, og i den beskedne udstrækning, forskningen har interesseret sig for Johannes Magnus og hans ovennævnte værk om svenskernes götiske fortid, er han blevet betragtet som en reaktionær fantast. Olaus Magnus og hans værk om de nordiske folk, har i større grad haft forskningens bevågenhed. Hans værk er senere blevet genoptrykt.

Kurt Johannesson, der er professor i retorik ved Uppsala universitet, ændrede i 1982 på denne situation ved påny at analysere brødrenes skrifter. Overfor den europæiske offentlighed havde Johannes Magnus i sit skrift villet påvise svenskernes götiske fortid. Han førte den svenske kongeslægt tilbage til Jafets søn, Magog, lige som han søgte at vise, at göterne var draget ud fra Sverige og havde erobret store dele af Europa. Det er postuler af denne type samt hans forsøg på at reetablere katolicismen i Sverige, der var grundlaget for ovennævnte karakteristik. Johannesson giver en fin skildring af brødrenes liv, og styrken i hans undersøgelse ligger i fremhævelsen af sammenvævningen af politik og retorik hos Johannes Magnus. Retorikken fungerede her som et virkemiddel til at forbinde fjerne eksempler med samtidens realiteter samt til at beskrive, hvad der sandsynligvis var hændt. Denne sandsynlighed byggede på opfattelsen af kontinuitet og lovmæssighed i den historiske udvikling. Begivenheder og menneskeskæbner havde en kvalitet, der rakte udover det individuelle og tidsbundne. Ved at betragte eksempler var det muligt at erhverve en generel indsigt i gode og dårlige egenskaber. Men det var også muligt at få forståelse for de love og mekanismer, der styrede politisk handling. Med historien som en række gentagelser fik historieskrivningen en didaktisk funktion som en *magistra vitae*. Johannes Magnus' skrift henvendte sig primært til gejstlige og verdslige stormænd i Sverige, men også til Gustav Vasa. Fremstillingen af svenskernes götiske fortid tjente som efterlignelsesværdige eksempler, lige som beskrivelsen af tyranner samt af folkets modstandsret rummede et skjult angreb på Gustav Vasas regeringsudøvelse. Når værket, der udkom i Rom, desuden fremhævede goterne – og ikke romerne – som bekæmpere

af barbari, blev skriftet imødegået både i Sverige og i udlandet.

Men Magnus' eksempler og fremhævelse af göticismen kunne tjene andre formål. Som bekendt blev de götiske idealer et vigtigt propagandistisk virkemiddel i forbindelse med Gustav 2. Adolfs intervention i Trediveårskrigen og hans forsvar for protestantismen. Med fordel kan man her læse Stine Hanssons undersøgelse, »Svenskans nytta, Sveriges ära« fra 1984, hvor forsøget på i 1600-tallet at hævde det svenske sprog og göticismen skulle tjene den nye stormagts selvhævdelsestrang.

Kurt Johannessons foreliggende værk er en forkortet version af hans arbejde fra 1982, oversat til engelsk af James Larson, der også har forsynet bogen med de historiske oplysninger, der er nødvendige for et ikke-skandinavisk publikum. I de seneste år er der publiceret en række engelsksprogede fremstillinger om skandinavisk historie. Man kan kun hilse velkommen, at Johannessons nyvurdering af brødrene Magnus er blevet gjort tilgængelig for et internationalt publikum.

Leon Jespersen